

על נהרות בבל

ששם ישבו אבותינו הרבה מאות שנה .

דברי ימי בבל ועתותיה ; מצב בני ישראל בין העמים בארץ ההיא ; ראשי הגולה ; חיי ב"י החומרים והמוסרים בזמן התלמוד ; הנוך בני הנעורים ; כתי כנסיות ובתי מדרשות ; דרכי למוד התורה ומורי העם , והערות ובאורים להבנת דברי רז"ל בתלמודים ומדרשים , בהלכות ואגדות , ולתולדות אנשי השם .

מאת

נחמן צבי געצאוו .

ווארשא

בדפוס החדש של ה' מ. לעוויןסקי נ"י .

שנת תרמ"ז לפ"ק

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 638.

על נהרות בבל

ששם ישבו אבותינו הרבה מאות שנה .

דברי ימי בכל ועתותיה ; מצב בני ישראל בין העמים בארץ־ההיא ; ראשי הנולה ; חיי ב"י החומרים והמוסרים בזמן התלמוד ; הנוך בני הנעורים ; בתי כנסיות ובתי מדרשות ; דרכי למוד התורה ומורי העם , והערות ובאורים להבנת דברי רז"ל בתלמודים ומדרשים , בהלכות ואגדות , ולתולדות אנשי השם .

מאת

נחמן צבי געצאוו .

ווארשא

בדפוס החדש של ה' מ. לעוויןסקי נ"י .

שנת תרמ"ז לפ"ק

АЛЪ НАГАРОТЪ БАБЕЛЪ,

т. е. На рѣкахъ Вавилона.

Сочиненіе: Н. Ц. Гецова.

ВАРШАВА

Въ Типографіи М. Левинскаго, Краковское-Предмѣстье 40.

1878.

ВЪ СТОЛБЦАХЪ

ПРИ ПЕЧАТАНІИ СЛѢДУЮЩАГО

СЛѢДУЮЩАГО ПИСЬМА :
СЛѢДУЮЩАГО ПИСЬМА :
СЛѢДУЮЩАГО ПИСЬМА :
СЛѢДУЮЩАГО ПИСЬМА :

СЛѢДУЮЩАГО

СЛѢДУЮЩАГО

Дозволено Цензурою
Варшава 5 Мая 1887 года.

СЛѢДУЮЩАГО

СЛѢДУЮЩАГО

СЛѢДУЮЩАГО

ВЪ СТОЛБЦАХЪ

СЛѢДУЮЩАГО ПИСЬМА

СЛѢДУЮЩАГО ПИСЬМА

СЛѢДУЮЩАГО ПИСЬМА

ВЪ СТОЛБЦАХЪ ПИСЬМА

1887

על נהרות ככל — זה חכם החכם הרע זמנתי החכם
 שם ישבנו — זאת האמת שיש לה חזק מן האמת
 זה על אדמת נכר? — אם אשפחה ירושלם
 בן בן את ציון... — על ערבכם בתוכה
 תלינו בגורתינו — לא תבין
 כי שם שאלנו שובנו — אם לא אוקרבי
 דברי שור ותוללנו — שמחה: אם לא אעלה את ירושלם
 שירו לנו משיר ציון — על ראש שמחתו —

(תהלים קלו)

כל ימי עמדותי על החרוז האחרון הזה: "אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי", אשר לפי הביאור שאננו רגולים לפרש, ישבע, "כי לכל זמן שמחה וגיל יעלה את אחרון ירושלים לפניו, ומה מאד נפלאתי, איך לעת כזאת, אשר לבנו מלא נהי ועיניו מקור דמעה בנשאו את השיר המשבר לפנות הזה, יבוא בלבנו כל רעיון שמחה וגיל? כי יבטיח להעלות את ירושלים על ראש שמחתו אבל מודה הוא כי הית תחיה השמחה במעונו; ואיך היא ברגעים נוראים כאלה, אשר ישוה לנגדו את המהות הקשה הנת בעת הלכו שבי לפני צר אחרי אבדן כל כבודנו ומהמדינו ובידם אין כל בלתי הכנורות והנבלים, אשר הנעימו עליהם שירי קדש במקדש אלהינו ועל נחל הערבים נשאו את הסגולה היקרה הזאת להטמון שם שירי קדש אלה, יען הענו האויב השמח לאיד לשאול מהם דברי שיר, לשחוק להותם — ברגעי רוגז ומרוזים כאלה, איך יעלה על לבנו כל מקרה שמה? הן ערכה כל שמחה, נאסף כל

גיל, שחו בנות השיר! הישמע עוד בקול שרים וישמח לקול עוגב?
בסערות הניווניו עתה מחשבת שמחה מה זו עושה פה? לא כן
רוח האדם ומה גם המשורר הנעלה הזה!

על כן טוב בעיני לפרש את החרוז האחרון הזה בדרך אחרת;
כי רעיון אחר בפיו המשורר. בי בעת חם לבבו בקרבו בקראו את
הנהי הזה מן היום חמר והגמור ההוא ומזדון לב האויב אשר
שחק על משבתנו, אבל זאת לבו העז לא נפל עליו, לא נכבה זיק
תקותו ולא אמר נואש, ונהפוך הוא, כי כאשר השתער ודחו בקרבו,
כן התלקחו שביבי תקוה וזיקי תנחומים להאיר מחשבי לבבו ויבליג
על יגונו, ובכך הוא נשבע כי יאזור חיל לחשוב את ציון לקדמותה,
ואומר: נואש יסתר מעיני: „אם אשכח ירושלים תשכה ימיני;
תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרתי“ לרגעים להקימך על תלך כי
אחליף כח, והנני נשבע בימיני: „אם לא אעלה את ירושלים על
ראש שמחתי“ — על ראש פסגת ההצלחה והשמחה, רצונו, לא
אשקוט ולא אנוח עד אשר אכונן ועד אשר אשים את ירושלים
למשוש כל הארץ, שהוא ראש שמחתי, כל ישעי וכל הפצי. והיה
הפעם „העלותו את ירושלים“ לא העלאה דמוונית, כי אם העלאה
גמורת בפועל; ויהי „ראש שמחתי“, לא רק מקרה והודמנות כי אם
המטרה והתכלית. — אמנם היש מהרה זכר, כי לא ביד יוקח
הנצחון אשר נשבע בחפזו, ואם ה' לא יבנה עיר שוא עמל אנוש
ותקותו, רק באלהים נעשה חיל לבוס צרינו, ע"כ פתח ואמר:
זכור ה' לבני אדם את יום ירושלים — אתה ה' תיה עוזר ולכה
לישועתה לנו, או אז נחדש ימינו כקדם וירושלים תעלה ותתרום
על ראש שמחתי!

הוא אומר: „אם אשכח ירושלים תשכה ימיני“ — לא ידעתי מה
הוא שכוונתו? האם ירושלים תשכה ימיני? האם ירושלים תשכה ימיני?
הוא אומר: „אם אשכח ירושלים תשכה ימיני“ — לא ידעתי מה
הוא שכוונתו? האם ירושלים תשכה ימיני? האם ירושלים תשכה ימיני?

הכישו אל צור חצבתם
(ישעיה נ"א ב')

על נהרות ככל תלינו כנורותינו עלי הערבים ונבלי הזמרה נפצו
שמה כשבר נבלי יוצרים; על ערבי הנחל הוסרו כלי השיר וזמירות
ציון הערבים ערבו שם וידמו — אבל תחת קול כנור ונבל — הנה
החלה התבונה תת קולה והחכמה להשמיע אמריה בחוץ, ובמקום
המשוררים שרי קודש ונעימי זמירות קמו סופרים ומחוקקים חקרי-לב!
נפלה נפלה ממלכת ישראל, כי כבר עליה פשעה, לא יכלה
עמוד ביום זעם. נביאי האמת והצדק הגידו לא כחרו את אשמת
ישראל, כי העמיקו שחתו. עברו ברית נתקו מוסרות ויתמכרו לכל
דרכי הגוים, אם קראו: היכל ה' וארון ה', עולות מחים העלו ולבונה
משבא תבוא (ירמיה ו' ד'; ט. ו' כ'), אבל בלבם מאסו תורה ובנביאי
אל הלעיבו. כשלו אמת ונכחה, ראשי יעקב וקציניו תעבו משפט ואך
נחזה פרעות בישראל. העבודה החיצונית ירשה מקום היראה הפנימית,
ואהבה עצמית שפלה גברה על בקשת המוכה הכללית והאהבה
הלאומית. נתק הקשר בין ישראל לאלהיו והאגודה המאחדת את האומה
התרה. על כן מוט התמוטטה ארץ חמדה, נהרסה נשבתה ממלכת בית-
יהודה, וכאחיהם האובדים והנרחים בארץ אשור נתשו גם בניה מעל
אדמתם, גלו גלה כבלה, השלכו אל מקבת בור נקרו (ע' פסחים פ"ו).
ישראל היה נודד בנזים, נתן לשבי עזו ועמו גם ארון הברית (ע' יומא
נ"ג). — שבעים שנה ארכו שמה ימי גלותם עד שובם לארצם כרשיון
כרש להקים הריסותה ולרומם בית אלהינו, שבעים שנה — שנות חיי
אנוש — אך עת מצער היא בתולדות חיי עם אחד; אמנם העת
המעטה הזאת, מה רב פעלה או על בית-ישראל! תקופה חדשה החלה
לפחת חיים חדשים, חיי נצח בקרב הלאום כלו. הן אמנם השרידים
היחודיים, הנביאים בחירי-יה הלכו הלוך וחסור; פסקה נבואה מישראל,
קול צופים נחבאו, שיר ומליצה חדלו, פס כל חזון מנביא גם תורה
אבדה מכהן; אבל תחת זה קמו בעלי אספות, החלה התורה לשלוח קויה
ככל קצות העם, ועליהם דורשים ומבנינים ומורים בישראל חק ומשפט

(ע' עזרא ז' יוד . נחמיה ח' ט'). לפנים בישראל תורת חכם מקור חיים (משלי י"ג כ"א י"ט) והסופרים מחוקקי צדק (שופטים ה'). אבל ברבות הימים שמות חכמים וסופרים לקחו למו רק להתהדר כל נואמי נאום, מבלי הגיע למעלה זו באמת (ירמיה ח' ח'). ואולם לא כן בעת התחיה הזאת . כל יתגאו עוד אצילי ההון והעושר , כי אם אצילי-הדעת יתימרו . בעת הזאת אל יתהלל החכם — המדומה , רק בשמו — בחכמתו ואל יתהלל עשיר בעשרו כי אם יתהלל המשכיל ויודע ה' (ירמיה ט' ט'). כ"ב כ"ג), אנשי האשכולות , המה החכמים והסופרים הנאמנים , אשר רעו את עמם דעה והשכל .

התקופה החדשה בחיי הרוח בישראל , בארץ ככל ראשיתה ומקורה . הן בכח יאמץ לאום מלאום , ישלול ארצו וחפשו ומתבל ינידהו ; אבל האמונות והדעות מלב עם נבון יודע עצמותו לא ביד יוקחו , כי אם עוד יוסיפו עצמה . ביום ענן וערפל ראו אור כהיר בשחקים מסיני יופיע להפריח האמונות והדעות בכרם בית-ישראל , בעוד רגליהם עומדות בארץ ככל . הנמיעים האלה הוסעו על אדמת ישראל וישגו ויעשו שרש למטה ופרי למעלה . מקבלי התורה אנשי כנסת הגדולה המה השתדלו מן הוא והלאה להפיץ דת ודעת בין כל העם כלו , ולהרבות תורה בישראל . פתגם החכמים והסופרים הראשונים היה : העמידו תלמידים הרבה ! על כן יסדו בתי-ספר לצעירי בני ישראל ובראש הומיות נשאו מדברותיהם להורות לישראל חקי התורה ויסודי הדת . תחת אשר לפנים היה הלמוד מגבל רק בתוך המשפחה — כי החובה על האב ללמד לבנו תורה — הנה עתה הכינו ראשי העם מורים ללמד לרבים (ע' כ"ב כ"א). מן העת ההיא הלכה דרישת התורה והרחבתה בין התלמידים הלוחך וגדול כל הימים , לא פסקה מישראל , לא בהתגלות מדנים בין אחים במריבות פנימיות , לא כבוא האויב בערי יהודה , גם לא כנפול עמה ביד צר וחרכן בית קדשנו ; לא מאסוה עוד ולא נטשוה , לא תחת עול הרומאים הקשה , לא תחת ממשלת הפרסים המבהלים , גם לא ככל ארך שנות גלותינו בארבע כנפות הארץ ובכל ימי ענינו ומרהו , ועודנה חדשה באהבה לה עד הדור האחרון — דור יצנפנו כדור ככל מרחבי ארץ — בתוך שלומי אמוני ישראל .

אמנם לא רק את אבן הפנה למוסדות התורה ירו כבכל , לא רק יסוד המעלה הרוחנית שמה , כי אם בארץ היא שכללו את הבנין

עד השפחות ובידי חכמי התלמוד הוצבו דלתיה. שם נולד הרעיון להקמת
בתי-ספר דתים להפיץ דברי התורה והנביאים, לפרשם ולהרחיבם ולעשות
סיגים לתורה, שם החלו ושם התמו לארוג את בגדי השרד לארון
העדות, ושם חתמו תורה בלמודיה קרוב לאלף שנה אחרי כן. על כן
יקרה בעינינו הארץ היא, לדבר ולהטיף מלים על אדותיה ולכונן לחקר
אבותינו אשר ישבו בקרבה. יקר הדבר הזה לנו מכמה פנים: כי מלבד
רב ערכה מצד הדברים הנזכרים למעלה, הנה הארץ היא, היא ערש
בני האדם בכלל וצור מחצבתנו כפרט (מולדת אאע"ה), הארץ היא
נחשבה לנו למחצה ארץ-מולדת במשך זמן כביר, כי בה התאחונו אבותינו
הרבה מאות שנה ויהיו נפעלים מכל קורותיה השונות וזמן העמים אשר
ישבו בקרבם במצב החומרי והמוסרי. ובהיותה שכנה לארץ אבותינו היתה
מעורבת עמה תמיד בעינים מדינים בכל הזמנים, גם השפות הנדברות
מארץ אשור ועד כנען (פִּינִיקִיא) בלן בנות העבריה שרתי בכנות שם.

כי על כל אלה, ארץ חפץ היא לנו, לדעת את כל העתים אשר
עברו עליה מימות עולם, להשקיף על חיי אבותינו ועלילותיהם בקרבה
ולהשכיל אל פעולות רבותינו ז"ל, אשר היו עמודי אש לנו להאיר
דרכנו, בדבריהם נהגה תמיד ומפתחות קורות עמנו בימים ההם מונחות
תחת מראשותיהם. אחרי כן (בחלק השני מחבורנו זה), נעבור בארץ
הזאת לארכה ולרחבה בכל מקומות מושבות אבותינו הרשומים בספרינו
(ונצטרף לזה מפה מכל הנהרות והערים הידועים כיום), לחונן עפרות
רבותינו ז"ל, כי שם חלקת מחוקקים ספונים.

אם ארצנו הקדושה היא „ארץ השמש“, אשר הופיעה אורה על
כל יושבי תבל, הזורחת לנו בקוי זכרונותיה הקדושים, מידה קרני תקוה
לנו ושמשה לא יאסף ממנו — הנה גם „ארץ המים“ (ע' ח"ב), אשר
רותה מטובה את אבותינו ורבותינו ז"ל, ועל פלגיה שתלו נטעי נעמנים,
יקרה בעינינו להרגיע מעט עליה. וביום שידבר בגברת גם זכרה יפקד
לטובה — כי על נהרות בבל ישבנו בזכרנו את ציון!

דברי ימי בבל ועתותיה.

אל ארץ קדומים אנהגך אביאך, הקורא! אל ארצות בני-קדם נשא רגלינו, ערש בני אדם וחזה, אשר משם תחל תורתנו תולדות העמים והלשונות¹; שם נושבה חברת האדם בראשונה ומשם ראשית ממלכות גוים. על נהרות פרת וחדקל בבקעות פוריות נותנות יבול למכביר לאדם ולבהמה, יושבו עם רב, גדלו והצליחו ויכוננו ערים לשבת, וכאשר גברו חיל כן לקחו למו קרנים לנגח עמים רבים או העירו קנאת גוים עצומים מאפסי ארץ לבוא להורוד נצחם ולרשת משכנותיהם. כי זה כל תשוקת בני האדם—כאשר כביר תמצא ידם—לבנות ולהרום; פה יפריחו נוה משלח ונעזב ויבנו ערים נכחדות כמו רמים ושם יהפכו ארץ פרי למלחה ומעור-עז לגלים נצים; וגלי חברת-האדם כים השקט לא יוכלו, כי אם שופמים ביד פנים ואחור. — על פני הארצות האלה: בבל, אשר וארם נהרים*) [אשר גבולותיהן מסביב: לדרום לשון ים הפרסי ומדבר ערב, למזרח פרס ומדי, לצפון הררי אררט וארמיניא ולמערב ארץ ישראל, סוריא, ערכות ערב וקדר], המו עמים רבים רעשו ממלכות שונות מראש מקדמי ארץ ושם גיא-החיוון למלחמות תנופה, אשר עוררו תמיד מלכי צבאות; אלה ידרו מכסאותיהם ואלה עלו למשול ממשל רב. האשורים, הבבלים, המדים והפרסים, היוונים, הפרתים והפרסים החדשים היו פה אדוני הארץ חליפות. נמרוד גבור הציד הכין פה ממשלתו בראשונה ויבן ערים נשגבות בבבל ואשור. פה נקבצו גוים ולאומים הגו ריק, לעשות להם שם עולם בקרית עז אשר ראשה לעב יגיע, ופה נפלגה לשונם נבלעה עצתם ומשם נפצו על פני כל הארץ². בימי אברהם אבינו, אשר נדרף מעבר הנהר על קראו בשם אל אחד ויצא עם משפחתו לשבת בארץ כנען, הכניעו מלכי הברית את כל העמים שכניהם, בוו ארצות וישאו שללם. או קם אברהם מאלני ממרא

*) שם בבל בתוראתה הרחכה, אשר כן תקרא אצלנו, יכלול בתוכו את כל השטח בין הרי-צגרא ונהר פרת, מן ארץ המעינות מוצא פרת וחדקל עד לשון ים הפרסי. לזה יחשב חלק מן ארמיניא הדרומית, מיסופוטמיא כלה, כלדיא ומישן, מזרח חדקל עד הרי מדי, קררו אשור והריב, עילם (זוזיאנא) ובי תוואי.

עם מתי מספר ויך את חיל המלכים הרבים ויניסם ויושיע לעשוקים ויהי שמו לברכה³) — בעיר נינוה הגדולה, שם נינוס את כסאו כל העמים מסביב רדד תחתו ותהי ממלכת אשור המחללה לגברת כל הארץ כאלף וחמש מאות שנה. במרם נחשפו עוד יערות אירופא ובני-האדם שם נדמו כחיתו יער, כבר התנוססו בממלכת האשורים קריות נשגבות, פרחו חכמת בני-קדם וכל התענוגות בני האדם. הבבלים היו עובדי אדמה מעולם, וחכמי חרשים. נהר פרת המשתפך על גדותיו כיאור מצרים למד אותם לפלג לשטף תעלה ולשים לו גבולות, ושמיים המהורים העירו מקדם את יושבי בבל להביט השמימה ולספור הכוכבים, ותרב חכמתם מחכמת מצרים. על כן היו עם אוהב שלום ומנוחה ולענג כדשן נפשם ויפלו בידי האשורים, אשר גברו עליהם כח. — כהבבלים כהאשורים התהללו באילולים רבים ואין קצה לשקוציהם וכל חכמתם התבלעה. בארם נהרים מלך כושן רשעתים, אשר לחץ את ישראל עד הכניעו עתניאל בן קנו, ומימי גדולת אשור נח שבטה על ארם נהרים כל הימים.

דוד מלך ישראל הנאור בגבורה, אשר הרחיב גבולות ממלכתו ודבר עמים תחתיו, שלח את יואב שר צבאו לעשות מלחמה בארם נהרים ובנצחונו עשה לו שם בגבורים בין כל עמי הקדם ובאשור ובבל⁴). אחרי שתי מאות שנה אחריו החלו האשורים לפרוץ לגבולות ארץ ישראל. פול מלך אשור השיב ידו, רק אחרי נתן לו מנחם בן גדי מס גדול מאד. אבל תגלת פלאסר המולך אחריו, כבש לו מחוזות רבים מישראל ואחו מלך יהודה המהו ברב שחד לעזור לו נגד מלך ישראל ומלך ארם. שלמנאסר מלך אשור נמל על הושע בן אלה מס מדי שנה בשנה, אמנם בכרות הושע ברית עם מצרים נגד אשור, עלה עליו שלמנאסר ואחריו מצור שלש שנים לכד את שמרון, השבית ממלכתה ויגל את ישראל אשורה. אחרי שלמנאסר מלך סנחריב שבט כל העמים ובארבע עשרה שנה למלך חזקיהו הפש את כל מבצרי ארץ יהודה, והריק את אוצרות הממלכה, אך כאשר סגרה ירושלים את שעריה לפניו ולא נתנה לחלל בכף פעמיו את הר קדשה, הקריב אליה חיל כבד להבקיענה אליו. אבל טרם ירה בה חץ וטרם שפך עליה סללה, שלחה מגפה נוראה בקרב מחנהו ויפלו כלם חללים. גם הוא הומת בידי בנו ואסר-חדן בנו ירש כסאו. — בעת ההיא שלח מלך בבל שרים ומליצים נושאים

או טפש היה — בא בחיל כבד כארבה לרוב בארצות יון, אבל ההצלחה לא עמדה לימינו. ארתחששתא ארוך-הידי היתה עוז ידו רוממה ויעש בה חיל; אמנם מלכי פרס אשר מלכו אחריהם ממה ידם מתמוך את הממלכה הגדולה הזאת. מחויץ נגחו בהם היונים יותר העמים ומפנים נפרעו הסדרים על ידי הפחות אשר היו להם לפחות ולמוקשים. כל ימי ארתחששתא מנימון, אשר האריך על ממלכתו חמשים שנה, היו ימי רגז ומבוכה להיות רד עם מורדים. ברש אחיו פחת לוד קשר עליו קשר אחרי קשר ובחילו הרב, אשר הוליך אחריו ויעבור את נהר פרת, ערך עמו מלחמה כבדה בבבל עד אשר נפל על יד קונקסא. השפרתנים, אשר שאפו בצע מעשקות, צדוהו כל הימים והפחות אשר בממשלתו עזרו לרעה גם הם. מצרים התקוממה לו ונציפי אויא הקמנה התפרצו מפניו. הן אמנם דריוש (קדמן) האחרון, אשר לא נתן לתענוגים חילו, רוח דעת וגבורה נוססה בו להחזיק ברסן הממשלה; אבל בימיו דרך כבב על שמי מקדון, אלכסנדר הגדול, אשר עלה והגדיל עד מאד בכל קצוי ארץ ויביא הקיץ על ממשלתו. על יד החרקל הראהו אלכסנדר נחת זרועו, נשתה גבורתו, כל המון צבאותיו תכו תחת רגלי המנצח וחילו המעט מהם, וצפיר העזים הגדיל עצמו. אחרי הלך אלכסנדר לפלס לו נתיב בארצות הודו, בהרי חשך ומדברות ציה, כבש ארצות רחוקות וידבר מלכים תחתיו, שב דרך קרמניא אל בבל העתיקה, אשר כביר מצאה שם ידו שלל רב, שם בה את כסאו, נתן סדרים וחקים טובים לכל יושביה בארץ ויכונן ממשלתו כמשפט מלכי פרס. אמנם הגבור רב העליליה במלחמה ובמסעות לא משל ברוחו בשבתו על כסאו ויכנע לתענוגים ומשתי-שמנים, או נתק פתיל חייו וימת בארץ בבל. — מפרי גבורת אלכסנדר אכלו שרי צבאותיו אשר חלקן מלכותו ביניהם לארבעה חלקים. ארצות המזרח, מים התיכון ועד הודו, באו תחת יד סילייקים, אשר הטיב מאד ליהודים ובאנטיוכיא הכירה ובכל הערים נתן להם משפט אורחים. גם אנטיוכוס הגדול הושיב אלפים יהודים מבבל וארם-נהרים בפריגיא ולידיא, באמרו כי היהודים הנאמנים למלכם יפעלו לטוב במחוזות האלה המתפרצים מפניו.

בעת פרח מטה החשמונאים הגבורים, אשר בחיל קטן השמידו את חיל אנטיוכוס עפיפחנם הכבירים, פרקו-עול היונים מעל צוארם ואת דגל תורתנו המחללה הרימו לנס עמים (ג"א תק"ץ), בעת ההיא

כשל כח היונים גם על נהרות ככל. הפרתיים עם בעלי מלחמה, אשר נדדו בבקעת איראן הרומית מזרחית לים הפספי, קמו וימרדו בארמוניהם מלכי הסיליזקים. ארואצם הגדול מפרתיא גרש את הסוריים מבבל ויהי הוא המושל מנהר פרת ועד הודו. גם הרומאים באו ממערב ויהדפו את היונים מעבר להרי מירוס עד אשר בא פומפיוס ויספח את שלמון סוריא למלוכת רומא.

על גיא-החיוון יצאו שני ארץ חדשים להתנגח יחדיו, כי נקפו אלה באלה, כאשר קרבו ויאתיו הפרתים עד ירכתי ים וצבאות הרומאים לעמתם הגיעו מזרחה. בעת רדפו אחרי מתרדת הגבור מושל פנמוס על נהר פרת הגיעו עד ארצות הפרתיים בראשונה. ויהי כאשר רוח אהבת-הבצע לבשה את קרסוס לעשות גבורה באויא ולבוז בו וימלא אמתחותיו משלל עמים (ומאוצר המקדש לבד גזל זהב במחור 10,000,000 שקל כסף), או דאה כנשר עם צבאותיו על ארס נהרים ויערוך מלחמה עם הפרתיים. אמנם שם בא קצו אמת בצעו; כי נפתה לעצת אנבור מושל אוסראה*) לרדוף אחרי נחשלי הפרתיים בערבות ארס נהרים, אשר עד מהרה שבו ויהפכו לרודפיו והרומאים מצאו את קברם במדבר החול, אשר הרבה חלליהם מחצי האויב ואז מצא קרסוס את חשק לבבו אשר נכסף לו כל ימי חייו, כי צוה ארוד (ארואצם XIV) מלך פרתיא לצקת זהב רותח אל פיו באמור לו: „קח את כוס הזהב ויהי למלא במנך לרויה, אשר לא ידעה שבעה כל ימך“.

בעת מריבות הורקנוס ואנטיגנוס בן אריסטובול על דבר המלוכה ביהודה, פרצו הפרתיים לארץ סוריא לרצון ויושביה שונאי הרומאים תכלית שנאה, גם היהודים שמחו לקראתם נגד הורדוס הנוהה אחר הרומאים במומותיו, ומלחמה התלקחה בשערי ירושלים על ידי אנטיגנוס ובעלי בריתו הפרתיים להשיב אליו את המלוכה, ובבוא הורקנוס לסוריא לקחת דברים עם מלך פרתיא על דבר שקט מלחמה נלקח בשבי ויוליכוהו אסור בזיקים בבבל, ואנטיגנוס שם כתר מלכות בראשו. פרמוס בן פקרוס מלך פרתיא פתח את מלך יהודה האסיר וישם עליו הוד והדר וכבוד מלכים נתן לו בארצו, אך למקצה שלש שנים נפתה לבו לשוב

*) Osrhoene היא ארשונה, ממלכה קטנה אשר הקיפה את החלק הצפוני מביסופוטמיה בין פרת והדקל, ועיר הבירה הדר, ועי' ח"ב.

ירושלימה בנכלי הורדוס, אשר בעזרת הקיסר אנמוניוס גרש את הפרתים ויכונן את כסאו ביהודה, למען האביר שריד לבית החשמונאים.

כארבעים שנה קודם החרבן, נשאו בכבל שני אחים גבורים מבני ישראל למושלי הארץ וימשלו ממשל רב. וזה דבר המעשה: שני אחים אורגים יהודים, אסינאי והנילאי, ברחו מאדוניהם זורו לאחד העמקים על נהר פרת. שם התלקטו אליהם כל מד נפש וכל ריק ופוחז ויתגודדו בכל המחוז ואיש לא יכול לעמוד בפניהם. ואף כי הערום פחת בכל להתנפל עליהם ביום השבת הקדוש למנוחה לבני ישראל, אמנם אסינאי חוזה דעתו כי מצב הספנה דוחה שבת ויקומו ויניסו את האויב עד לכלה. בהודע לארמבן המלך דבר גבורת ימינם הרועצת אויב, שלח אליהם צירו לקראם אל היכלו ויבטיחם, כי לא יפול משערת ראשם ארצה. המלך מלא את דבריו וישמח לקראת בואם וירומם את אסינאי על כל השרים בארץ בבל וארם נהרים, למען יהי לו למעוז לחזק את ידו נגד הפחוזת המתפרצים מפניו. כחמש עשרה שנה מלך אסינאי בזרוע רמה ויבן ערים בצורות רבות. ואולם ענין רע הסב את קץ הממשלה הזאת, כי חנילאי הביא לאהלו מן השביה, אשה יפת תואר בת אחד הפחות, ויאהבנה. אבל כאשר לא עזבה האשה את גלולי בית אביה באהל הנשיא, קצף העם רב קצף ואיש גבור חיל קם לרבר רתת נגדו ויפגע בו חנילאי וימיתו. או התמרמה המחנה עד מאד וידברו קשות עם אסינאי, על אשר יחריש על השערורה הזאת אשר עשה אחיו. אסינאי מלא אחרי דברם ויריב עם אחיו בחוקה ויאץ בו לגרש את האשה הנכריה. אך המרשעת הזאת קדמה ותשקהו כוס רעל וימת. מות אסינאי היה ראשית לאבדן הממשלה הזאת. חנילאי, אשר לבדו פקד עתה את צבאותיו, נלחם עם מתרדת חתן ארמבן ויתפשהו וישביענו בוז וקלון בשביה. והיה כאשר הצליח ביד מתרדת לצאת לחופש לבש נקם ויחדש את המלחמה ובעלות חנילאי מן העמק המדברה נשתה גבורתו וכל גבוריו נפלו חללים. הן אמנם הוא אסף חיל חדש תחת דגלו ויוסיפו לקצות באויביהם ויהיו למגור מסביב, אבל הכבלים פנו אל היהודים וישבו נהדדעא לבקש מהם, כי יתנוהו בידם ובהשיבם כי לא יוכלו, דרשו למצער לפשר בין הצדדים, ואך ערמה היתה מהם; כי היהודים נשמעו להביא את מלאכי בבל תחת מחסיהם אל אהל הנשיא והמה רגלו את כל המקומות אשר חיל חנילאי נחתים שם, ובהודיעם

באורך חפי נהר אורונטיס התנוססו ערים נחמדות כאנטיוכיא, דפני, אפמיא וכדומה. לדרום אורונטיס ולמזרח הררי הלבנון עמדה בעמק יפה בעלבק או עיר השמש (העליאפאליס) הנפרדת על ידי שרשרת הרים מודמשק העתיקה השוכנת בגן עדנים אשר ברכה ה'. מקדם לעיר השמש יתפשט מדבר-חול, ארץ שמה ושאה מעצבת רוח — כאשר נחזינה היום — עד נהר פרת. רק במקום אחד בחצי הדרך באכה פרתה, ישמחו עין הנוסע גאות שדי, ככר ארץ כלו משקה על ידי עינות מים וצנורות עשויים בידי אדם (כעת כלם ספו תמו). יער תמרים עבתים רמי הקומה נראה מרחוק לעיני הארחות ב'פה-נוף, על כן נקראה גם העיר — אשר בנה שלמה מקדם ומלכי הסיליקים יסדוה מחדש — תדמור או פלמירא. העיר הוואת היתה משוש לכל הארץ. השירות ההולכות מארץ ישראל, ממצרים, צור, אוזא הקטנה וגם מדרום אירופא לנסוע מזרחה, והמובילות סחר יהודי דרך בבל, לא יכלו עבור עד אם סרו אליה, והנשיאים הערביאים, שבטים נודדים במדבר מסביב, היו מגני הארץ לעצור בעד השודדים, כי הביטו על העיר כעל עיר מולדתם וצבי תפארתם. בין הנשיאים הנזכרים היה אודינטוס, אשר הצטיין בעשרו, בגבורתו ודעתו ותהלתו מלאה הארץ. תושבי הארץ הקרובים והרחוקים הוקירו שמו ומפניו נחתו. אחרי נצחון שבור את בלריאנוס בשבו אל ארצו ועמרת גאות על ראשו, חנה לפני עיר התמרים. אודינטוס מהר לשלוח לו מלאכות נכבדה ובידם גמלים וכל טוב הארץ למנחה. אמנם שבור המלך מלומד הנצחון, גזר אמר, כי אודינטוס בעצמו יבוא להתרפס לרגליו אסור בזיקים ובהצלחתו נשאו לבו להתגרות ברעה. איש-דרור יליד-מדבר כאודינטוס יבחר מות גבורים מנשוא חרפה על נפשו. לקול קריאתו מהרו גבורי ערב תחת הגלו ותתחולל מלחמה נוראה. כסופות בנגב הקיפו גדודי ערב את שבור וחילו מכל עברים, הדריכוהו מנחתה יום ולילה ואויביהם החזקים מהם עשרת מונים הולכים וכלים, עד כי נפל לבם בראותם הרעה נגד פניהם למות ברעב בערבות המדבר ויעזוב שבור בחפז את כל הכבדה להמלט פרתה. ואודינטוס רודף אחריו וברעם גבורותיו כבש את נציבין, חרן וארם נהרים ויגיע עד חומת אקטיספון בירת שבור. הרומאים להכרת טובה לאודינטוס על נקמו נקמתם ויושיעם מכף שבור, נתנו עמרת הקיסרות על ראשו, אך הוא מאן בכבודם בגדל לבכו. אשתו המחללה זינביא,

לקחה גם היא חלק במלחמותיו, כי היא עמדה על ימינו תמיד ותתענה בכל אשר התענה הוא ועצתה אור לדגליו. היא האשה היפה והנאדרה, אשר בעדה הגלולים מן הארץ והתקרב לאמונת ישראל. אחרי מות אישה, היתה היא המושלת בחכמה ובכשרון. הקיסר אורליאנוס הביא מלחמה כבדה בשערין הממלכה הזאת ותעז ידו עליה, את זינביא נהג בשביה ואת הממלכה הזאת השבית ויהרסנה (ד"א ל"ב) ¹¹ ואז ציבם המלך זימי הקיסר דיוקלימנוס היו בכבל דברי המדינה מסוכסכים, כי רבו בה שני אחים על דבר המלוכה ואז מצא לו תרדה (Tridates) מלך ארמיניא שעת הכושר לפרוק מעליו את עול פרס; ארמיניא, אשר מאז נפגשו דגלי רומי ופרתיא על נהר פרת בפעם הראשונה, היתה כסותה מוטלת בין שני לבאים, שבעה מרורות משני מגניה הנוראים חלופות. אמנם כאשר התחזק נרויס על כסא המלוכה בא לעשות שפטים עם תרדה המתפרץ מפניו ויבקש תרדה את דיוקלימנוס בעל ביתו לעזור לו נגד מלך פרסי ויעתר לו ויואסוף חיל גדול מאד מאד לצאת לקראת נרויס ¹². במדבר חרן, במקום ההוא, אשר קרם קרסום לפניו וחילו טבעו בים החול, בקעה גדולה יותר מששים פרסה מהררי חרן עד פרת, בלי כל פרי תנובתה ושח השדה, בלי כל נבע זמכועי מים, שם נפגשו שתי המחנות ולא יכלו הרומאים לחיל נרויס העצומים ותרדה מרדף על צוארו ולא מצא לו מפלט עד השליכו נפשו בנהר פרת וימלט. ואולם אחרי הסבו הרומאים את פני המלחמה על הררי הררס, הוכו הפרסים מכה רבה ויהפך האופן על נרויס, אשר ברח מנשק בחול ויעזוב את אהלו וכל הכבודה להרומאים. ומלאכיו מהרו לנציבין לבקש שלום מאת הקיסר ויאות לו במחיר ארץ מיסופוטמיא ועוד חמשה גלילות מעבר לחדקל. ותשקוט הארץ כארבעים שנה. אמנם כשבת שבור מלכא II הגדול על כסא מלכותו, התלקחה עוד הפעם אש המלחמה, אשר בעדה שנים רבות משערי אקמספון עד שערי אנמוכיא. שבור מלכא השני היה איש חיל ולו זרוע עם גבורה. על פי דברת סופרים אחרים נעמר למלוכה במרס נחו מרחם, כי נתנו האמנושים את הכתר על במן אמו איפרא הורמיו. שתיים ושבעים שנה היו ימי חיי המלך הזה ובעודנו נער גרסה נפשו לתאוה לקחת מידי הרומאים את הנפות אשר נקדעו מפרס. במעט מלך קנשטנציוס ברומי ושבור פשט עם גדודיו למחנות ארם נהרים ויצר על נציבין. וחדקל שני ימים מחדקל עמדה נציבין בתוך מישור יפה בקרן בן שמן לדגלי הרר

מאויאום ומסביב לה חומה גבוהה ושלש תעלות עמוקות. על שלשה גשרים עבר שבור את חדקל וצבאותיו נמשו על שטח ארץ שתיים עשרה פרסה. ביד הרוצים בנה שבור דיק וסוללות בצורו על זינגארא, ואף כי הרסו הרומאים ויפוצצו את כל בניניו, קם שבור לילה ויגיס את כל אויביו, אשר נבהלו מפחד פתאום. ובכל זאת לא פתחה נציבין את שעריה, ונציבין נצבה כסלע איתן גם אחרי שלשה מצורים במשך שתיים עשרה שנה. אבל שבור בתחבולות עשה עמה מלחמה. כי בעת רדת הטל על הררי אררט הביא נחל מיגדניא בעמק נציבין שטף מים כבירים על פני כל הארץ כנילוס יאור מצרים. בפקודת שבור נעשה שכר לשתום בעד זרמי המים אשר הלכו אל מקום אחד ויהי לנהר גדול נושא אניות מלחמה ומשם ירו צבאותיו אבני קלע בתוך חיל רומי העומדים על התללים להגין על העיר. ואולם בטרם נודעו עוד תוצאות המלחמה, נסוגו הלוחמים אחור; כי מלחמות במדי קראו את שבור לעוזב את המיצר, ומבוכות בארצות המערב הכריחו את קנשטנציוס לשוב לארצו. ומקץ שמונה שנים, אחרי בצעם את מעשיהם בארצות ממשלותיהם, שבו המלכים לקחת דברים על עניני ריבותיהם ושבור דרש דרש לפנות לו את כל הארצות המזרחיות עד נהר פרת, באשר רק לו המשפט למשול בהן. וקנשטנציוס פקד את חילו וינהג את מחנהו פרתה וילכוד את מעברות הנהר על יד תפסח (מאפסאקום) בעת גאות הנהר ויבער אחר כל בר ומחיה לבלתי תת לחיל שבור, יותר ממאה אלף חלוצי צבא ממבחר חיל עמי אויא, לתקוע שם יתדם. ויסב שבור את צבאותיו דרך ארץ פוריה, במקום יחל פרת לחקר מימיו, העביר את חילו על פני נציבין ולא נסה דבר אליה, אבל אצל תללי עיר אמידא או דיארבקר המוקפה תעלות וחפירות מושכות מנהר חדקל, עמד שבור להוריד עז מבצרה. ימים רבים ארכה המלחמה הכבדה בנבורה נמרצה משני הצדדים, עד אשר גלאו הנצורים ולא עזרו עוד כח להרוס בניני הפרסים ויבואו בתוך העיר המבוקעה ויהרגו כל יושביה. ובכל זאת לא אכלו את פרי נצחונם; כי אחרי עמד שבור את חילו ומיטב גבוריו הוציא להרג לא יכול עוד לגבר חילים, ואף כי חדש פני המלחמה באביב הבא, שכר לא היה לו, רק שני מבצרים חזקים בארם נהרים: זינגארא היושבת בתוך מדבר חול, ובי-בבדא (Bezabde) על חצי אי קטן בתוך מי חדקל השואן ורועש. — לא ארכו ימי השקט, וקול רעש מלחמה נשמע על נהרות בבל. בשנת שלש למלוך הקיסר יוליאנוס על רומי, בא לאנטוכיא

ויחבל מזמות לחבל את פרס חבל נמרץ, לשבור את שבור בארצו ולהחזק
 תחתיו את כל ארצות המזרח כענין כתב ספר אחר אנגלו: כי כל עוד
 יפורו בני האדם מלוא חפנים מן הכבוד וההתלה למהרסי ומחריבי העולם
 יותר מאשר לבנותו ומסדיו והנה הצמאן לכבוד גבורים על שהם מלחמה
 לננות האנשים הגדולים והנעלים עד מאד: *אף צדקתם חסותם חסותם* האם
 בבעית היראפולים (מפג*) העומדת על חוף פרת נועדו עברו לגיונות
 הרומאים הרבים על גשר אניות לעברת פרת השמאלו ומלכס זוליאנוס
 בראשם. לא נעצר זוליאנוס, לא בקרקסאות זוזמאזומא (שומ מישומ)
 ולא בבתי-תפלות ערסא (הרס) כי כדרך הקיסרים אשר היה לפניו, כי אם
 טס כנשרת הלאה עד חקן העתיקה שמונים פרסאות מהירפולים, פרשת
 הרכים של פרת וחדקל. בדרך הערבה פנת לימן ונוגע ביום השלישי
 לחוף פרת במקום עיר קאליניקום (Nicephorum) אשר יסוד מלכי
 המקורנים וזמפה והלאה נסע למסעיו מהלך השעים פרסאות בארך החפיים
 הנעקלים של הנדר ער בוא לקירקוזיום (כרכמיש) הגבול הקיצון של
 הרומאים. צבא רב מעמים שונים הלכו להגלו עצום מאד*) וצו אדויה בעל
 עשת-עשרה אניות מלחמה נבנה להעביר את החיל, לשאת את כלים
 הקרב וצדה לדרך נהר הבארוס ושפך אצל העיר הגזוכה אל פרת והוא
 הכבדיל ארצות שני הלוחמים. אחר גשא הקיסר מדרבותיו ולחוק הוח
 החיל ויחלק להם מתנות עבה הנחל גיה חסו הנשר ולמען יודעו כי לא
 ישובו עוד אחר יום. *החמית חסות חסות חסות חסות חסות חסות*
 בצעדם על אדמת האויב, נפלגו לשלש מחנות, זרוחב הקו עד עשרה
 פרסאות. חבל הארץ אשר הלכו מחברוס עד ארץ נושבת האשוהית נוכל
 לחשוב לחלק אחד ממדבר ערב, ארץ יציהת ושרופה כמו אש, אשר חצלה
 רק לציה ועלים ועערים פראים וחול גורא וחסל ביד הסער על ככל אחלם
 יוליאן אמנם על חפי פרת ואנו נפזרו ערים וכפרים טובים ורבים עיר
 אנה (בהרדעא) חסנורה במצרה טבעו בורועת פרת, חשבה לעצור בעדם
 האויב, אבל נאלצו להכנע ובקשם חסד נעתר להם זוליאנוס ויעבירם
 לארץ סוריא. פירוהו שבו (ביש שבו) גלכרת אחרי מצוב שלשת ימים
 וישרפו; אבל טילומא הבצורה עד מאד שחקת על גבורת הרומאים והק

האם זה עתה חזציה אלים זהו זה מיתורסת מפי סימס
 לעת שיהי הוא דיומסית. סימס מיתורסת לקחת וזה לוי סמא
 על ירוש' גרוקס פ"ג ה"ב. סימס מיתורסת חסות מיתורסת ציה

היושבים בערות הפרעות, וברחוק על נפשם ושאיורו שלל להרומאים, אשר נפלט על ההרים וזמיתו הנשנים והמף הנשארים, היתה הוציא את הא זמיתו
בארבעה עשר יום הלכו ממבצר קירקיונוס עד מאקופרקתא, מרחק
שלש מאות פרסה, ארץ אשר הפורנה הנמצאת למזרח חדקל, משתרעת
מאה פרסה מחומת מקופרקתא עד ועמק בצרה (Bassora), במקום אשר
יתאחדו נהרות פרת וחדקל ומשתפכים ללשון ים פרס, אצל אפמיא. מרחק
הנהרות זה מזה יותר ממחשים פרסה, רק אצל בגדד עד כבל הישנה
יתקנו יבק עשרים וחמש פרסאות, תעלות רבות וחפירות יעברו במישור
כל ארץ, כבל יחברו הנהרות יחד. התבואת הנחוצה לבני האדם, החטה
והשעורה, נתנה ארץ כבל לרוב, אבל כחשש מעשה זות, האנה וגפן
לא נתנו חילם. ואולם התמר נשא שם ראשו, והמשוררים בשרו בשירים
וירוממו את טוב עץ פרוזה, אשר הגזע, הענפים, קמוץ והפרו נתנו
שלש מאות וששים מיני חפץ. חרשת המעשה פרחו שם עד מאד ובקרבת
בבל העתיקה נבנו ערים וכפרים רבני העשר, ודורשי דשומות חשבו את
עשר אשר והמנסתה מדרגה שנה בשנה כמו שמונה מגלון שקל כסף בזמן
מלכי פרס הראשונים. החיל יוליאן עשו שמות בארץ ויחריבו ערי מושב,
מעיר המלוכה מאקסיפון ועד אנבאר (פירוז שבור), חמשים פרסה. עיר
מאנא-מלכא (מחוזא, ס מחוזא-מלכא) היתה בצורה מוקפת משתי
חומות ושש עשרה מגדלים וחפירה עמוקה, אחת עשרה פרסה מאקסיפון.
את החפירה מלאו עפר ומתחת לחומה חתרו מחתרת עמוקה ונמרו ידעו
הפרסים את אידם נכנסו הרומאים במבואי העיר המבקעה ויעשנו בה הרג
ואבדן ויחריבו העיר. עיר הבירה היתה מוקפת בכפרדים מהללום על
גדות חדקל ושם שלשה היכלים כלולי יופי, נמען נעמנים וכל עץ פרי
נמוקים במשטר וזהר, באהות ושררות עצים ייערות חיות לציד המלך,
שם ישבו מלכי פרס ספונים בהיכלי תפארתם בין עצי עדן בחיק התענוגים.
במצות יוליאן הנהרסו הגדרים, הומתו החיות, הזהיכלים והארמונים
השלכה, נתפזו לגל אפר. ועל חרבות סילוקיא עמד יוליאן ויבצר עמדתו
בחללים גבוהים, הציב חומה גבוהה מים עזים מפרת אל חדקל קרוב
למחנה, ובחפירה חדשה אשר חפרה בתחבולה למרות עיני הפרסים ולמפח
נפשם, וכל הכנותיהם על נהר מלכא לעצור האני היו לשוא.
אמנם על חפי חדקל הגבוהים משם המשירו הפרסים אבני קלע על
ראש הרומאים והנהר רחב ידים וזרם ברעש. ואולם יוליאן העשוי

לכלי חת נתן אות פתאום כבוא ליל לכל לגונוני, כי עם לעשות ולחתנפל על האויב ככת. מהרה קפצו אל האניות וחישי צלח את החרקל נאף כי הרגישו הפרסים ויציתו אש באניות, אבל הערים יוליאן להולכים שולל, כי הוא אות נצחון מאת אחיהם ובמהירות נמרצה עבר כל החיל את הננה ובין חצי האויבים הרבים העפילו לעלות על מרום החוף שתיים-עשרה שעות לחמו עד הניסם את הפרסים, אז שלח שכור מלאכר שלום אל הקיסר, אבל הוא השיבם היקם, פחתו פתאם מאחזקה וזאמם אל אמנם יוליאן במחשבותיו הרבות והגדולות, חבל את מעשיו ידיו, ולא אכל מפרי נצחונותיו, כי הוא גם לבבו ויאמר לצאת בעקבות אלכסנדר הגדול לאווא העלוונה, אבל נתעה בשוא את הצי האדיר צוה לשרוף ויחליט ללכת חלאה בפנים המדינת אשר יושבנה כרתו ונשאירו ערים שוממות, ויצבאות רומא העיפים והעבים נאלצו לסגת אחור אל ארץ אהרם, אחרי שבעים יום מאז עברו את הפרוס, בין כת זכה אסף שכור את חילו וירדוף אחרי גחשלי הרומאים תהולכים הלך וחסור מיום ליום מעצה רעה ורעב, ובמלחמה אחת נפל הקיסר שדוד על ידי חץ פתאום, אך מרם מותו מצא עוד כת לדבר דברים נמתצים ומחוכמים אל חילו וזאמם אל הקיסר, כי מות האיש הנעלה וכבירה כת לב האיש הנבור על אשרה המלחמה, חכם ומדוי צדק על כסאו, ומתהלך בתם וזושם בין שריו ועבדיו, נזיר תענוגים היה, לא תר אחרי עיניו, ומנהגיו בהריצות והשכל. לא פנה אל רהבים וכאחד מאנשי החיל עבר ביום קרב. כשבתו על כסא מלכותו המה חסרו אל היהודים ובמכתב גלוי לכל העמים כתב להם דברים טובים ונחומים, התאונן על רוע גורלם, שפך בוז על לוחציהם, הביע תהלתם, כי עז למו באלהים ובתורת אבותיהם ועושים צדקה וחסד. הרים כבוד הנשיא, אשר קראהו: אחי, וידור נדר, כי בשבו ממלחמתו עם פרס בשלום יבנה את ירושלים והמקדש ויודה לה' אלהי ישראל (*). אבל ה' יעץ ומי יפר, ובמותו נהפך הגלגל על עמנו בארצנו, ובכל זאת גזרות קנסמן-מינוס וקנשטנציאוס אשר העביר יוליאנוס, לא שבו עד מהרה להתחדש. אחרי מות יוליאן נכתב ברית השלום בין פרס ורומי לשובת שבור מלאכ, וכל חמשת הנפות מעבר לחדקל שבו להיות לפרס וגם עיר הבצורה

“ מכתבי יוליאנוס מאומתים ע”פ סופרי הזמן שהוא ומרכי הקיסר בעצמו

הערות

(1) כבל וארס נהרים נקראו „ארץ בני קדם“ במקרא, בראשית ו"א ז', כ"ט א', במדבר כ"ב א', וכן „בני קדם“ יחזקאל כ"ה. המעשה המצטייר כאן היה כי סנהדרין ל"ה: אמר ר"א משמיה דרב: אדם הראשון גופו מבבל, ראשו מא"י ואזביו משאר ארצות. ענבותיו? אר"א מאקרא דאגמא. נאמר בניאורו: „גופו מבבל“ היא ערש ילדותו, קדמות מין האדם בבבל; „ראשו מארץ ישראל“ ההתפתחות השכלית והרוחנית מא"י, ארץ החכמה ודעת אלהים; „איבריו“ המה הכחות הפועלים ועובדים בעולם המעשה „משאר ארצות“; כי אם מא"י הפיטו ההשכלה והמוסר, הראו שאר העמים כחותיהם במעשה ידיהם במלחמות, בבנינים, בחרשת המעשה ובמסחר, כמו: יור ומלרים אשר וארץ יון. וסוים ר"א: „ענבותיו מאקרא דאגמא“, אולי כוונתו, כי ממקום הוא התרבה הישוב כי פרו ורבו בארץ (ול' ענבות כעיו להולדה וריבוי המין, ע' ברכות כ"ז ל' ענבות).

עוד שם: אדם הראשון מסוף העולם ועד סופו היה כו' ולפי שעתא מיטעו הקב"ה רזונו, להוליא מדעת החופפים, כי בני האדם יולאי ירך סונים שונים לפי השתנות גופי ראשי השכטים (ראשען) למיניהם; לא כן הוא, רק כלס מגוע אחד ילאו ואף הפראים הנמלאים בשאר חלקי הארצות, כי רק ע"י הקטא שעתא ראשי שכטיהם (לאו דוקא אדם הראשון) בראשית ימות עולם וקלקלו כחותיהם הרוחנים במדרגה מרובה עד שנדמו לבהמות, חבלו מעשי ידיהם, הורידו תפארת האדם והולידו אח"כ תולדות שפלות, אשר הורישו בערותם לדורות הבאים ע"פ חוק ההתנחלות, שכתבו חוקרי הטבע האחרונים.

(2) סנהדרין ק"ט: דור הפלגה כו' מאי עבוד, אמרי דבי ר"ש, אמרו נכנה מגל ועלה לרקיע ונכנו בקדומות כדי שיוצו מימיו. מחכו עלה במערבא, א"כ ליבנו אחד טורא! אריב"א, נחלקו לשלש כחות; אחת אומרת: נעלה ושכ שם; אחת אומרת: נעלה ונעבוד עב"ם; ואחת אומרת: נעלה ונעשה מלחמה, זו שאומרת נעלה ושכ שם — הפייס ה'; זו שאומרת, נעלה ונעשה מלחמה — נעשו קופים רוחות וסדן ולילין; זו שאומרת נעבוד כו"ם, כי שם כלל ה' שפת כל הארץ, נראה לבאר אגדה זו ועומק כוונתה ז"ל, כי הקרו במגז ההשכלה של דור הפלגה, אם עוד עמדו

במעמד הילדות והטבע או כבר נעדרו הלאה במעלות הדעת. והנה דעת ר' שלח
היתה, שכני דור הוא נמלא במעמד פראי עד שהיה להם מושג ילדים מן תכונת אהל
השמים הגרחה לעין ויחשבוהו למכסה מואק וממעל לו ים מים נתיכים ארצה לפעמים
דרך מכבר ויהי לגשם על הארץ. על כן השתדלו לבנות בנין גבוה עד לעצ גיע ובכשיל
וכילפות יללמו הרקיע עד שיתן מימיו. אמנם דעה זאת שחקו עליה חכמי המערב
וישאלו: אם כן איפוא, במרום הרים יבנהו! אבל הדורש השני לא כן יחשוב; כי
לדעתו כבר הספיקה חברת-האדם לעלות במדהגת השכלה עד פי התתארו לכמה כמות,
כל אחת שונה בהשכלתה המוטעת. כת אחת אמרה, פה צהיכינו גשם ודמה לעליון,
בסתרי הבריאה נעמוקה ועד תכלית שדי נמלא והיינו כאחד מבני מרום, אחת הפין
ה' על פני כל הארץ, כי גבולות נתנו לשכל האדם, במופלג ממונו כל ידרוש; אך צהיחס
נפולים בתבל גיע מהם תועלת לתכלית הישוב והמעשה. כת אחת אמרה, לבנות היכל
זמקדם לאלילים ולצד השמים לתת כבוד אלהים לכחות הטבע ומלאכיו עושי רצונו,
לכבוד היוצר ביוצרו — שם בלל את שפתם; כי ירד כבודם להתהלל באלילים, כל חכמתם
התבלעה, התבלבלו ויהבלו. על ידי ההבטה במהלך הטבע ותמורותיה, כואלו בני האדם
לעבוד להם ולהפכים דעתם עד כי שפלו נבערו ויהיו עלני לשון און תבוזה; כי בלשון
תנכר דעת העם והתפתחותו. עוד כת שלישית היתה ביניהם, צוני היכולות ולא לאמונה
גברו בארץ, כי אם רם לבבם למרוד בצורח עולם וללחוס נגדו, כי נעשו כופרים
ומכחישים צאלקים ובנפש הנלחית, עד כי הורידו מעלת האדם וכבוד נפשו ויתנו
יתרון לחיים החומריים. המה נעשו "קופים ושדים ורוחין ויליין", כלומר צעלי-החמר,
אשר לדעתם און יתרון לאדם מן הקוף, כי בן נענו הוא ומהם נעשו אנשי שחן פריזים
ומופקרים שונים שונים. הנהגת דעת ר' שלח
ואולי ענין זה, רצוני: מאז הדעת של דור הפלגה, הוא טעם מהלוקת החכמים
ציוש' מגילה פ"א: והיו כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים, ח"א שהיו מדברים
בשבעים לשון וח"א שהיו מדברים בלשון יחידו של עולם, בלתיק, ע' מפרשים. והנה
נראה, כי גם האומר הראשון לא יוסיא הכתוב מפשוטו שדברו בלשון אחת. אמנם,
כאשר כל הלשונות המסתעפות מלשון אחת ישארו בן הרבה מלים ומבטאים מאס הורתן,
ע"כ יקראו את השפה הזקנה "שבעים לשון", יען היא כוללת את כל הצעות יוצאי
ירכה והיא מקורן. ואולם ע"פ הג"ל, יתכן כי זה ענין אס דברו בל' יחידו של עולם
או בשבעים לשון. כי בדבור: לשון יחידו של עולם ידמה שדברו בשפה "הטבעית" ומי
שאמר "שבעים לשון", ר"ל, שכבר התרחבה הלשון והתעשרה לפי רבות הדעת, עד
שכללה כבר לשונות רבות שנשתלשלו אחר כך. הנהגת דעת ר' שלח
פסחים פ"ו: ח"ר וזתק (לכך גלו לבבל) מפני ששיגרן לבית אמן משל בו'

והיגיו דא"ח, שלשה חזרו למטען ישראל כו', ופירש"י מפני שבבל ארץ מולדת אברהם
 שהיה מאור כשדים, והרש"א כתב"א כתב, שלפי דעת הרמב"ן סוף פ' גח שאברהם
 לא נולד בבבל, כוונתם, מפני ששם נולד אדם הראשון עיי"ש, ואלמנ"ס כדברי הש"י ז"ל
 מפורש בתוספתא ב"ק פ"ו: היה ר' יוחנן בן זכאי אומר: מפני מה נולדו ישראל לבבל
 יותר משאר ארצות כלן מפני שבית א"ח ע"ה היה משם משל כו'. וכן ברש"י קהלת י"ב
 פסוק ה' מומדרש. ובאמת גם בכל לפי הוראתו הרחבה, כוללת גם ארם והרים כאשר

כתבנו כבר. ⁽⁴⁾ גם אשר נלוה על אויבי דוד (תהלים פ"ג ט'), ובהכותו בארם נהרים (שם
 ס') עשה גם בכל ארץ בבל, ושם (פ"ו ד') חשב את כל הגוים יודעי גבורתו: אזכור
 הלב ובבל ליודעי וגו'.

⁽⁵⁾ ההתקרבות עם הכשדים והאשורים היתה תמיד נגד רצון ה', ע' יחזקאל
 פרשה כ"ג, וזכריה"ב ל"ב ל"ד כתוב לאמר: „וכן במליצי שרי בכל המשלחים אלינו לדרוש
 המופת אשר היה בארץ עזבו האלהים לנסותו לדעת כל בלבבו“. אין מראה לפרש שמלות:
 „לדעת כל בלבבו“, מוסב על ה' היודע מחשבות, ונראה יותר שמוסב על „מליצי שרי
 בבל“, שמטרת משלחתם היתה: לנסותו לדעת כל בלבבו ע"ד עיניים מדינים מלחמה
 או שלום, ולכן צחר מלך בבל באנשים מליצים ערומים לטמון מחשבתם בחכם כחילו
 מנגמתם רק לראות המופת שהיה בארץ ולצקק את המלך בהיכלו ולצרכו (פדרך) שאמר
 דיפלומוט מפורסם: שהלשון נתנה לאדם לכפות על מערכי לבו) וחוקיה לא הבין מערתם,
 כי עזבו ה' וגלה לפניהם כל מסתריהם להתגאות בסגולות אזוריו. ודוגמות כאלה רבות
 בתנ"ך שהמקרא מאחר מלה או מאמר שלא במקומם, כמו גבי שמואל: וגר חלהים
 ערם יכבה (ושמואל שוכב) בהיכל ה'. וכן ביארו חז"ל שאין לפרש: ושמואל שוכב
 בהיכל ה', קידושין ע"ה: „וכן את הקיץ אשמוה — אל תעזבו (עד מאד) שהמלות
 המסוגרות מוסבות על „הקיץ אשמוה“. וכן פירשתי במשלי כ"ה כ"ד טוב שבת על פנת
 גג מאשת מדינים ובית הבר, שיעורו: טוב שבת על פנת גג ובית חבר — מאשת
 מדינים; כלומר, מוטב לשכון בקרן זוות על הגג מקום שמושליכם שם כלים פחותים
 ואינו מקום נכבד רק בבית חבר ורע, משנת על כסא כבוד בחדרים מרווחים עם אשה
 רעה, כענין: טוב ארוחת ירק ושלוה בה מבית מלא זבחי ריב. וכן פירשתי סוף
 יהושע הפסוק: ויכתוב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים (ויקח אבן
 גדולה ויקמה שם פחת האלה) אשר במקדש ה'. ויהי ספר התורה במקדש ה' לא
 „האלה“, ולא חקקה עליו שאלת הרב בעל דור ודור דורשיו ח"א, הלא אסור לעטוע
 אבן סמוך למזבח כאשר פסק הרמב"ם בה' עכו"ם ותקוותה' פ"א, והארכתי בזה
 במק"א.

היה זה (8) שפה אעיר על מה שנראה לי גבי יונה הנביא שהיה מוצר ודואג בעת שנהפכה
בגירת יונה מרעה לעונה — ואך לנביא כמוהו יקר כבודו מקום פיר גדולה כזאת
ומלוואה? וע' מכלתא פ' בא' אמנם הנכון אלני, כי לא מאהבה ענייית הוא, כ"א
דבר מדויג יס' בזה והאבהת ארצו, שנחזק היה לעובת ישראל ירידת יונה, וביזהר, כי
יונה הוא הנביא אשר נבא על הרחבת גבול ישראל עד חמת (מלכים ב' י"ב), שלתכלית זו
נחולה מפלת אשר הקרבה ומתפשטת למערב.

(7) במגילה וא"ו: א"ר חמא בר חנינא, תלת מאה קטירי הגא איבא בגרמא
של אדום ותלת מאה שיתין וחמשה מרובני איבא בצבל ובכל יומא נפקי הני לאפי הני
ומיקטליהו מיניהו ומיערדי לאוקמי מלכא. יש לשער, כי הכוונה על קורות הימים
ההם שהזכרנו, בעת נפגשו בחרי החיל של שתי הממלכות. ובשם „מלכא" קרא בתלמוד
כמה פעמים גם את גדולי הנבא והפחות, כמו שקראו לארסקינים (Ursieines) „מלכא"
בירוש' וכדומה. ואמנם המספרים ש' ושס"ה, הם משגירת הלשון. ש' כבר ידוע וכמש"כ רש"י
ותוס' כמה פעמים ומספר שס"ה כמנין ימות החמה ג"כ מספר רגיל בפיהם, ע' פסחים
ק"ח: וזילקוט תהלים י"ט, שס"ה חבלים יש לה לספינה, ובנוסחת ע"י בראן.

(8) על העת ההיא אולי כוון רשב"י, שהש"ר פ"ח, אם רחית סוס פרסי קשור
בקרבי א"י אפה לרגלי משיח. ובפ' חלק ל"ט: העמיקו ארוגי שאין לך דקל בצבל שאין
סוס פרסי קשור בו ואין ארון בא"י שאין סוס מדי אוכל בו תבן. וגם בריש ע"י חשבו
לפרס דמשכא מלכותה עד ימות המשיח, וביומא י"ד. עתידים מחריבי הבית שיפלו ביד
פרס, וע' ברבא אסתר, למה קורין אותה פרס, שקבלה המלכות כו' ואחת לע"ל כו', ע"כ
נראה שגדולת פרס ונחונה היה לקצת חכמים לסימן טוב. אבל לא הגיעה עוד עת
בנאותנו.

(9) מו"ק כ"ו. אמרו לשמואל, קטיל שבור מלכא תריסר אלפי יהודאי במוצת
דקברי כו' ומי קטיל שבור מלכא יהודאי והאמר ש"מ לשמואל תיתי לי ללא קטלי יהודי
ומעולם (דבר גדול ומפליא למך עריך!) ; התם אינשו דאפסידו אנפשיהו, דאמר ר' אסי
בלקול יתרי דמוצת קיסרי (Mazaca-Caesarea בירת קסטקיא) פקעי שורי דלודקיא
(Laodocia) סמוכה לאנטיוכיא וסיפטימיום ספערוס הגדול תפארתה). ובירוש' ב"ב
פ"ב כ"ה ג' שורי דהמץ (Höms, ע' ירוש' סוף כלאים) מן קל גורי פרסאי נפל.

(10) ע"י ב"ר פ"ו, כתובות כ"ו: וע"פ השערת גרעטץ, כרך ד' גאטע 28
הוא אודינאטוס מפלמירא שנוכר בסמוך, והוא דבר רחוק, כי אודינאטוס לא נחשב
בראש לליסטים.

(11) בירוש' תרומות פ"ה מסופר, כי כאשר נשבה זעירא בר חנינא דברה זנבא
עס ר"א ור"ש ואמרה להם שהקב"ה עושה תמיד נסים ליהודים ומילס. וישמעאלי אחד

כמו : וזכור את השמש מאז ועד היום כפי **ב** וזו היתה היתה היתה
היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה
היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה היתה
מלכות פרס

כממשלת רומא האדירה גברת כל הארץ מערבתיכן היתה ממלכת
פרס ממזרח שמש ; אחרי רומא , אשר טבעה יצא בכל העולם כל—
מים האטלאמי עד : נהר פרת ומן מעברות הדונאי והרהיין לצפון עד
ערבות החול אשר לערב נגבה — נחשבה שניה לה מלכות פרס (ע"ז ב :) ,
המושלת מסוויא עד הודו ומים הכספי עד לשון ים פרס , פרת הדום
רגליה ונהר איגרום חבוש לראשה : ובעת החלה הראשונה לדרת מטה
מטה , לפי מלאת לה כאלף שנה למיום הוסדה עקבות הכליון כבר נתנו
אותותיהן אותות כי קרב קצה ; צבתה הבטן המלאה מחול עמים עד כי
נפחה נפשה — בעת ההיא החדשה מלכות פרס עלומיה (אחרי משבתיה
555 שנה) .

ממלכת הפרתיים וכבר בא רקבי בעצמיה י קצותיה אכלה חרב
הרומאים ותוכה נחר ממלחמות פנימיות אשרי הצבא והפחות (סאטראפען)
נשאן ראש למלוך , כי משרה יתרה נתנה למוזא השליש אשר התימר
לאמר : הלא כל שהו יחד מלכים סרסס למשמעתי (וואססאלען) : מממשלת
אצילים היתה , וכל הארצות היו אחוזות השרים בעד מס למלך ארוני הארץ (*).
בעת ההיא קם ארדשיר (אריוך) בידו החזקה ונתפוש את שבט הממלכה
הזאת , ובאספה הגדולה בקרסאין (Khorossan) הושם כתר מלכות בראשו.
עם חיל רב הלך ארדשיר הלוך ונסוע מנוף אל נוף וחתיתו נפלה על כל
הארצות וכל אשר מהר לקבל עול מלכותו המיב עמדו . גם שבטי ההרים
אשר באווי העליונה וערי היונים , (אשר לא מעט היו ולהם נתן חפש רב
וזכויות מיוחדות) , נכנעו מפניו . לבני זרע הארוצידים חלק הפקודות הגבוהות ,
רק שם "מלך" לא יקרא עליהם .

כן יסד המלך את מלכות פרס החדשה , אשר יושביה נחשבו עד
ארבעים מיליון נפש . אמנם לא רק להקים ממלכה חדשה היתה מגמתו ,
כי אם לברוא גם לאום חדש על מוסדות חדשים . ראשית פעולת ארדשיר
היתה להקים אמונת הפרסים , אמונת השמש והאש , ולהשיב את תורת

(* פעאראליזם , כמו באירופא בימי הבינים , והתנתגות הסמלכה כמו בפאלען
בוטן היאנעללאנים .

צורואספיר*) אשת שם לפניהם כורש מלך פרס. וכי התפלשה בעפרם האמונה הזאת תחת ממשלת המקדונים ואנו זאכלו כהנה ירושישה אלילים הומירוס; גם הפרתיים עם עבודתם לחמה השתחוו אעוד לעצבים רבים. המלכים צו לחעמיד את צלמו תבניתם בתוכלתתפלתם ועל פהשתהירכום⁽¹⁾ ויתהללו באליל היונים. אמנם בפקודת ארדשיר נסגרו בתתפלותיהם ומצבותיהם לארץ השליון. באספה רבה קרא לכל החברים והאמנושים (געבערן מאגער) בארצותיו עד כשמונים אלף איש וימלא אתידיהם לכהן ולהרות ולכל עמו צוה: רק לאש הקדושה תעבודו ואת תורת צורואספיר תעריצו. האמונה הזאת הכירה את אלהי אמת הבורא כל האחד והנחצי, אבל היא חוללה לה מאתו שתי רשויות, הורמיו (ארמונד) אלהי האור והטוב ואחריון אלהי החשך והרע⁽²⁾ ומלחמה לשנה היסודות האלה מעולם עד אשר באחרית הימים ינצת הורמיו ונשבתה ממלכתה אחריון. תחת כנפי הורמיו יחסו הצדיקים והטובים בכל החיים, והרשעים זבל נגעי בני אדם על אחריון יחשבו. על כן על עבדו הורמיו חלה רבות כח האור, לתת יד לכל טוב ולבער כל הרע ומוק ואז אחריון ילחרם ויהיה על היסוד הזה כוננו חקי עבודת האדמה, מרעהו הצאן ונשיעות הגנים והעצים הטובים. החכם גם כן זמר אין חכם אין יצחק אל אמר ארדשיר הרף את יתה האמונות, ורק את אמונת ישראל הזקירה לטוב. הוא היה מלך גבור וחכם. מרבכיו שארו עד היום הוא אמר: עז מלך החיל מגני; החיל הזה יעמוד על ידי המסום; המסים האלה יחולו על הנכסים ושדות חמבואה אפם; עבודת האדמה לא תפרח רק תחת מחסה המשפט והישר". ספר החקים אשר כתבו היה לימים הבאים ליסוד הנהגת המדינה ומשפט העם ולאחר התהלכו מאזאח אלש זלח זתחם ספר אך עצה ונמורה למושל על ארץ רבה כזאת ולשים דסק בפני כל העמים הפראים אשר לא המחשבה והמעשה תאחדם ותנהלם; וכי אם שבט המושל: אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים ושמים היעותש ובני אדם לבלרים — לא יספיקו לכתוב חללה של רשונת⁽³⁾ (שבת י"א:); המליצו חו"ל או בעבור המלך ברחובות קרית רבה התכונת להברתם מלך ברב הפארת וגרדיו שומרי ראשו קצמו לפניו מתנה אחת מחנה (ע"ז

*) מתקן דה הצענדים במאה השביעית לפסה"ג.

וה זתחם גם כן זמר זלש זלח זתחם י' *

ברכות נ"ח:), ובצאתו לקרב נאספו תחת דגלו מבחר אביריו מלומדי מלחמה וצבא רב כארבה לרוב והוא נסע במרכבת כבודו עם נשר הזהב ארך הכנפים (*). באהל המלך התלוננו הגאווה והתענוגים, בקרונות זהב ישב עם הואי פניו, ועמם השגלונות וזונות והסריסים (*). לא לעזר ולא להועיל רק להכבית המסע. על פי תורת מחוקקם, ימשול המלך בממשלה בלתי-מגבלה, בדברו שליש בכל וכל אשר יצא מפיו אין להשיב. כל עמו יתחלקו לארבעה פלגות: הכהנים, אנשי המלחמה, עובדי האדמה ובעלי המלאכה. יצחקו הוא יחזיקת הענינות עליו רק זהו זכר המלכות.

תחב נחול היה להפרסים יום אחד בשנה, אשר משרתו היתה להשוות כל יושבי הארץ יחד. ביום הזה נקראו מכל בני העם אל שלחן המלך, קבל בקשות וענה לכל אחד בסבר פנים יפות. „עבודתכם—ישים דברו אל העם—נותנת מחיה לבנו, והשגחת ממשלתנו נותנת לכם מנוחה ובטחון וכאשר איש את אחיו נעזרה, ועל כן תהי אהבתנו נאמנה“.

אמנם נאה היה דורשו ודבריו טובים ונכוחים גם בימינו. אבל לא יצאו לפעולה בממשלת עהיצים, במקום צלמות ולא סדרים, גזל משפט וצדק, והעם נפלג לפלגות שונות; גשמי נדבות אלה, אשר ירדו ממרום הכסא, לא הגיעו עד מטה ולא נהנו העם מן הטובה. הלא היא הכרה, על פי המשל הנודע, „אשה נתן הבקבוק לפני השועל והקערה לפני החסידה. גם הכח והעונו אשר נתנו להחברים (מאגיוער) הרע עד מאד. מספרם היה רב ועצום, גכסיהם רבים וכמשא כבר רבצו על העם; כי כן צותה אמונתם, כי רק על ודוי המתן להכהנים יפרו את נפשם ונושעו ובלעדיהם כל חסדם כציץ השדה. נחלתם שפרה עליהם, ובבית מרכתם, אשר על פתחו תלו שלט האמונה. הרבו העם במחור סחורת ידם. הם התאמרו כי בידם נמסרו מפתחות השמים והם ידעו עת לכל חפיץ. המון מנהגים זרים ונפתלים מלאו את האמונה ההיא עד לאין קץ. הפרסי בהיותו לאיש שמו את אזור-הרוזים על מתניו וזמן העת ההיא, כל מעשיו אף הקל שבקלים נעשים במבילות ובהפלגות; בקריאות כריעות והשתחואות והסך נסכים, למען מצוא חן בעיני הורמיו ולהנצל מפחד אחרימן, וכל העובר עליהם עונו גדול מנשוא יותר מכל חטא ואשמה מוסרית. חן אמנם גם על המדות הטובות והחסדים צותה אמונתם. החובה על כל כהן צורואסמיר

(* ע' סנהדרין צ"ה: ציור נלקח סן ההות או .

לעסוק בישוב העולם, למעת עץ כל פרי, להשמיד המזיקים, לכרות בורות ותעלות ולעבוד עבודת האדמה⁽⁴⁾. המה למדו את העם האמונה, ידיעות הרפואה והמנות השמים, גם שופמים היו בארץ⁽⁵⁾. מקומות זכות הכינו ידועים בשמות: „בי אבירן, ובי נצרפי“ לתהוכח שם עם בני אמונות אחרות ולהסיתם לרתם, והשתדלו להמיט רעה על מנגדיהם⁽⁶⁾. מראה החברים המשילו למלאכי חבלה (קידושין ע"ב.), וכל אחר מהם שונא לרעהו (פסחים ק"ג:).
 מורי החברים האמנושים שבעו בני ישראל מרות. הרסו בתי-כנסיות (יומא י"ד.), השביתו לפעמים ימי חג ומועד (ביצה מ"א.)⁽⁷⁾ גזרו על הברש, על המרחצאות ועל קבורת המתים (יבמות ס"ג:). גם מקבריהם הרגו מתי עולם (שם, ב"ב נ"ח.).⁽⁸⁾ בימי איריהם לא הניחו להאיר אור בבתיהם (שבת מ"ה. גימין י"ז.). גם כל מחתה אשר נמצאה בבית איש נלקחה לעבודת ה-ת-אש למו (סנהדרין עד:). הניאו את היהודים לבלי לתת להם אף משרה קלה⁽⁹⁾; לא נתנום להרים ראש, והכח לשפוט דינו נפשות שללו מהם (ב"ק ק"ז.). כאשר נשמע בארץ ישראל קום החברים בבבל, רעדה אחזתם שם (יבמות סג:). אמנם כל המועקות האלה קרו בראשית קומם, אבל מעט מעט עברו ימי הבהלה ולא הוסיפו לענותם ככתחלה. הן אמנם טבעו רגלי בני ישראל גם כבצעני ארץ שנער וחול ארם נהרים עפר את עיניהם ומחמת החברים שנה רוחם, ככל זאת, לא נתאונן לאמר, כי רע ומר היה גורלם בארץ ממשלת פרס; כשדים קשה, פרס מתונה (איכה רבתי). ואם לא נמצא שם חופש ובמחון במלא מוכן המלה, בעת מחשכים וערפל הבערות כפו לאמים, אבל אם-נשא בד בבד את מצבם בפרס עם מצבם בארצות ממשלת הרומאים, הלא נראה ההבדל מן הקצה אל הקצה: רומי האוכלת עמים, רום וולת לבני אדם, זכרת את בני ישראל רק להכביר עליהם עול ומסים רבים, את מחצית השקלים הנשלחים ירושלימה גזר עוד אספסינוס לקחת לאוצרות מקדשיהם וירבו עליהם עוד עשרת מונים (ע' מכילתא בחדש השלישי פ"א), וחקים נבדלים חקקו בעדם. לא כן בפרס; שמה נחשבו לאורחים נאמנים ובשלמם כסף הגלגלת למס הקרקעות (קאפף-אונד-גרונדשמייער) הושוו בזה אל יתר התושבים שאינם בני ברית; רק לעתים רחוקות נמצא מס מיוחד עליהם או לחץ אחר (ע' ב"ב מ'). והגיגה ה:). ואם בוויזם באו עליהם, בקקום בוקקים, או נמצאו גוים כאלה אשר הכריחום לחלל השבת (יבמות ק"ב א:).

ואשר חשבו לדבר טוב לשפוך דמי יהודי (ע"ז ב"ו.), הם רק מקרים בודדים ולא ממקור שנאת הממשלה יצאה הרעה. כי היתה עין המלכות לטובה עליהם כל הימים. מלכי פרס האדירים והעריצים כרעים ואחים התהלכו עם חכמי ישראל ויהיו להם חליפות דברים עמהם תמיד (10) וראשי הגולה נחשבו לנגולי המלכות. חקה אחת ומשפט אחד היו להם בארץ והפרסים הגינו עליהם (ע"ז מ"ז.). גם בני ישראל היו נאמנים למלכיהם גם בצבא יצאו (סנהדרין צ"ז:) וילחמו יחד נגד האויבים. על שלום המלכות התפללו, ודין המלכות היה משפט חרוץ לחכמי ישראל (ב"ק קי"ז. ב"ב ג"ה.) (גם יצאו לא ימי מלכותהם.) (ע"ז א"ח.) חכמי ישראל הפרסים חפרו תעלות ופלגים מים, סללו דרכים, גשרו גשרים ובנו כרכים ומבצרים (ע"ז ב'.). בכל מהלך יום הוקמו תחנות לשאת ולהביא פקודות המלך ואגרות הפחות (בי-דואר. שבת י"ט.). והפרסים היו הראשונים בתקון הובלת-המכתבים (פאסט). הכרכים נשאו ביותר את עול הצבא, לכלכל את בני החיל בכל מחסוריהם, להעמיד להם הבהמה הדרושה לחפצם, להכין להם אוכל ומוזן ולהעביר כליהם ממקום למקום (אנגריא; ע"ש שבת קמ"ט. פסחים ל'. ביצה כ"א. חולין צ"ד: ובע"ז ב': רש"י ד"ה אנגריא). על עובדי האדמה הוטל מס הקרקעות (מסקא); מעשר התבואה והבהמה למלכות (ארנונא) וכסף גלגלת על כל איש (כרנא*) על פי חק המלכות, האיש אשר לא שלם את כסף הגלגלת, הרשיון לאיש אחר לשלם תחתיו ולעבוד בו עבודת עבד (ב"מ ס"ט.). וכן בעד כל משה יד אשר לא ישלם לרעהו (גיטין מ"ג.) ואשר לא מצאה ידו לשלם מס הקרקע והיה שדחו לאיש אחר אשר יתן תחתיו את המס המוטל עליו (ב"מ ע"ג.). על בקעה נגבלת הוטל להביא סך ידוע בכל שנה ושנה אל גנני הממשלה ושרות הבקעה היא התחלקו בין עובדי האדמה לעבוד איש חלקו ולשאת המסים; אם בכלות השנה לא שלם אחד את חלקו, או לקחו העשירים את נכסיהם (11). אפס, לא בכל המקומות נגבה המס על דרך זה (12). גם כסף הגלגלת יש אשר הוטל על כל הקהלה והיא העריכה מנת כל אחד ואחד בין אנשיה על פי היושר, או הגבאים באו לבית כל איש לקחת

המס (ב"ב נ"ה.) גם על הדרכים והמעברות שלמו מכס. ועל זה היו ממונים ותחתיהם משרתים גדולים וקטנים; לבל יעבור איש לבד אשר יראה קשר (ביללעט) של המוכס (שבת ע"ח : ע"ז ס"ה.) ופקידים הפקדו ושרי מסים רבים על המסים השונים אשר היו למעמסה כבדה על יושבי הארץ. כל הארץ היתה למלך, רק אדמת הבהנים לברד נפטרה ממשא מלך ושרים ובל מס לא היה עליהם, גם כל אשר הרכיב לראשו את אחד החברים נעשה הפשי (גהרים ס"ב:). אמנם הגבאים והמוכסים ירדו בעם ונגשו אותם מפלי קצבה (ב"ק ק"ו:). בערים נמצאה משמרת העיר (פז'ליצוי, ב"מ פ"ג:) ושומרים משגיחים על המדות והמשקלים, אשר נטבעו בחותם המלך לבל יעשו אבני מרמה (ב"ב פ"מ:). ערכאות ובתי משפט הוכנו לקבול נגד עושי עול (גיטין ג"ח:) ולענוש לכשע כרשעתו (ברכות ס:). ואף כי יד השוחח היתה בכל ומפליא לעשות (יבמות ס"ג:). אך אחרי כבר נחתם בבית המשפט לא הועיל כל כפר (גיטין כ"ח:). ואולם, לא על יסודי החכמה והתבונה נטבעו משפטיהם; כי אם בלי כל טעם ודעת, רק כאשר יעלה על הוח השופט¹³). כל אבדה אשר מצא איש היתה למלך (ב"מ ס"ח : וע' ברכות ס':). כל אשר פגע בכבוד המלך אף בדבר קל היתה דתו לנקר עינוי¹⁴).

אמנם עשק וחמס נעשה במדינה מבלי כח הממשלה לעצור בהם. שבטים שונים, אשר שוד וגנבה לחמם, התנפלו פעמים רבות על משכנות מבטחים ויתנו את ישראל למשסה ובנותיהם הוליכו שבי, וביותר בעת המלחמות עשו אנשי החיל פרעות ויבוזו בז¹⁵). גם כל פחה ושר עשה כטוב בעיניו וינצל את העם באין מפריע (ב"מ מ"ט : ס"ט : ע"ז ל"ג : ועוד), כי כל פחה במלכות פרס התנהג כמלך בפחותו.

בין תערובות עמים שונים בדרכיהם ותכונותיהם ישבו בני ישראל בבבל, כלם חשכים ושובבים משובה נצחת.

הפרסים אדוני הארץ היו אנשי חיל אוהבי עבודה. לא תואר ולא הדר להם למראה עין, אך אחרי התערבו עם בני עמים אחרים הוטב מראיהם. עלוי לב היו, בעלי שמחה ושעשועים ואת עיניהם נתנו בפוך. שפת פרס היתה יפה ורב חנה בעיני חכמי ישראל, אשר נתנו לה יתרון על השפה הארמית (ב"ק פ"ג:). ובחצרות מלכי הססנידים דברו משפת

יותר נקיה ונקראה בשם: דערו*) . כן שבחו חכמים הראשונים איזה מרות הפרסים ואהבום בגלגלן¹⁶ . מדי דברם הרימו והשפילו ודיהם ברמיזות שונות כדרך הסינים (ברכות מ"ח:) וסופרי העמים כתבו, כי רבו עד מאד מנהגי דרך ארץ (מאניערע) אצל הפרסים והרבה היו מודקקים בהם יותר מכל העמים; בכל הנועותיהם, הליכותיהם ואופני דבוריהם חקקו חקים שאין לעבור עליהם ובהם נכר שוע מחדל אישים, וכל המרבה בהם הרי זה משבח, ועודם מחזיקים בהם עד היום בפרס. — עם גאה ורום עינים היו: (שבת צד.) ע"ז ע"א .) . וברככם על סוסים אכורים בנגדיהם הרחבים — בנדי חפש לרכבה — בקומה זקופה נדמו כאסורים בכבלים (שבת שם) , וארו חיוא תנינא דרמיא לדוב" — המליצו הו"ל — אלו פרסיים, שאוכלים ושותים כדוב, מסרבליים בשר כדוב, מגדלים שער כדוב, ואין להם מנוחה כדוב (ע"ז ב' :). כן כנו לפרש פרסי: דוב נודד! (קידושין עב.) (***) הם היו גם בעלי מדות וגם בעלי שחיתות מאין כמוהם וגדוליהם התמכרו לכל האוהה וענבים (ע"ז ס"ה.) . "אני צייתי למקדשי" — אלו פרסיים שמקודשים ומוזמנים לגיהנם (ברכות ח' :). — עשרה קנים נבורה ירדו לעולם תשעה נשלו פרסיים ואחד כל העולם כלו (קדושין מ"ט:) ובמקום אחר משלו את חיל הפרסיים: כחילות של בית דוד (שם ע"ב.) . האצילים היו מלומדי מלחמה מנעוריהם, התחנכו לעבודה ולאהבת ארץ-מולדת, על סוסים קלים רכבו ומשכו בקשת והם היו צבא פרשים טובים, אשר לא עצרו לגיונות רומי לעמוד נגדם; ואולם חיל הרגלי — היה חיל גרוע, נאסף במהירות מן האספסוף והאכרים מבלי הכנה וידיעת תכסוסי מלחמה. על כן חיל פרס צלחו ביותר לפשוט כפרץ מים על פני הבקעה, אבל לא להתחזק ולתקוע יתדם. הרומאים אשר על חרבם חיו, נלחמו דבוקים איש באחיו בסדר ומשמר נפלא; אבל הפרסים לחמו נפוצים, ירו בחצים משוחים רעל (ע' רש"י איוב וא"ו ה') וכידונים ארוכים (אלנוכי פרסאי, גימין ע'). וקל מהרה נפזרו לכל רוח אחרי נצחון או מפלה, כי כל תקותם היתה רק לשלול שלל ולטרוף טרף.

(*) לשון פרסית של הפרסים החיים כעת מוצאה משפת הפרסית הישנה ומהוללת ונחשבת לשפת האצילים בארצות קדם עד כי יכונה "שפת-צורת המורחית".
(*) וביומא ע"ו: שר של פרס: דוביאל.

מלבד הפרסים, נחשוב את הפרתיים מושלח הארץ מקדם, עם
 אשר נסע בעדרים בארץ סקימא ובדריניהם וחלכותיהם נדמו להפרסים
 וגם להיונים והכשדים (17). — הנבלים ולורי הארץ, בהם הכלים הוברו
 שמים ומכשפים (פסחים קט): עבדו למרקולים (ברכות נ"ו). גלאלולים
 רבים מאמונת הצאנא, ומאכלם כל שקץ אשר יזהם נפשם (שבת קמ"ה).
 להם חגים מיוחדים (ע"ז י"א): לקחו תשעה קבים חנופה וגסות רוח
 (קידושין מט): — ארמאים מארץ ארם (18), אנשים מובני לב ולא יקפידו
 על כל דבר, ומשל כפי העם: חרכת להארמי טוב בעיניו, הבער אש
 בוקנו ושחק כל היום (סנהדרין צ"ו). היו דורכס גחות ועוסקים במעשה
 היין (ע"ז ע"ה). אספות מיוחדות להם, לגמור כל דבר מקנה וקנין (גיטין
 י"א). — ישמעאלים דומים לשעירים וערביאים שטופים בזמה (קידושין
 מ"ט: ע"ז כ"ב). זבעדם את עצביהם הקרובו להם גם זבחו זרם (19).
 מערכה לנהר פרת וכארם נהרים חנו שבטיהם וכפעם בפעם יצאו לפלס
 חמס ידיהם סביבותיהם. ויותר נדע השבט הנודד אשר נקרא: טיעי,
 או סרקי (Saracenen), אשר חרבם צמודה תמיד על מתניהם. הם הולכי
 ארחות מדבר על דבשת וגמלים (20), בעלי גדרות צאן וזמביאים סחורות
 לעירות הגדולות ושם להם יריד גדול חג (ע"ז י"א): ידעו סגולות ורפואות,
 לחשים וספורים נפלאים. אוחזו עינים בלהטיהם וזבתרמותם (וחמס וגנבה
 משלח ידם בכל מקום בואם וביותר בני צאן (21). עמדו על המעברות לעצור
 בעד העוברים (מו"ק כ"ה). וגם נלוו להחלך להראותו הדבך (ב"ב ע"ג).*)
 בלבושיהם נכרו ממלבושי יתר העמים ושרוך געלם כל ינתק (שבת קי"ב.
 יבמות ק"ה). ביריהם נמצאו גם מטבעות עתיקות (ב"ק צ"ח): הלפעמים
 נדבו נרות לבתי כנסיות (עירובין ו'). — תרמודים ממחוז תדמור או
 תרמוד [פלמירא] (ע' גימזין לח). עיניהם מרוטות מפנה שגרום בין החולות
 (שבת ל"א). ומאחרים הרבה בשוק בנשף (שם כ"א: 22).*)

(* עיין בסוף הספר. **) נחשבו פה רק העמים הנזכרים בתלמוד מושבי בכל.

כספחת על בית יעקב; תורת ישראל בפייה ואובת שמורה להם בלבם
בכל העתים; ודברנו בזה על הכותים⁽²⁴⁾; והמה צאצאי הגרים מן הגרים
אשר הושיב סנחריב מלך אשור בערב שחרון וילמדו תורת משה מפיו כהני
ישראל יוגם בעבודת אלהיהם דבקו; ברבות הימים אמנם החזיקו עד מאד
במצות התורה הכתובה והגובה; אבל לא אבוא לשמוע אל התורה המסורה
וגם מן עבודת הכה גרזים לא השתרה עוד כל הימים; בארץ ישראל אשר
עדתם גולה שם; והיו תמיד צרים לישראל בומבקים רעתם בכל עת
מצוא (גנדע מן הכתוב; ובומוק התלמוה על) תענית ירושל' פ"ז ובע"ז פ"ח
(ה"ד ובש"מ)⁽²⁵⁾; לא הביאו מעולם לבב חכמה וכן סירא אמר עליהם:
עם סכל בשכם שגאה נפשי (פ"ג). בימיה התלמוד כבה נחרץ משפטם;
כן אין להם חלק בישראל מיבבלו מהם; ושכחו תורת ה' ואין דורש בהם
מעל ספרה וישחיתו את דרכם להיות ככל גויי הארץ עובדי עץ ואבן⁽²⁶⁾.
אמנם כפבל שלום להם עם בני ישראל; בלא נראה ביניהם כל ריב ומורוץ;
וגם לחכמו ישראל וברדו ובוואו לדון לפניהם לפעמים⁽²⁷⁾; הם היו רוכלים
סובבים עם סחורת ידם; דבבים קלי ערך (ע' סנהדרין ק"ג). ומוכרי אהלות
ונפט (ע' סוף גדרים); עבהם גם פותרי הלומות (מד"ר איכה); כי עם עני
ודל היו; חוזרים על הפתחים וערומים לחנן מתת יד במרמה (ע' מד"ר
ויקרא פ"ח*) מאללהם גם עשב חבהמה (ע' ירושל' עירובין פ"ג). אבירו
לב היו ומעביהם כבניהם עבודת עבה (ירוש' קידושין פ"ד ה"ו) וגם ממעשי
רצח לא נקו (יבמות קכ"א); ושולחים לשון למסור הון איש לבעלי המכס
(ב"ק קי"ז). האנשים האלה אשר מקדם נספחו על בית יעקב היו נסבה
בימים האחרונים; כי נקרעו קרעים מבית ישראל; כי הם פרו ראש ולענה על
אדמת בבל ויצאו אחרי כן הקראים להבדל מעל אחיהם בומן הגאונים⁽²⁸⁾.
עם יודגרה הראשון מלך פרס; שלמו הימים הטובים לישראל
בממלכה ההיא; לא ארכו ימי שלותם ויבוא רגז; כי רוב השליטים אשר
האמוגשים היו מתי סודם ואנשי עצתם שקרו להרע להם ולהשפיל בכורם
עד אשר נפלה מלכות פרס לפני הרב הערביאים ולא יספת קום. רק
עם שלמון הכליפום שבו לשאוף רוח וישבעו מן החרות במדה גהושה.
אך נעזוב נא בזה את מצב ישראל החיצוני בין העמים ונבואה
אל משכנות יעקב פנימה; בימים ההם אשר עלימו יסבו דברינו. ונחל מן
ראש הגולה היושב על חוג עמו; כי נשיא הוא בישראל.

* מוכא בטוא"ח הלכות רח"ש וברש"י תהלים י"ט.

הערת
 הערות

(1) עי' ע"ז מ"ג: שהעמידו אנדרטא גם בבתי כנסיות, וזה מעשי הפרתיים, אבל להפרטים לא נמנע כל תמונה. וע"ש כ"ג: כי אחא עולא יתיב אבימסא פנימא, זה היה שארית מוזמן העבר, או של היונים והרומאים.

(2) סנהדרין ל"ט. א"ל אמנוסא לאמימר, מפלגך ולשיל דהורמז ומפלגך ולתחא דהררימן (כ"ל). ע"ש חסוכתו המחודדת. — וראיתי לסופר אחד לרפתי כתב במסעיו בארצות הודו (גראנדידיי בספרו: הודו וזיילאן) כי עוד נמנעו גם עד היום בבאמבוי כת חברים וקראים פרסים שתורתם ג"ב הזעגדא-וועסטא, מאמינים בזיור כל בחטא אדה"ר, גלחיות הנפש ושכר ועושה, ועם זה ואמינו בשתי רשויות ומשתחווים לשמש ולאש. על הוף הגפוי של קאנקאן יש הרבה עובדי אש והיכליהם. האש אבר חוקק שם תמיד יומם ולילה משני מונים: בערמס הגדלק מאש עבדי מכופר אשר על ים הכספי לא יכבה לעולם לפי דבריהם. ועוד אש אחרת: אדארן, קטן ערכה. כעלות השמש יפוזו על פני השדה בכקעת באמבוי וכורעים ומשתחווים ומתפללים.

(3) ע' סנהדרין י"ב: במכתב הודעה שם ששלחו לרבא: וזו בא מרקת ותפשו נשר בו' ע' שני פירושים בערוך. ולע"ד יותר נכון שהכוני "נשר" למלכות פרס, ע"ש הגשר ההולך לפניו. — מרכבת-הכבוד (колесница) היחה עגלה המושכת בקרון גדול למראה ולה רתומים פילים, סוסים או פרים. וע' ע"ז י"ח:

(4) ע' ב"מ ל': דינא דמיסתא, פי' של המנוסים. ובשבת ע"ה. אמר רב הלמוד מן המנוס חייב מיתה והיודע לחשוב תקופות ומזלות ואינו חושב עליו הכתוב אומר בו' כוונתו שהחוב על חכם ישראלי לחשוב בתוכות השמים וכל ילמוד ידיעה זו מן האמנוסים. ומה שנחלקו רב ושמואל בפירוש אמנוסי, ח"א חרשי וד"א גדפי ע"ש, לא נחלקו בפירוש המלה הידועה אללס, רק שמואל היה מכנה אותם: חרשי, ר"ל, רק כמלחשים חוברי חברים בעלמא (וע' סוטה כ"ב. רשין מנושא ולא ידע מאי קאמר). ולרב הם: גדפי, כלומר כופרים ומינים וע"כ הלמוד מהם חייב מיתה (ואין לורך לדחוק ע"מ ע' אמנוסי). — ובמו"ק י"ח. פרעה שבימי משה אמנוסי היה שנאמר היה הוא יולא הנימה, מפני שהאמנוסים היו מרבים בטבילה ככתוב בסנים. ואולי מטעם זה בעלו רבנן לטבילתא, ברכות כ"א, להקטנד למנהגי האמנוסים לכך הקילו בעבילת

ב"ק. וכן י"ל מה שאמרו: הניף עלי מאן דמגלי בבקתא ג"כ להתרחק ממנהגי החברים, שהיו יוצאים לשהה להתפלל לחמה ובתי תפלה לא היו להם. וע' פסחים פ"ח. לא כאברהם שכתוב בו הר ולא כיעקב שכתוב בו שדה, אלא כיעקב שקראו בו ת. כללו של דבר, רבותיו השתדלו להתרחק מכל מנהג דומה לחקותיהם ולא בצדקה ישפטו אלה המבקרים, אשר במאס חיזה דמיון למנהג בתורות הקמים הקדמונים ומהרו להחליט כי משם נובע.

(6) בתדכ"א פ"א נמצאה שיחה ארוכה עם אחד החברים (מוזמן מאוחר), אשר כנראה נהג כמנהג המסיתים בזמננו לדבר כאחד היראים והמאמינים ולסיים באמונתו. וז"ל: פעם אחת הייתי מהלך לכרך גדול שבשילם, והיתה שם תשורת [פי' גבון בקרת ומשחר (אוטערזוכונג) עי' ברכות נ"ו. משחרי לך פרסאי; או ל' "מס" שכן השתמשו האחרונים במלה זו להוראת מס, ע' טו"ד סי' רמ"ב ובהר"מ סי' ע"ד ס"ב, והחברים גבו שם "מס" תפסונו והכניסונו לבית המלך כו' בא אלי חבר אחד ואמר לי: סופר אתה? אמרתי לו: משהו. אמר לי, אלקים דיין אמת הוא אלקים קדוש זריק וחסיד כו' יודע מה שנעשה ומה שעתיד כו' ויפנה לעובה כו' ברא כו' ואח"כ ברא אדם כו' אלה ע"מ כו'... אמר לי, אתם אומרים אש אינו אלוה, מפני מה כתוב: אש תמיד תוקד? אמרתי לו בני, כשעמדו אבותינו על הר סיני לקבל תורה לא ראו דמות כו' אלא אלקים אחד שמלכותו קיימת בשמים ובארץ כו' ואתם אומרים אש אלוה, אינה אלא שבט שנתנה לשמים ב"א על הארץ. למה"ד למלך שנטל את הרעופה וחלאת בביתו כו' לכך נאמר אש תמיד תוקד, ונאמר כי באש ה' נשפט. וע' שבת קמ"ו רב לא חזיל לבי אבידן וכש"כ לבי נרפי, שמואל לבי נרפי לא חזיל לבי אבידן חזיל. א"ל לרבא מ"ט לא חתית לבי אבידן א"ל כו' עיי"ש. וי"ל כי מה דאיתא שם ק"ב א"ל קיסר לריב"ה מ"ט לא חתית לבי אבידן א"ל כו' בי רב אמרי: חדלא אבידנא בחשנא, כי זה ג"כ השוכת רב בהשתמשו מלכת לבי אבידן לאמר: כי טורח עליו ההליכה לעת זקנה. והיה גם מליצה יפה שיש בה מלשון בי אבידן. וע' בע"ז י"ז: ויש מ"ח. איזיה אשרה א"ר כל שכומרין יושבים תחתיה ואין טועמין מפירותיה ושמואל אמר אפילו אמרי הגי תמרי לבי נרפי חסור כו' כי היה המצוה עליהם לגדל חילנות פרי.

(7) פ"ק דביבא, אמר רבא מת ביו"ט ראשון יתעסקו בו עממין ביו"ט שני יתעסקו בו ישראל כו' ר"ה אומר לא משהיין ליה כו' מ"ט יו"ט שני לגבי ונת כחול שניהו רבנן. אמר רבינא והאידינא דאיכא חברי חייסין. פירש"י ותוס', כי החברים הזיקו את ישראל לעשות מלאכה ואי חזו לעסקי צמת לא מני לאשתמוטי מיניהו. והנה אחרי מות רב אשי צממת החלו הפרסיים לגזור גזירות רעות ושמות להלל שכתות בימי איזדגרד השני. (והגרש"ל ראפאפורט ז"ל בס' ערך מילין ערך איזדגרד ב' היה

יכול להסתייג מזה, בכוננת רש"ג באגרתו „לבעולי שבתא“, היינו חילול שבת ממש, ולא כיאסט. וגם ההגנה בב"י ס"ם תכ"ג במקום „רב“ בימי „רב עבדמי“ יותר נכון להגיה „בימי רבינא“ (אמנם דחוק קצת בעיני לפי רש"י ז"ל, שאקרו שאז גזרו לבעולי שבת, במה ישתמשו בלי העסק במת, אדרבא בעסק זה ישתמשו מלעסוק במלאכה אחרת אסורה. ובהערה הסמוכה נכתב מה שנראה לפרש בזה בע"א.

(⁸) הערשדאט כתב, כי היתה מזה הלל הפרסים לתת נופות המתיים למאכל עוף השמים, והסופר הרפתי שכתבנו למעלה כתב כי עוד שורר מנהג זה עד היום אלל כת הנזכרת בבבאמי. וע' שבת קנ"ב: הני קפולאי דקפלי בארשא דר"נ גחר בהו רב אחא בר יאשיה כו' נראה שעשו זאת הני דמחטטי שכבי, דאל"כ לא יתכן שישתכח קבר איש גדול כמוהו ויניחו לחפור שם, ובירוש' ברכות: ד"ח שגער שהם מתים בתשוק בלא נר ובלא מרחץ, ג"כ מפני שהשתדלו אז בימי רדיפות האמגושים לעשות הקבורה במהירות ובהסתר, ולא רחוק לפרש גם בימות ס"ג: מחטטי שכבי וגזרו על המרחץ היינו רחילת המת. ווכל להבין שאלת שבד מלכא לר"ח קבורה מן התורה מנין (סנהדרין מ"ה:) ג"כ ע"פ אמנות הפרסים הנ"ל.

ולולא פירושי רבותינו ז"ל בבבלי הנ"ל, הייתי מפרש שם באופן אחר. כי יען שהחברים היה דרכם לחטט שכבי ולמנוע הקבורה, ע"כ בזמן רבינא שבכרה ידם הוסיפו להדגש רשעותיהם בזה כמו שעשו מלפנים. ואפשר כי רבינא קאי על ראשית מאמר רבא: „מת ביו"ט ראשון יתעסקו בו עממין“ וע"ז אמר רבינא דהאידינא דשכיחי חברי „חיישינן שלא לעשות ע"י גוים“ שמה יולולו בכבוד המת ובקבורתו שהוא נגד אמונתם ומוטב להשהותו ליום מחר. והא דנטר רבינא עד לבסוף משום דמעיקרא פליגי אמוראי לענין שיהיו. ואמרתו פירושי לגדולי הדור והוטב בעיניהם, — ואולי עפ"ז אפשר לפרש בימות שם: אל' לריו"ח אתו חברי לבבל כו' חטטי שכבי — מפני שמתים ביום אחד, וזה אינו מדה כנגד מדה כמו שאר הגזירות דחשיב: על הכשר — מפני המהנות, על המרהלות — מפני הטבילה, ולפי הנ"ל י"ל כי אז כשהתחילו לחטט שכבי, ע"כ כשהזכרו לקבור מת ביו"ט ועשו ע"י עממין הכיאות לירי זלול או מנוע הקבורה ביום ההוא והוא מדה כנגד מדה ביו"ט גם כן, ורבינא בבבלי, שכבר ידע דבר זה ממוקרי ימים שעברו חש לזה.

(⁹) תענית כ'. וגם אני נתתי אחכם נכזים וספלים, אר"י לכרכה, ללא מוקמי מינן לא רישו נהרו ולא גזירפטי. ויש לעיין בקידושין ע"ו: במערבא אפילו רישו כורי לא מוקמי מנייהו כנהרדשא אפילו ריש גרוותי, נראה שגשמו ממונים ישראלים, רק שם נמני ע"י ישראל, ובע"ז ס"ה רב איקא ריש נהרא היה, אמנם בכ"ז נשאו גם ב"י חיזה

משרות, במקום שלא היה יד החברים באמנע, ע' פ' ע"ם: בר קשא שוטר העיר וכשת
 קי, ובר קשא מפומבדיתא. בר קשא שוטר העיר, ובר קשא שוטר העיר, ובר קשא שוטר העיר.
 (10) ארעבין, מלך האחרון, מן האריותים, שלח מתנות לרבי (ירוש' פאה פ"א,
 זע' וע"מ ע' ארעבין) ומקורב עם רב. ארעבין או אריות: (ע' ע"מ) ואחריו שבור מלכא
 היו אהבי שמואל ומרבים שיחה עם חכמי ישראל (ע' ברבות ג"ז, סוכה ג"ג, שלהי ג"מ,
 מו"ק כ"ו. סנהדרין ז"ח, ושם מ"ה:); וראה ההבדל מה בין קיסרו רומי למלכו פרס, שעל
 הראשונים נאמר במד"ר פ' וארא שהקורא עלמו, קיסר אגוסטא" מוד גהרג. ובבבלי כנו
 בשםם לאהביהם, ושמואל נקרא: אריות וגם שבור מלכא. וגם רבא נקרא שבור מלכא,
 (פסחים ג"ד). ובסוף ע"ז שבור מלכא עם מר יהודה ונראה כי הוא שבור השני ויבאר
 עוד להלן. ואמו אפרח הורמיו מפורסמת לאהבת ישראל ומבדת החכמים (ע' פ"ק
 דב"ב, גדה ב':) וזוהי לבנה שלא יעשה רע ליהודים (תענית כ"ד). וידגדר הראשון ישב
 עם אחימר ומר זוטרא ורב אשי (כתובות כ"א). ולרב הונא בר נתן תקן החגורה
 (זבחים י"ט). והוא כבוד היותר גדול ממלך כמובא.

(11) ציטין נ"ח: היה מעשה, שאיזה מבני בקעה ידועה הנותנים יחד העסקא
 למלך, עזבו שדותיהם וילכו באשר התלכו וגידל בר רעולאי איש עשיר (נמחר במעשיו
 כאשר נראה שם ל"ד. מן הגש ששלח לאשתו ומהרה נתחרע) הקדים לשלם מס השדות
 הג"ל בעד שלש שנים מראש. והנה שבו בעלי השדות לאחוזותיהם לעבוד אדמתם ולא נתנו
 לגידל לשלום בהם, ולהשיב לו את כספו לא היתה עליהם החובה, כי לא הגיעו עוד זמני
 השלומים. ויהי כדעת רב פפא לעזור לגידל ולתת לו כתב טירפא לקחת מקרקעות בני
 הבקעה נגד כספו, שכבר נתנוהו למלכות בעד הנתינה הכללית (וזה דלא כפי' תוס').
 אך רב הונא ברדמי' הניחו מזה, כי לא נבנה משפטו על יסודי המשנה ויחליע כי הניחו
 מעותיו על קרן הצבי.

(12) נראה, כי לא כל השדות היו משועבדים לעסקא, כי היו קרקעות שהיו
 קנייות לבעליהן. קנין עולם ובידם למכור לאחרים ע"י שטר מקנה דוקא (ע' ב"ב ג"ד).
 אמנם השדות אשר למלכות, העובים אשר על חסי הגהרות, וזכה בהן רק המשלם
 העסקא. ע' ב"מ ק'. ארעא דלא כריא ולא יהבא טסקא, ובפירש"י ד"ה ואי ארעא
 קניא, וזה ליתא בגמ' אלא שכן גירסת רש"י או פירושו. וממעט זה לעל שם ק"ה,
 א"ש האי מאן דאחויק ברכתא דנהרא כו', והאידנא דכתבי פרסאי קנה לך עד מלא
 ואחר סוסיא מיא סלוקי נמי מסלקין ליה (ע"ש פירש"י ותוס'), נראה כפירש"י דכתבי
 פרסאי ללוקח ראשון ודלא כחוס', מפני שהשדה הסמוכה להנהר באה ליד המחויק רק
 בזכות טסקא ולא במשפט הקנין והכתב.

(13) ב"ב קע"ג: דינא פרסאה כו' דלא יהבי טעמא למילתייהו. ע"ש, ובב"ק

ג'ת' ר'ג' כו' דדחין דינא פרסאה עיי"ש. ובשבעות ל"ד: מתקיף לה ר"ג האי דינא
פרסאה הוא כו' ועיי"ש ברא"ש גורסחו ב"ד בשמות האמוראים וכן גם לגרוס, כמונן
למעין .

ע' שבועות ה': בחרשא וקאביל ליה לפי ה"ה גאון, ועי' ע"ז ס"ה, מלכא
קרא לך פקע עיניה דבר ששך, ועושג כזה גמלא גבי הורדוס ב"ד: אהדר ליה כלילא דיילא
דלוגקר לעיניה. ובכ"מ ע"ה: והוא דאמר אבוקא במילתא דמלכא, א"ל בטלי כסף או

בטלי זהב, א"ל בטלי כסף אמר וקטלוהו, בשביל דבר שקר. ועי' ע"ז ס"ה, אהדר ליה כלילא דיילא
ע' כתובות כ"א: שם וכו' ובכ"מ ע"ה ועי' גיטין מ"ה: אהדר ליה כלילא דיילא
כשנשבה רב עילים עמה וודע לו שלא היו חלקניות, וגרסה, כי בהכח ה' ונחק לר"ג
(תענית ה'): היה אחרי חרבן הדרעא ע"י פשא בן נגר ואחרי המעשה הנ"ל, ע"כ צרכו שהיו
לאלאי מעיו לדיקים כמותן, שם: ה' חרסין וכו' .

כרכות ח': בשביל ג' דברים איז אוהב את הפרסויס. וחסבי שם לעושים ב"ד
ול"ע מכתבות מ"ה, מנהג פרסויס כו' זכאן משבח מנהגם. ועי' ע"ז ס"ה, אהדר ליה כלילא דיילא
שם "פרתיים" לא גמלא אלל חו"ל, כי הם קראו להם ב"כ פרסויס, לדוגמא

ירוש' צרכות פ"ג ה"ב בני נשוי דרבנין גומולכות פרס אמרו. לינא מלכא, ואז מלכו
הפרתיים, ובאמת גם שם פרס לא גמלא במקרא רק אחרי גלות בבל, (עי' יחזקאל כ"ו יו"ד).
והמדים והפרסויס והפרתיים משבט אחד: מולאס. ובכ"ק קי"ד נקראו הפרתיים, ויגיס

עד האידנא ויונא דלא קפדי אש"ד השתא פרסאי דקפדי אש"ד, כי אז נפלה מלכות
פרתיא וקמה פרס החדשה והחברים נטלו אז מישראל כה העונשין בדי"ג. ובאמת הלכו
הפרתיים גם בדרכי הפרסויס במנהגו ואופני מלחמתם וגם בדרכי היוגים שקבלו המלכות

מהם אחרי שלטון הסיליקויס שם כק"ן שנה: ועוד נ"ל כי בתענית ה': בתיס עובדים
לאש וקדרייס למיט; כתיס הם הפרתיים שעבדו לאש וע"ש היוגיס נקראו ג"כ כתיס,
כי תמיד יתרגמו מלת כתיס: איטליא של יוון, וכיומא יו"ד מדי זו מקדוטיא, ג"כ מפני

שהמקונוים יושבו במדי מיונות אלכסנדריה. ושם אמר רב יוסף, ארעמה וסכתכה —
סקוסתן ברייתא וסקוסתן גווייתא כו' היא סקיטיא, ארץ לא נבבלת מן הסופרים
הקדמונים .

וגרסה שאמרם בניטין פ' על מלכות פרס שאין להם לא כתב ולא לשון, אין
הכוונה על פרס העלמית, שהרי שחוו לשונה (ב"ק פ"ג ג.) ובניטין י"ו: נוכח גם בתכס .
אלא שהכוונה על לשון הפרתיים, שהיו בזמן המשנה: י"ט י"ט ארץ ארעמה (ע"י)
אלא ארעמה שם, ארמא"ה הוא כינוי כללי לכל עכו"ם וכן דרך חוקלם בתרגומו,
בכל זאת הרבה פעמים הוא כינוי פרטי על העמים ילידי ארס כמו במקומות שצינתי
בפנים: ואולי נקראו כן גם הארמנים: וכלפון ארס נהרס וגם בארמניא גדל היין

ומשם הובילוהו לכלל דרך פרת, ומל"קסילא ארמאה" גראה שזה היה אומותם ג"כ. וע'
חולק נ"ב: ההוא ארמאה דחור לההוא גברא דנפל מאגרא בו' שחט לבנו בחסות עינים
עיי"ש. — וע' ב"מ ז' רע"ב, וע' ע"ז ל"א :

(18) ע"ז נ"ה. בית יעקב"ס: אוכל באחרין בו' שחטו לה גברא זאתא מיטרא, בלי
כפק הוא ממעשי הערביאים. הן בדמי אדם גאלו גם מזכות לור וגזרים רומי וקרתגא;
אבל אלל הערביאים זכחו זכאי אדם לעזביהם עוד בזמן אמאסה להתלמוד. שבע
הדומאטיים, שחטו בכל. שנה ילד אחד, וגם אביו של מחמד רק בהב כפה למלט
מהיות קרבן לאלילים. ראה בספר הגדול של גיבבאן : Geschichte des Unter-
ganges der Römischen Reiche Kap. 50.

(19) עוד בדעה"י ב"ל"ל"על הגמלים אוכלי השמאלי" : ובש"ס ראה בכל
המקומות שזכרים טייעי והכוותיהם, (ע' ברכות ו' : שבת ק"י : פסחים ס"ה : ק"ר.
יומא כ"ג : תענית כ"ב : צ"ק"ה : ע"ז כ"ח : סנהדרין ס"ז : חולין ז' : ל"ב : זבדה כ'.
הזי להוא טייעא דלביס לבשא אוכמא אמר להו בחור בה"ג מרעו מויה פורתא
פורתא ויבו ביה ארבע מאה זוזי וזבכורות מ"ד : ולמדו מהם פתרון מלת "גמס" שהיא
גדוא חזיזא לענין מוס. ובשבעי הבעדואגנן וטבל להכיר הווס את הטייעי לכל משפטיהם .

(20) ע"ז ל"ג : אבה עדי טייעא אנס חמרא. זבגיטין ס"ה : היהא טייעתא דאיתתא
חיתא דהפילי לקמא דאביי. וזב"ב ל"ר : זבנהרדעא שכיחי טייעי שדרכס לנגוב בהמה
דקה. ורואה זה מלאתי אלל גיבבאן (ג' 1837 גאטע g) כי ללעת קאת ומקור השם
Saracene (סירקי) הוא "גנבה" בערבית שהטיינו בזה, ומה נאה שם להם.

(21) במכתב החדש של מהר"ף ז"ל משנת 1867 ראיתי השערת הכס אחד
(ד"ר יואל) כי לחב סטרנוליא הנופל בזמן חטכה בתקופת עבת הוה המנהג אלל הגויס
באזיא לקחת קשות תמרים ובהיות נחף להם הענפים הנלל יצטנו התרמודיס מעיר
התמרים (פלמירא) בשוק למכור ענפי התמרים. ולדעתו לקחו הגוירים מן הגויס את
מנהג האילנות בחג הלידה כ"ה דעשמבער, ועוד גראה בארך אשכנז את מוכרי האילנות
מאחרים כלילה במסחרם. ואחב"י מן המחקים כקופים יטעו ארך על שלחם כלילה ההוא
ולא ידעו כי מנהג עכו"ם הוא.

במאמר ההוא דחק הח' הנזכר בטעם היפוך השם תדמור, ולחם דחק כמש"כ
במ"ב ביהיפוך אותיות בשמות גמאל בדחו"ל ב"מ"ת

(22) במד"ר קהלת פ' כי ברוב חכמה מסופר מפרסי אחד ששא לפני רב ללמדו
אלפא ביתא ודחהו ושמואל קרבהו, כאופן המעשה עם הגברי ששא לפני שמואל (שבת
ל"א. וע' שירזבין כ"ה : יופ' קידושין ע"ג : ושם פ"ה) וזו יותר רבו הגרים בעירי מחוז
העשירה (ע' ח"ב שם : וע' יבמות מ"ה) ומפורסם בתלמוד איסור גוראף אוש' שגור

שנשא את רחל בת שמואל וזכנס רב מרדכי וע' סנהדרין ל"ז: לנירסא אחת היה ה' שמואל בר טילת מבני גרים . ובקידושין ס"ב: רב יהודה הינדואה גר שאין לו זומסין היה , בזמן מר זוטרא' וע' יבמות כ"א: ד"ש בר יהודה הינדואה . ורב יעקב בר נירוי אפשר הוא בן גרים , כמו יהודה בן גרים בזמן התנאים . וע' ברכות י"ז . ובזכורות ג' : היה גיורתא דאתא כו' . ושם ל"ג : באחרת דרבי יהודה כו' דהיה איתתא דאמרה לה להביתה דיירתא בר דיירתא . ח"ל אגא לא אכלי פירות שבועית כו' . נראה ברור , כי שיהא זו מובאה דרך אגב ולא מא"י היא זמזמן רבי יהודה , כי לא שמרו בקבלה ספור קל ערך כזה שאין בו למוד כלל , מוסרי או של ד"א , ועוד יסמרו בדיוק את המקום , אמנם שיהא זו בבליה מובאה דרך אגב .

(²³) שאל שאל בתוס' יו"ט פ"ז דברכות , למה נקראו בשם : כותים ע"ש כותא ולא „בבליים" ע"ש בכל שזכרה ראשונה במקרא מלכים ב' י"ז כ"ד , ותיירונו דחוק , כי בשביל הכינוי באקראי „בבליים" ביומא , לא נאמר שבני אומתנו נקראו בבליים . וגראה בפשטות , כי „בבליים" נקראו אומה אחרת מן הגוים יושבי בכל לכך נקבוס ע"ש כותא . ועוד י"ל , כי יש בל' „כותים" גם מהוראת כתייה על שם האריות ששלחו בהם והוכתו שער . וכן' תשני כתב : ונקראו כותים יותר משאר אומות אולי לפי שהם הרבים .

(²⁴) בספרי האזינו : לזרי אלו הכותים ולמשנאי אלו המוינים . ובע"ז בירוש' רפ"ג כשמת ר' אבהו — משל משלו — זכו עמודי קיסרין (מזכות עז שהיו שם מימי המקדונים) , כשהיה אכל כבד קרוב למו . אמרין הכותים , לית אינון אלא מריעין (תרועת שמחה) , אמרי להם ישראל , ידעין רחיקא כמה דקריביא מריעין , כלומר , הפסילים הרחוקים (הכותים שעמדו מרחוק) יודעים בהפסילים הקרובים למקום ההספד שהם מריעין .

(²⁵) ע' חולין ז' : ובירוש' פסחים פ"א כותים כו' דאינון דרשין לא ימלא בבתיכם לא בהזרותיכם אר"ש הדא דתימר בראשונה שהיו משוקעין בזפורוניה , נ"ל דל"ל : בספרוניה , כל' ספרי שלה : ארשב"א מכאן זיפתי ספרי כותים , כי עשו להם נוסחאות חדשות בתורה . אמנם גם הגו ודרשו בה כדמלינו בכ"מ , וע' יבמות בירוש' פ"א דרשי החונה כמו החיונה והוא תואר , וילאו להתוכח תמיד , אבל בימים האחרונים היו לבורים והדיעותו גמורים (ע' סנהדרין כ"א :) — ובירוש' סנהדרין פ"י ה"א ההוגה השם באותיותיו כגון אלין כותאי . ובמד"ד אסתר פ' והשתיה כדת , כאילין כותאי דלא שתי חמרא דזיקין אייתי להון חמרא דקוליא , ולא נתפרש . וגזכרו כותי חבר וכהן כותי (גיטין יו"ד . גדה ל"ג : שם כ"ו) .

(²⁶) גיטין מ"ה . רב הסדא ערק ליה חמרא לבי כותאי שלה להו כו' ומ"ש דשלח להו בראב"י משום דמשמע להו קראי . אביי אירכיס ליה חמרא בי כותאי שלה להו שדרה לי

איש יתרו חתנו יצאשי יתא יאישם גיסיס הלחם שאר חבם יתרו
אישתה חתנה יבתי (חזקת קום ית) הלחם שאר חבםס . מחליץ
צדקת ית יצבם יאבם הא שבי רחמם שאל יתא אבי אום מא ית יתא
י מראשית גלות ישראל כבבל , לא סר שבט מיהורה בארץ התנא
ומזרע בית דוד נשיא בתוכם . שנות מאות רבות נחרו להם בני ישראל ונשבו
כבל איש מורם מעם מן המשפחה העשירה והנשאה ההיא ותהי המשרה
על שכמו , ושם כבודו : ראש הגולה ⁽¹⁾ . כהממשלות אשר היו לפנים , כן
גם ממשלת הסנודים הכירו את הפקודה הזאת , ונשאו את ראשי הגולה
למעלה ומקום כבודם המעלה הרביעית . מן המלך (שמועות וא' :) . גדול
היה ראש הגולה בבית המלך ומהלכים נתנו לו לבוא בכל עת אל היכלו
וכל דבריו הכל נשמע (ראה גיטין צ , ובאגרת רש"ג) . תוקף ועו נתן לו
לעשות משפט עמו בכל עניניהם האזרחיים והדתיים ויהי כראש לבנסיה
חפשית . אמנם כאשר לא היתה למשרה זאת כל רעיון מדיני , רק לטובת
הסדרים בחיים החומרים והמוסריים של היהודים על פי רוח אמונתם
ודתיהם , ויהיו גם נאמנים לארץ מולדתם בכל נפשם ומאודם , מלאו
חקיה וטובה דרשו כל הימים , על כן לא נביט על זה כממלכה בתוך
ממלכה (שמאאמ אים שמאאמע) , כי חופש כזה וזכויות כאלה רק לשלום
הכללי ופריחת הממלכה יסודתם . יתרו , אצטרו חבם יתרו חתנה יתרו
איתה בהוך ותפארת עלה הנשיא על כסאו בתוך המון הונג ובחצוצרות
וקול תרועה ובבית הכנסת הביאו גדולי העם לפניו ספר התורה לכבודו ,
כבוד אשר לא נעשה לנשיאי ארץ ישראל (ע' ירוש' רפ"ו דיומא) ומתנות
יקרות הובלו לו מאת העשירים מכל המקומות ⁽²⁾ . כמלכי פרס ישב ראש
הגולה ספון בחררי משכיתו לבלות בטוב ימיו ובשיר וזמר , ורק לעתים
רחוקות הופיע בין העם . ובצאתו שער עלי קרת יצא במרכבת הזהב
הדור בלבושו , מעיל משי יקר מאד ועל מתניו חגורה מרוקמת זהב מעשה
חושב ⁽³⁾ . בכבוד ביתו , מעמד משרתיו , מושב עבדיו , מאכל שלחנו וכל
הליכותיו חו' כאחד הפרתמים משרי פרס . גם כנאומיהם הצטיינו ביפי
השפה מדבורי יתרו העם ⁽⁴⁾ . בימים הראשונים לא היו הכנסות ראש הגולה
קצובות , כי באו ממתנות הקהלות או הוחרים . אבל בזמנים המאוחרים
נקצב שכרם כסף גלגלת שני זוז מכל איש מבין עשרים שנה ומעלה .
מלבד הכנסות האלה , היו להם אחוזות נחלה גדולות ועבודה רבה ועבדים
ושפחות . אים קי , ערזק יצ יתרו מופאאמ מאת ית יתרו חתנה יתרו

גדול כבוד ראש הגולה בעיני נשיאי ארץ ישראל והוד והדר שוו עליהם. מבניהם עלו שם לגדולה (ע' סוף הוריות) ורבי יהודה הנשיא אמר, כי אם בוא יבוא אליו ראש הגולה ישים את כסאו ממעל לו (ירוש' יבמות פ"ב. וע' ברכות פ"ד ה"א: מית בדיה דה"ג ולא צלו ציבורא). ואולם, עם כל אותות הכבוד לא רם לבכם לקחת עמרה לנפשם להתנשא על נשיאי ארץ ישראל; כי גדולה האחדות מעולם בין קהלות ישראל המורחיות ובין קהלות ישראל המערביות; על כל מוצא פי חכמי ארץ הקדושה חיו, ממקום מושב הסנהדרין יצאה תורה לכל הארץ ומן המוח התענפו המיתרים אל כל הגוף. בזמן שבית המקדש היה קיים, עיני כל ישראל היו נשואות אל המקדש לעלות לרגל, מחצית השקלים נקבצו תחת יד ראשי הגולה לשלחם וירושלימה, ומשם נקראו מקראי קדש לשנים ולמועדים, אשר הודיעו לגולה על פי המשואות על ראשי ההרים (עד ימי רבי) או על ידי אגרות (ע' רה"ש וסנהדרין ל"א:). אבל גם אחריו נתק החוט המשלש הזה, הנה דבר עבוד השנים וקביעות החדשים העומד ברומו של עולם היהדות, נעשה בק על פי בות דין הגדול בארץ הקדושה ועל פי ראות הירח. זהו זה שיש לו אף על פי כן, מצינו גם יצאת המצוה הקדושה בימי ראשי נשיאות רבינו הקדוש, נקרה מקרה אשר היה בכחו לעשות פרץ בבית ישראל, לולא חדרו אנשי לב לתקן הדבר. בימים ההם ראש הגולה בכבל נחונא או אחיה. ושם אתו בעת ההיא החכם העומד לימינו, איש גדול עד מאוד בישראל, חנניה בן אחי רבי יהושע, אשר לקח לקח בימי נעוריו מפי דודו⁵) ובימים ראו עני מעברת גזרות אדריאנוס — לדראון שמו — עזב את ארצו וילך לתקוע יתרו בכבל, ויהי בית מדרשו לשם זלתורתו הקשיבו רבים (סנהדרין ל"ב:). ויועצו יחדו לעבר שנים ולקבוע חדשים, כאשר עשו לפנים בכבל הנביאים ירמיה ויהוואל (ירוש' סנהדרין פ"א). והשמועה הגיעה לאזני הנשיא וחכמיו בארץ ישראל, וירע הדבר בעיניהם עד למאד, על הפרצה הזאת בחומת ציון. אז מלאו ידי שני חכמים נשואי פנים, את רבי יצחק ואת רבי נתן, לשלחם בכבל להפרי עזת ראש הגולה וחנניה, וכידם אגרות מאת הנשיא. ביראת הכבוד הופיעו הצירים אל משכן חנניה בנהר פקוד ושתי אגרות הנשיא הושיטו לו, אשר יביעו כבוד לחנניה כרב ערכו ונכבדות מחברם עם על חכמי ארץ ישראל, אשר הניחם צעירים לימים וישגו עד מאד. וכברם חנניה לעיני כל העם הנאספים תחת צל קורתו. אך כאשר החל

לשאת מדברותיו בתוך קהל יעדה, והצירים האלה, אשר שמו ממתנם להתנגד לו שמו לאל כל דבריו, אז שנה את מעמו נגדם ויקרא עליהם לאמר: האנשים האלה, אנשי שוא הם אנשי תחו! אמרו לו: כבר בנית ולא תהרום, גדרת ולא תפרוץ, אחת דברת לכבדנו ומדברך לא תשוב — אבל הנני חואה, כי מנמת פניכם רק לצאת לריב ולעורר מדנים אתי, ענה חנניה. או נתנו על ידו את האגרת השלושית אשר כתב הנשיא ובה תוכחת מגלה לאמר: מה המעל הזה אשר מעלת בתורת ישראל? הנשיא אין בישראל ואם זקנים אין בטבריא, כי לקחת לך קרנים? אם תשמע מוטב, ואם לא — הבדל מעדת ישראל! ויהי בראותם, כי לא פעלו דברי המכתב עליו ואיש כמוהו לא במהרה יבנע לשוב מדעתו, ויקם רבי יצחק וישם פניו נגד העדה ויקרא לאמר: כתוב בתורה: „אלה מועדי חנניה!“ ויען כל העם: אלה מועדי ה'! וימלא אחריו רבי נתן: כתוב בתורה „כי מכלל תצא תורה ודבר ה' מנהר פקוד“, ויען כל העם: „כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים!“ כן כתוב בתורתנו, ענו האנשים; ואם תורה אחרת לכם, עלו להר, אחיה ובנה מזבח, חנניה ינגן בכנור, ואמרו אין לנו חלק באלהי ישראל... וימנ לב העדה ויתנו את קולם בבכי גדול⁶). כל זה יזכירנו את המחזה בשלוח יהושע מלאכים לבני גד וראובן וחצי שבט המנשה בהקימם מזבח בעבר הירדן (יהושע כ"ב).

הנה מלאו הצירים את משלחתם, שבו בנצחון ומרכו הכובד נשאר כבתחילה במקומו הראוי. ובכל זאת, היה ראש הגולה הולך ומתחזק ודבריו נשמעים גם בבית הועד בארץ הקדושה. כי אם אמנם ממכת החכמה נעלה הנשיא על ראש הגולה, על כן הוא נקרא: „מחוקק“ (געועטצגעבער) — הן מראשית כואת היתה, כי הנשיא הוא ראש הסנהדרין — ואולם אם לכח אמיץ הנה ראש הגולה הנקרא: „שבט“ (אָבערמאַכט), לו יתר שאת ויתר עז. על כן בתורת המשפטים יד ושם לו לפי רוב המעשה והנסיון (פּראַקטיש), אף אם בארץ ישראל עלו בלמודים כיד החכמה הטובה עליהם (מהעאַרעמיש)⁷). ובעת מוט התמוטטו כתי-הועד בארץ הקדושה בתגרת יד קיסרי רומי המזרחית וכבוד הנשיאים גלה מהם, הנה ראשי הגולה עמדה במרחב רגלם על סלע איתן, ולחם העז והמשרה מצד המלכות⁸). תחת מחסה ראש הגולה נוסד גם כן בית-ועד כמתכנת בית-דין הגדול אשר בארץ ישראל, שמה מלאו ידי חכמים אשר הגיעו להוראה לדון ולהורות, ושופטים העמדו על שערי

לעשות משפט בכל דברי ריבות בין איש לאיש⁹). הבית הזה היה עליון, פתוח לרוחה לצעירי החכמים המסתופפים על דלתותיו, ועל פתחו נשאו מדברותיהם לעתים הרשנים אנשי שם¹⁰).

בהגיע תר המועדים, כשבתות הרגל¹¹, אז נהרו מכל המקומות לראות את פני ראש הגולה באשר נמצא שם, ואז גם הוקם כל דבר על מכונו ולאור הוציאו כל משפט¹². בלי תפונה, כי אחרי שבתה ראתה החדש בארץ ישראל ורבי הלל הנשיא תכן חשבנות הישנים — על פי מסורת סוד העבור — לדורות, מבית-הועד אשר לראש הגולה הודיעו לכל יושבי בבל את סדרי המועדות וקביעות השנה על פי החשבון¹³.

התלמידים חניכי ביתם, אשר אכלו על שלחן ראש הגולה¹⁴ נשאו על בגדיהם חותם ראש הגולה, אשר בלי רשיון לא יכלו להסירו (שבת נ"ח). פקידים ושוטרים נמנו מאת ראש הגולה לפקח על מסחר וקנין העם ולענוש קשה את כל אשר יעבור חוק¹⁵. על פני כל העם היתה יראתם, ונשיאותם נהגו ברמה; כל מוצא פיהם איתן, גם דבר מדברים לא נפל ארצה¹⁶. בכל הנוגע להלכה שאלו את פי החכמים היושבים בצלם, כי לא לכתר-התורה נשאו עין, כי אם לכתר הגדולה והתפארת.

אמנם למרכה המשרה ולגאווה אין קץ, היתה למוקש להם מצד המלכות ולצינינים בעיני עמם. הממשלה הריקה את אוצרו לעת מצוא ולא ידעה שבעה¹⁷, ובעיני העם היה הדבר רע כאשר עושי דברים דרכו עליהם ברגל גאווה ועבדיהם הרבו הרע¹⁸, ולפעמים שמו שופמים בשעריהם, אשר לא יאתה להם פקודה כזאת¹⁹. והתלונה היתה רבה בין החכמים ואשר אמין בלבבו לא הבליו על רוחו לעצור במלים נגדם, ויש מגדולי הזמן אשר מצאו און למו ולא כפו להם ראשם²⁰.

כאשר פרצה מרידה בימי ממשלת קאָואַד, התנשא מר זוטרא ראש הגולה בראש חיל קמן ויראה גבורות נפלאות, כי שב בתרונת נצחון בשערי מחווא וישם אותה לעיר בירת מלכותו, אשר נמשכה כשבע שנים (ד"א ר"ף).

בימי ממשלת הערביאים, עלתה מעלת ראשי הגולה על מורם פסגתה. הפליפים הכירו את ראש הגולה לנשיא ולמשנה למלך, לבש בגדי מלכות ויצא במרכבת כבוד ורצים לפניו ושוטרי ראשו סביביו. כבוד הנשיא הבריק עד למרחוק בכל תפוצות ישראל; לב כל איש ישראל

דפק לשמע גאון ראש הגולה על נהרות בבל ושי הובילו לו מאפסי ארץ.
 ממזרח שמש עד מבואו היה מהולל שמש ומאו ועד כה מדי שבת בשבתו
 יבוא זכרם לברכה בתפלת ישראל.
 ראש הגולה האחרון (סוף המאה השמינית לאלף הרביעי) הומת
 בקנאת המחמדנים, אשר רצחוהו נפש בעברו במרכבת כבודו, וחכמו הדור
 החליטו להשבית את המשרה הזאת²⁰).

הערות

(1) חולין ל"ב. כי שרית עם חלקים וגו' אמר רבה רמו רמו לו שעתידים בני
 שרים ללאת ממונו, ראש גולה שבבבל ונשיא שבא"י כו'. ובגפן שלשה שריגוס ארחב"א ח"ר
 אלו שלשה שרי גאים היוצאים מיראל בכל דור; פעמים שב' כאן וא' בא"י פעמים שב'
 בא"י וא' כאן. וכן בירוש' כתובות פ"ב. ובשמות אלו מזוינים הם ברוב המקומות, כמו
 סנהדרין ל"ה, שני בתי אבות, ראש גולה שבבבל ונשיא בא"י ובכ"מ. גם להיודים אשר
 באלכסנדריא נשיא אחד עליהם נקרא: עטנארך או אלבארך. והנה מלאנו השם „נשיא“
 גם לראש הגולה כמו ב"ב פ"ט ובקידושין ל"ח, דרש עולה רבה אפיתחא דבי נשיאה,
 ובתענית כ"ד, ור"נ נקרא חתנא דבי נשיאה. אבל בהיפוך, ר"ל שיקראו להנשיא שבא"י
 „ראש גולה“ לא מלאנו, אך ביוחסין אלל ר"נ כתב, כי לפעמים קורא גם לנשיא שבא"י
 ראש גולה, ולא הראה המקום. ואולי כוונתו לפרש כן בשבת נ"ה שאמר ר"ו לר'
 סימון להוכיח לבית ראש גולה ור' סימון היה בא"י. ובמד"ר איכה ח"ל ר' הושעיא לר'
 סימון אחת ששרוי אלל „קנין“ הוכיחו. אמנם יותר נראה, כי ראש הגולה היה אז בא"י.
 גם הראינו כי מר עוקבא הזכר בשבת שם היה בא"י. אח"כ מלאנו ביוחסין אלל ר' ינחק
 ח"ל שם: אבל ר"י נפחא היה בא"י אבל מזינו דרש ר' ינחק נפחא אפיתחא דר"ג ס"פ
 כל הכלים ותמיהני מי נתן ראש גולה בא"י? ובכר אמרתי כי לפעמים קורא לראש גולה
 נשיא עכ"ל, וחסר כאן סיומא למילתא כי לפעמים גם להיפוך; אבל מה יענה כמו"ק
 פ"ד: דרש רב ענני בר ששון אפיתחא דבי נשיאה כו' דרש ר"ל נפחא אקילעא דריש
 גלותא, ובאמת היה ר"ל נפחא גם בבבל וכן מוכח קידושין ל"ט. עיי"ה: ובהו ינחא,

בסדר פרשיות השנה לר"ג נפחא מגילה כ"ט ע"ש, שיש שואלים, הלא בא"י מסיימין התורה לשלש שנים? אבל ההלכה היא אמר בבבלי.

(2) ע' אגרת רש"ג, ואף כי כל פרטי הדברים שם מוזמן האחרון, אבל בכלל התנהגו ככה מוזמן קדום כמו בדבר הס"ת שמביאין לפנינו שנוכר בירוש' וגודע שזה נעשה ביום המיווי. וע' בס' שבט יהודה מביא ג"כ כל פרשת הכבוד והתנוגה ביום עלות רה"ג.

(3) ע' גיטין ס"פ כל הנט, חליף ר"ג כי יתיב בגוהרקא דדהבא וסרבלא דכרתי כו', ובסוף הוריות נהי דאהני לך קמרא דאבון, כמו שפי' הערוך דהוא אבנט הר"ג מזהב ומרגליות, וע' שבת ס': ובתוס' שם לפי' ר"י דמטכסא היינו שירי פרנדא מין יקר המליאות (עיי"ש וע' כתובות פ"ה: הוא דאפקיד מטכסא וע' מד"ר קהלת פ' עשיתי לי גנות וש"ר פ"ב פ' מי זאת), ובירוש' שבת פ"ו ה"א ר"ה הורה לאיתת ר"ג מיתן ליברה דדהבא על קפילוטה.

(4) ע' קידושין ע"א בשחת ר"ג עם רב יהודה. ואעיר בזה כי רב הונא בן ר"ג נקרא, הון" בשניו המבטא הרגיל ונקרא ג"כ „מר הונא" (ב"מ מ"ז), וע' ברכות מ"ו: אל ר"ג לר"ג מנהג פרסאי בהסבת סעודה. וגם נכרים היו מבאי ביתו וקראו, ע' ביה כ"א לענין הזמנת עבו"ס ציו"ע. ובע"ז ע"ב: רבר"ה שרי לבני ר"ג למושתי בקנישקין ושם ראינו כי גם נכרים שמו אללו. ובירוש' מגילה, שהר"ג נהג בביתו שמחה ושירים בשכבו וקומו, וכתב ליה מר עוקבא אל תשמח ישראל אל גיל כעמים.

(5) רבי יהושע היה תוכן גדול ומחשב תקופות ומזלות. ע' הוריות י', בלכתו בספינה עם ר"ג שב ע"פ מהלך הכוכבים וכיון בנטיית הספינה ע"פ חשבונו מראש, וברה"ש פ"ק הולק עם ר"א בענין בריאת העולם. ובב"ר ספ"ג בחשבונות שנת המבול עיי"ש, וממנו למד בן אחי כדאיתא נדה כ"ד. וגם כאשר ירד לגולה היה שז אלל דודו לשאלהו בדבר הלכה (ספ"ק דסוכה). וע' קהלת רבה פ"א פסוק כל הדברים יגיעים.

(6) ברכות סוף הרואה וירושלמי נדרים פ"י ה"י, וכללתי בזה משתי הגוססאות כי בשמח טין עלות בקנה אחד. אמנם בשמות השלוהים נראה יותר לקרב נוסחת הירוש', ר' יחזק ור' נתן, כי זה האחרון היה ממשפחת ראשי הגולה מבבל ולו ראוייה שליחות זו בארנו ומכור יחד כ"פ בבב"יתות (ע' ספרי פסוק וברכך ה' וישמרך ובענין כ"ו: ועוד) ובחולין מ"ז: חגיגה חלש כנס אללו ר' נתן וחכמים. אבל ר' יוסי בן כיפר שבבבלי מסופר עליו בספ"ק דגיטין בבבלי וירוש' שלא נהגו בו כבוד בבבל בבית ר"ג. — ומעשה זה זמנו לערך ג"א תתקי' בתחלת נשיאותו של רבה"ק שלא ילאו עוד מוטיטין שלו בעולם. ויתכן כי בשעה שבאו השלוהים היה חגיגה מעבר השנה והמנהג להתחיל מן הזד ופתח

ר' יצחק ואמר דכריו בשעה הראויה, ודלא כפי' הק"ע ירוש' רה"ם פ"ב ה"ה הן ביתא דלרע על בית רי"ג.

(7) עוד בנימי הכי הכירו את יתרון ראש הגולה בשנה זו ומניית ראש הגולה התפשטה יותר בכמות המקום, שסמיכותו לשופט ועוילה גם לא"י, אבל סמיכות הנשיא אם בי רבה היא בכמות הענינים ובאיכותה אבל נגבלת רק בא"י (ע' סנהדרין ה.). ולפיכך בבחינת דיני ממונות נחשבו בני א"י כפופים לבבל אם גם ששם צ"ד הגדול (ע' ב"ק קי"ב:), בעת שבאו"ה וענינים מוסריים היו נשפטים מחכמי א"י. וכן דיני קנסות אין בכח חכמי בבל לדון ומכש"כ בדבר העיבור (וע' הוריות ה': חולין י"ח: ובג"ש ותוס' שם). הגה ראיו שרבי נתן שהיה מבני רה"ג נתמנה לאב"ד בא"י ועליו נאמר כי הוא יורד לעוונק הדין. ודבר המשפט ע"פ דין תורתנו היה בבבל מן הכוחות הנושמות, כי עוד בהכתב שנתן לעורא נאמר: מני שפטין ודיינין וגו' (עורא ו' כ"ה).

(8) בסנהדרין ה'. לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי גלויות שרודין את העם בשבט. ונאלצו לראשי בבל שעשו די"ג, ורק בעת שיד החכרים היתה תקופה גטלו מהם כה העונשין, ע' ב"ק קי"ו, וע' סנהדרין כ"ז בר חמא קטל גברא ח"ל רי"ג לראב"י פוק עיין ביה אי ודאי קטל ליכתינהו לעיניה. ושם נ"ח: ר"ה קץ ידא. ובסנהדרין כ"ב: אימרתא בת עלי ב"ב שזינתה הויה חקפה חבלי זמורות ושרפה, ובשבת קנ"ו אמר רבבי לרבה מר נמי ענוש וקטול. אף אמנם דיני נפשות למיתה אין דין בזה"ו כמש"פ הרמב"ם סנהדרין פ"ד ה"א, וכל הכ"ל צורך השעה. ובתענית כ"ד, ברבא שהלקה להווא דבעל כותיה ומת אישתמע בו מלכא עיי"ש, אזני מפני שזה לא נחשב אולם לחטא מות או היה תקיף במלכות. ובא"י, כשהלקה ר' שילא להווא דבעל מזרית אכלו עליו קורלא בו מלכא (ברכות נ"ח.), ובירושלמי רפ"ו דסנהדרין, דבימי רשב"י ניטלו גם דיני ממונות מישראל.

(9) סנהדרין ה'. מאן דבעי למידן דינא כו' לינקט רשותא מרי"ג כו' ובעירובין ג"ע אר"י כגון דיסקרתא דרי"ג א"ל ר"ג מ"ט. אילימא משום דשכיחי גבי הרמנא כו' פירש"י אלל המושל היינו רי"ג ליטול רשות לדון ולהתיר בבורות ולסמוך. והוסיכו בביתם דייגי דבבא, ב"ב ס"ה אפון דמקרביתו לבבא דרי"ג דשכיחי דייגי. ובחולין מ"ז הווא יתירתא דאתיא לקמא דמרימור הוה יתיב רב אחא אבבא כו' למאן דיתבי אבבא.

(10) קידושין ג"א, דריש עולא רבה אפיתחא דרי"ג; ובמוק"פ כ"ד: דריש רי"ג נפחא אקילטא דרי"ג, חולין פ"ד: דרש רב עינא אפיתחא דרי"ג השוחט לחולה בשבת; ובבב"ה כ"ג דריש רב גביהה מצי כחיל אפיתחא דרי"ג קטורא שרי, וע' פסחים קט"ו אדבריה ר"ה לרבנא שוקבא ודרש. ובמו שהיה המנהג בא"י (ב"ק ע"א). דרש רבי חיילא אפיתחא דבי נשיאה, שבת קנ"ה: דרש ר' יונה אפיתחא דבי"ג.

(11) המנהג בא"י להקביל פני הכניא בימי הרגל ואז נפסקו גם הלכות מסופקות .
ע' תוספתא פרה פ"ו ובפ"ט, הלכה זו עלו עליה בני אסיא ג' רגלים ביבנה . וע' נדרים
כ"ג בפירוש הרא"ש ד"ה ועלתה לרגל (וע' שבת ק"ב.) , וכן נעשה מנהג זה גם
בבבל , ע' קידושין ג"ט . המחן עד שיעלה לרגל . וביבמות קכ"א . שהייה תלחא ריגלי ,
וכן חולין ע"ו . וע' סנהדרין א' : מר זוטרא חסידא כי הוו מתכתי ליה בשבתא דריגלא
כו' (וע' סוכה יו"ד : ובפירש"י ושם כ"ז , ומרוב האורחים הוכרחו ללון תחת כפת הרקיע)
וע' יומא ע"ח . דרש הרי"ג ביוה"כ . וע' מנחות ל"ז :

(12) עיין בסוף הספר .
(13) בכרכות נו"ף . נראה שהיו תלמידים למאות מאוכלי שלהטו . וע"ש מ"ט ושם
מ"ג . אכן אתכח דרי"ג סמכין , שהביאו מנות מאת פניו לכל הבאים , ובפירושין מ' מאן
דלח אכל כו' כל דלחח לבי רי"ג אדעתא דכולהו רבנן אחא , וע' פסחים ע"ד : ק' :
ושם ק"ג . כי הוינן בי רי"ג כו' . וע' שבת ק"כ . בינה כ"ג . חולין פ"ה .
ושם ג"ט . עיזא ברכוז דלחח לרי"ג , ובירוש' שבת פ"ב ה"א רה"מ הווי לרי"ג להתיר
שלקן של פרקים בשבת . והנה כמעט כל השאלות והספיקות שנמלא בתלמוד מבית רי"ג
הן רק בנוגע לשאלות מאכלות או"ה . וע' שבת קי"ט . א"ל רי"ג לרב המנוגא מאי דכתיב
ולקדוש ה' מפכח א"ל זה יוה"כ .

ובמו"ק י"ב רב חמא שרי להו לאכנגרי דרי"ג למיעבד עבידתא בחוה"מ ,
פירש"י „אכנגרי“ מסדרי השלחנות , ובסוכה ל' נזכרו „אונכרי“ שהם לפי הערוך משרתי
רי"ג ושבי דברו , ושם ל"ז מגדלי הושענא דרי"ג . — וראה עירובין כ"ו לענין פרדם
הרי"ג בשבת שהשתדלו כמה חכמים שהיו אללו להעלות פלפולים שונים בדין ההוא והרי"ג
בעשמות שאין החולים עמדו . — וע' שבת קט"ו : נראה משאלת הרי"ג שהיו בביתו
ספרים רבים כתובים בדיות שונות . —

(14) כ"ב פ"ט . וברושלמי ספ"ה , רי"ג מנה לרב לאגדמוס או אנגרומוס
(Agoronomos) להשיג על המדות והשערים והוא ממי על מפילתא ולא על
שיעוריא חבשה רי"ג על רב קרנא גביה א"ל אנגרומוס שאמרו למדות ולא לשיעורין פו'
נפק ואמר לון בר נש לחני כבשין דחיהו (אשכול תמרים כמו : כובסא דדיקלא) חבשין
ליה . זאעיר בזה על מה שמקשה שם צירוף , הא הוה מ"ע שמתן שכרה בלדה ואין
בי"ד מוהרין עליה , ופי' פני משה , משום דדריש „היה לכם“ מוון הרבה . ובמחכ"ת
הולך לדרש במקום מקרא מפורש פ' תלח , ברכה בלדה : אכן שלמה ולדק איפה שלמה
ולדק יהיה לך למען יאריכון ימך וגו' , ול"ע קידושין מ' . מ"ט לא פריך וליחשוב מדות,
ותי"ש ס"ם ל"ג בזה . וע' כ"ב כ"ב א"ל רי"ג לרבא פוק חזי אי גורבא מרבנן הוא
נקט ליה שוקא .

(15) עי' כ"ב ל"ו : דבי ריש גלותא לא מחוקי כו' וע' שבת כ"ד : אר"ש הני

דבורי'ג נתפסים על כו"ע, שיש בודס למחות. וע' שבת קכ"א. אבא בר מניומי כו',
ב"ק ג"ט: גבי אלעזר זעירא, ושם ק"ב: אר"ש הלוקח שדה בשם רי"ג, וע' כתובות
ס': דבי רי"ג לא הדרי בכו.

16) בירוש' סוטה פ"ה ה"ג, ריש גלותא איטלק עליה חד טרקלין ארבעין על
ארבעין דימליניה חוטין, אתא לגבי רב הונא, אל פייסון דיסבין מניך עשרין על עשרין
כדון ועשרין על עשרין לאחר זמן ואת מיתגר פלגא. וע' ב"ק קי"ז. ובע"ז י"ח. אמר
מר עוקבא לעלוקה שתי בנות הב הב — זו מינות והרשות, ומר עוקבא היה רי"ג.
אף אמנם יותר ראויים הדברים האלה בא"י, ששם מקום המינים שהיתה ידם תקיפה
ולא כבבל, אע"פ שלפעמים נקראו מינים גם מאמיני דת גורואסטור. ומלאנו את מר
עוקבא בא"י ג"כ, בירוש' פ"ד דסוטה מר עוקבא הורה בארבעין וע' לעיל הערה 1.
וע' ב"מ ע': מרבה הונו כנשך ותרבות לחון דליס יקבלנו א"ר עבור מלכא, כי משכו
עליהם את עיני המושלים להריק אגורם. ומד"ר שמות פל"א דרשו: לניזן דליס יקבלנו
אלו רומיים; וכו רומיים עושי דקה הם? אלא ההגמונים והדוכסים כו יולאין לעיירות
וגוזלים ובחזים ובחיים ואומרים תנו לנו עניים וגפרנס ע"ש. וע' שבת קל"ג. אי בטלו
יהירי בטלו אמגושי, כי הגאים הנורבים כבוד בתם מעירוס תמיד קנאת העמים
וגדולהם. וע' ב"ב ע'.

17) ע' גיטין י"א: ובירוש' שם. וע' סוכה ל"א. ההיא שבתא כו' וע' עירובין
י"א: ר"ג אמר כו' אשכחניהו דבי רי"ג חבשהו. ובע"ז כ"ח: אשקוהו (עבדי רי"ג לרב
זביד) גוטא דחלא ומית. וידוע ככל הש"ס שעבדי הרי"ג היו אנשי סחך ופרושים, ע'
פסחים מ' שרי לבורדקי דרי"ג כו' דשכיחי עבדי, וע' שבת מ"ח: רבה ור"ז אוקלעו
לבי רי"ג ראו עבדו שהקיל באיסור שבת, וע' ב"מ ז"א פריעותא דעבדי, ובבבלי ר"ד
החמיר ג"כ משום פריעות העבדים, אמנם כפי' הא לן והא להו גראה יותר כפירוש
הרמב"ם משום דחטים של א"י יותר טובות ולא כפירש"י כי בא"י היו להם עבדים הרבה,
כי כבבל היו להם ג"כ עבדים, ותמיד נראה כי נעלו עבדי הנשיא על עבדי הרי"ג, שבין
עבדי הראשונים מלאנו אנשים פעלו מעלה כמו אלל ר"ג ובבית רבי, אבל עבדי הרי"ג
מפורסמים בקלקולם, וע' ר"פ מו' שאחזו גבי רב ששת ועבדי הרי"ג שרלו להמיט עליו
רעה, ע"כ מלאנו שולז הרבה בעבדים (גדה מ'). וע' ברכות מ"ט. ודבר נפלא הוא,
מה שראינו ביותר פריעות העבדים באבר מן החי, שהביז להם הרבה, וזה מצינו בגיטין
שם, וכן שם דף י"א גבי רחב"ג שרלו העבדים להאכילו אבמה"ה. ובזה נבין דברי הש"י
בחומש ר"פ ישב וכמדרש, שהיה מגיד לאביו שאוכלין אבמה"ה וגוזלון בבני השפחות
לקרותן עבדים; כלומר, הביא דכתם שיש להם תאזת עבדים וקורין עבדים לכני
השפחות.

18) ע' סנהדרין ז"ח. אי בעלי יהירי כו' אי בעלי דייני בעלי גזרפטו, ועליהם אמרו ז"ב ז"ח: כל היהירי כו' כל המתגאה בעלית של ת"ח ואינו ת"ח, וע' ז"ב ז"ב קל"ג דייני דהללמא. ואגב אפרש בניטין ס"ז: מי איכא דייני דלא ידעי למהתם? אין; איכא בי דינא חדתא! אין הפירות שהדיינים למדו לחתום רק אחרי כבר ישבו על מדין, הלא הכתב הוא מהדברים שריך ת"ח ללמוד. אך הכוונה "בי דינא חדתא", מזמן החדש"ה שהדיינים שהשיבו ראשי גולה המה בורים.

19) ע' סנהדרין ה'. רבר"ה כי הוה מוינלו עם רי"ג אמר לאו מויניכו נקטא רשותא כו' וע' גיטין ה', וע' תענית כ"ד. אמר אושטיא זעירא לרי"ג משל לכלה שטייה טרוטות (סי' הנטיא הוא עין העדה) כל גופה לריך בדוקא. וע' ז"ב ק"ז: בהדיה רי"ג דדאין דינא פרסאה ל"ל. וממה שראינו, כי האגרות בדבר קביעות השגה שלחו לרבא ולא לרבה"ג (פ"ק דסנהדרין) נראה מזה, כי רק החכמים הגדולים נחשבו לבאי כח העם העומדים בראש.

20) ראשי הגולה שעמדו בזמן התלמוד נזכרו ע"פ רוב רק בכנוייהם סתם מבלי שמותייחס הפרטים ובודאי מפני שלא את כולם היתה העטרה הולמתם; וזכעת שהיו בא"י רק נשיאים אחדים בתקופת התלמוד קמו בכבל כמה ראשי גלויות. כינוי הכבוד של ראשי הגולה "מר" או "רבנא" כמש"כ רש"ג, והטועים מן האמוראים שגשאו משרה זו המה: ר' הונא הקדמון (פירוש' וב"ר פל"ג), מר עוקבא (שבת נ"ה). גיטין פ"ק בזמן שמואל). רבה בר אבוב היה לדעת רבים רי"ג והוא חותן רי"ג, אמנם בכ"מ מוכח שהיה רי"ג אחר בימי רי"ג ולא נודע שמו. ע' ז"ב קי"ו: ההוא דאחוי אכריא דרי"ג כו' אתא לקמא דרי"ג; ז"ב ס"ו, עבד רי"ג עובדא גבי רי"ג כו'; מנחות ל"ג, רי"ג בנה בית א"ל לרי"ג כו'. אבל רבה בר אבוב היה רבו של רי"ג (ויש לעיין, איך אמר רי"ג: ע"ז נ"א). ושאלתיה לרבה בר אבוב, והוא אמר בעלמו סנהדרין ק'. שאכור לקרוא לרבו בשמו). רבנא עוקבא (חולין ל"ב. ז"ב נ"ה.); רבנא נחמיה, נראה שהוא הנזכר שבת רפב"מ בשם אחיה דרי"ג ואח"כ היה בעלמו רי"ג, ובב"מ ז"א: א"ר אשי בעו מינאי דבי רי"ג רי"ג, וזה ר"א האחרון שנזכר אחר רב פפא שם. וי"ל, כי באמת לפי סדר הזמנים קדם רבנא נחמיה לרב אשי, אך הבטלה היתה לא ממנו רק מציתו שנקראו "דבי רבנא נחמיה". אבא מארי רי"ג (נדה ס"ט.); מר יהודה שחי בימי רבא, ע' ס"פ ביבד מעברין וע' ע"ז ט"ז: וע' קידושין נ"ח. ונראה כי הוא שהיה אלל עבור מלכא השני (סוף ע"ז), כי ראשי הגולה היו קרובים למלכות, ובאפטי בר טובי יותר נראה שהיה אחר ולא ההוא דקידושין. מר שמואל (ע' מנחות ל"ד. ביבא י"ב: כ"א. נדה כ"ה.) ודימא על הסה"ד ע' מר שמואל כתב אללו: אבי רי"ג כופר שלו, והוא היה בזמן שמואל ואת שמואל קראו ג"כ מר שמואל (ע' קידושין ל"ג:) וביזת תלמידיו, ואף שלא נסמך.

היה זה חסדו ייחודי בלב פתח מרחמיך ד' החבום אשר לו יתנונו ימינו
 סודות סודות אלנו בלב ונתן לנו את כל חסדו ורחמינו. חסדו ורחמינו יתנונו ימינו
 חסדו ורחמינו יתנונו ימינו. דרך בת עמי.

על נהרות בבל התישבו בני ישראל מימי גלות יבנה מלך יהודה,
 בנו בתים, נמעו כרמים ויאכלו מפרים, גם את היהודים אשר נמצאו
 במצרים הגלה נבוכדנצר בשנה החמישית לגלות ירושלים (קדמוניות יו"ד,
 ט'). באשר עלו המתנדבים בעם — הנאמנים לשבועה אשר נשבעו הגולים
 ביד ימינם; לזכור את ירושלים ולהעלותה על ראש שמחתה* — אל
 ארצם עם עזרא וזרבבלך נשארו רוב אחיהם שוקמים על שמריהם בארץ
 גלותם. ואולי נוכל להקטין חמאת השאננים האלה, בשומנו לב, כי רבו
 אז צרי יהודה ובנימין העומדים לשמנה להם על דרכם דרך הקדש; על
 כן ראו ביושב הדעת, כי טוב לעשות הדבר בהשקט ובמחה ובלי צאת
 בחפזן עם רב. — בארץ בבל ישבו לבטח באין מחרד גם בהתחולל
 ריבות ומדנים ביהודה ובפרוע פרעות בארץ ישראל, ויפרו וירבו בה.
 ואולי נוספו עליהם גם מגולי אשור האובדים והנדחים. הארץ הזאת, אשר
 הביאה בשעריה את היהודים שבויי חרב, נהיתה להם לחצי ארץ-מולדת
 ובה מצאו מנוח ומרגוע בצל מושלי הארץ בכל הזמנים. מן-הדמעה אשר
 הוילו עיני הגולים על נהרות בבל, היו למעין ישע לרוות יוצאי חלציהם
 ולנהלם על מי מנוחות בימים הבאים, ועוברי בעמק הכבא על נחל הערבים
 עלו וצמחו כערבים על יבלי מים. בימי הבית השני, כבר היה מספרם
 רב, נאחזו בכל הערים והכפרים, וכרכים גדולים רוב תושביהם היו יהודים
 ובשמות עבריים נקראו. בימי אנמיוכוס הרביעי באו מפלימי ישראל לשבת
 בבבל. בעת גרות המלך הורקנוס השני בבבל (ראה למעלה) היה נכבד
 מאד בתוך עמו שמה, ובהפרדו מהם, נגד רצונם ותחנוניהם, שלחוהו
 בכבוד גדול ומתנות רבות נתנו לו. ידידיה האלכסנדרי כתב, כי בימיו
 רבו ועצמו היהודים יושבי בבל בכל מחוזותיה. ואף אמנם נחשבו לאזרחים
 נאמנים תמיד בארץ הזאת¹) וגם הם השיבו לה אהבה נאמנה כבנים לאם
 הורתם, בכל זאת לא התערבו בגוים ולא למדו מעשיהם, כי העם לבד
 שכן במשכנות ישראל. לא על ידי כל כח חיצוני חברו למו יחד לאגודה
 אחת, כי אם רוח הרת קבצם והמחשבה והמעשה למטרה אחת. מכל

* ע' ראש הספר.

נפוצות ישראל בחוץ לארץ הקרובים והרחוקים אשר באווא הקמנה ,
 במצרים ובמדינות הים הנה "בני הגולה" הואילו הלוך אחרי אחיהם בארץ
 הקדושה ולאור המשואות על הרי ישראל ראו אור . כאשר רצה אלכסנדר
 בכואו בבבל להקים את היכל בל על תלו ויצו לבנות הריסותיו , מאנו
 היהודים לעשות בתוך הבונים , אף כי שם ענש קשה על כל העובר על
 פקודתו , אבל בראותו מה עזה אמונתם ומוראו לא יעלה עליהם לעבור
 על מצות ה' , וירף מהם . מכל פוזרי בית ישראל אשר נמצאו כבר בכל
 הארצות רק זרע יעקב על פרת וחרקל עשה צמח ופרי הלולים לה' ! כי
 הראשונים אם כי גם המה הביטו על ירושלים ועל מרכז הראשי לכל
 ישראל , ועיניהם היו נשואות אל הרי ציון אשר נהרו אליה מקצות הארץ ;
 בכל זאת רב המרחק ביניהם ובין יושבי אה"ק , בלשונם , בדרכיהם
 ובמחשבותיהם ⁽²⁾ . על קרבתם הרבה עם העמים התאוננו גם בזמן מאוחר
 לאמר : ישראל שבחוצה לארץ עובדי עבודה זרה במהרה הם ! (ע"י ה'
 עש"ה) . לא כן בני הגולה , אשר גם בכליותיהם גם בלשונם הקרובה ללשון
 התורה (פסחים פ"ז:) נקרכו אל אחיהם יושבי ארץ ישראל , כאזור אל מתני
 איש כן דבקו בהם ובעבותות אהבה נמשכו לארצם תאות נפשם . "עולי
 בבבל" הלכו לראות את פני ה' שלש פעמים בשנה ומסלול ודרך למו , גם
 בארות מים מתוקנות למעניהם (פ"א השקלים עירובין פ"ב , ביצה ל"ט) .
 ובעד האחים שבגולה שמו לב בתפלותיהם במקדש (תענית כ"ב:) . את
 שקליהם שלחו תמיד לאוצר המקדש (תוספתא שקלים פ"ב) . נזירים עלו מן
 הגולה לבית המקדש (נזיר פ"ה מ"ד) ואיש עשיר אחד בן אנטיגנוס העלה
 בכורות מבבל ולא קבלו ממנו (סוף חלה) ועל פי רצון הנביאים הרימו
 שמה גם המעשר והתרומה (רמב"ם תרומות פ"א) .

גם בעוד נמצאו בשפל המדרגה בחכמה ודעת , משפטי התורה וחקיה
 ידעו אך מעט , על כן נכשלו בהם , כי לכל המון העם בשגגה ; גם במרם
 נגה עליהם אור התורה , בכל לב ונפש היו נאמנים לדת ומסורת אבות
 ולכל בהם חיי רוחם . רבותינו ספרו לנו כדברים האלה : מעשה באדם
 אחד , שהיה מתחרט , שלא קרא ולא שנה . פעם אחת היה עומד בבית
 הכנסת , כיון שהגיע העובר לפני התבה לקדושת השם הגביה את קולו
 ואמר : קדוש , קדוש , קדוש ! אמרו לו : מה ראית שהגבתה את קולך ?
 אמר להם , לא זכיתי לא למקרא ולא למשנה , ועכשיו שנתנה לי רשות
 לא אנביה את קולי ותשוב נפשי עלי ? לא יצאה אותה שנה ולא שנתה

ולא שלשה, עד שעלה אותו האיש מבבל לארץ ישראל ונעשה שר החיל של קיסר ומנהו ראש על כל בירניות *) שבארץ ישראל ונתנו לו מקום ובנה עיר וקראו לו קלוני (קאלאניסט) לו ולבניו עד סוף כל הדורות (במד"ר פ"ד³).

אך נרדה נא אל משכנות ישראל, בפרק שאנו עומדים בו, בזמן התלמוד הבבלי. את גבולות מושבותיהם לא נוכל להעמיד על נכון, יען מושלי פרס נדחפו אחור כפעם בפעם מן הרומאים או גברו עליהם ויהיו לפנים. מעשיהם ומקורות מחיתם בארץ שונים ורבים היו וראשיהם: עבודת האדמה, אומנות ומלאכה, מסחר וחרושת המעשה. רוב העם יושבי העמקים היו עובדי אדמה, חרשו וזרעו שדות תבואה, נטעו כרמים ופרדסים, וישקו גנות ירק וכל מיני זרעונים. כרו תעלות וצנורות סביבות שדותיהם להמשיך להם מים נוזלים או עשו שכר (שליזען) לעצור בעד שמץ הנהרות (גימין ס': ב"מ ע"ו. ושי"מ), גם אנשי מקנה רועי צאן ובקר נמצאו בהם אך מעט מזעיר. יש אשר פרשו מכמורת לצוד הנים וישליכו ביאורים חכה או צדו ציד כל עוף כנף⁴). האומנים ובעלי המלאכה: חרש, נופח באש פחם, צורפים, אורגי בגדים ויריעות⁵, ובגדי הכד והמטפחות היקרות אשר נעשו בבבל נודעו לתהלה בהדר מלאכתם מקדם. צובעים, תופרים עושי מעשה מחמ יפה (מחמא דתלמיותא, ברכות ס"ג.), נוקבי הפנינים⁶ ועושי כל מלאכת יד, הדרושה לכל חפץ האדם, ממעבדי העורות — מלאכה בזויה עד מאד, עד רוקחי מרקחת (אפאמהעקער) — מלאכה נכבדה מאד; בוני ספינות, מלחים וחובלים, גם נושאי סבל וכל משא, או חוטבי עצים ביערות (קמלי קני באנמי), ויש אשר נשכרו לעבוד בחיל הצבא (סנהדרין צ"ז: וע' ב"ב קמ"ד:).

המסחר וחרשת המעשה, היו לבני ישראל מקור לא אכזב בבבל — מקום נכבד לפריקת ומעינת כל סחורה בין הים התיכון וההודי — על כן פרץ מסחרם ומשלח ידם בפנים הארץ וחוצה. הפשתה והצמר, חמים ויין הובילו בספינות על פני הנהרות הגדולים ועל נהר מלאב לנמלים

*) יש חכם אחר, רב אחא, שר הביירה" (כתובות כ"ב. פ"ח. יבמות ס"ה.) וכפי הנראה מן המדרש הנ"ל היתה פקודה כזו תחת הרומיים ונמנו גם מביי. לכן מצאנו את רב אחא שר הביירה באנפוכיא מושב נציב סוריא. וראה נחמיה ד' ב' חנניה שר הביירה, משרה נושנה מכבר. וראה הנציא א"ל ל' י"ח. ויבנה בישורו י"ח. ורא' חזקוני א"ל

(הַאֲעֵן) ולירידים. מסחר מלח רב; צבעים שונים. רבים אשר ירדו באניות סוחר להביא ממרחק לחמם מאיים רחוקים, מהודו, מסינים ומארצות יון. מביאים קנה וקדה, ברזל עשות, משי וכל יקר, כסף וזהב, אלמונים, אבנים טובות — אשר נדרשו שם למטבעות החותם — ומרגליות נתנו בעובניהם⁷). עושי השכר — חמר המדינה — שלחו משקיהם למכור בערים ויראו ברכה בעסק הזה. בעלי המסחר הקטן היו: הלקוסות או סוחרי תבואה הקמנים (ב"מ ע"ג:); אנשי החנויות מוכרי פת ויוין וכל דבר חפץ, ויושבי הקרנות, המוכרים בירכתי הרחובות⁸; הרוכלים הסובבים תמיד בערים ובכפרים עם תמרוקי הנשים, כל אבקת רוכל וכל מיני סדקית (קורצוואָארע); „מוכרי רבב" עמדו במדרגה פחותה (סוטה מ"ט). והמושלים אמרו: לא לנצח גאווה, ימכור בן בנך שעה, ולכך לא התן לדאבה (מנהדרין צ"ה). אנשי בינים, הסרסרים (מאָקלער) והמוכרים באמנה (קאמיססיאנערע), אשר משכרתם ארבע למאה (ב"מ נ"א:), רופאים וחובשים, מורדים (ערדמעסער, עירובין כ"ו:), לבלרים⁹, וסופרי הדיינים.

השלחנים ומחליפי המטבעות, היה דרוש להם ידיעה רבה והכרה לדעת את ערך כל מיני המטבעות מכל ערי המסחר ומצב מחירם¹⁰. כן נעשה על ידם שמרי-המחאה (אנווייוונגען) למקומות שונים¹¹. המטבעות היו מנחשת, כסף וזהב, אך חליפות למו, עולים ויורדים תמיד. גם מטבעות ארצות אחרות יצאו בהוצאה בידיהם, אמנם כסף עובר מיד ליד: המעות (הפרוטות) והוזוים (איסתריו)¹². מעשי הקנינים, השמרות וכתבי התקשרות הוכנו בבתי-הדינים, כתוב בספר והעד עדים והדיין אקים החתימה. מספר השנים, חשבו לפי ספירת האזרחים (בירגערליכע-צייטרעכנונג). למלכי יון (מנין השמרות מתחיל ג"א תמ"ט), תחת המנין אשר לפנים בישראל: ליציאת מצרים, למלכי ישראל וליובלות. מרבית העם היו עניים ולא השגו חיל. מפלגת עובדי האדמה, אף כי ידעו היטב את הידיעה ההיא, חקת זרע וקציר (אגראנאמיא) ובחריצות כפים עבדו אדמתם להרוות מיטב שדותיהם ולהשביח פרוסהם וכרמיהם — בכל זאת, רק בזעת אפים אכלו לחם העצבים. לא רק האכרים, הארוסים והשתלים (גארטנער) חיו חיי צער, פת במלח אכלו ועל רגבי עפר מתקה שנתם (יבמות ס"ג:), כי אם גם בעלי הנכסים הקמנים לא עשו עשר; רוב בעלי השדות לא מצאו און למו לקנות שדה במחיר אלף זה

רק בעמל רב (ב"מ ע"ו); אף גם רבצו עליהם המסים הרבים ופקירי הממשלה ואו המוכסים מצצו דמם, עד כי מעשים בכל יום כי נמשו נכסיהם ועובדו לאחרים חילם (שם ל"ט; ועוד). האישי אשר מצא חית ידו בכבוד, שכן במח בצל קורתו וצירי המלך לא חלפן על פתחו — נחשב למאשר בארץ (כתובות ס"ב). טוב היה מעובדי האדמה, גורל אנשי המלאכה, ומשל בפי העם: שבע שנים חרעב גבר, ועל מפתן איש-אמן לא עבר (סנהדרין כ"ט). אמנם טוב משניהם היתה נחלת בעלי המסחר, אשר חיו ברחבה על בשר ויון (יבמות שם). אף אמנם לא היה חזון נפרץ כי יעשיר איש, "חכרך התעשר — אל תאשר" יאמרו הבריות (גיטין ל); אבל נמצאו בקרבם עשירים גדולים בעלי כסף ובעלי נכסים ועבדה רבה. מהם אשר עלו לגדולה והיו קרובים למלכות, תקיפים ובעלי זרוע (ע' גיטין ספ"ק, וע' ב"ב כ"ט; ועוד). אנשים אשר הגיעו למשרה ממעט הממשלה, הגבאים והמוכסים, בעלי פקודה נותנת שבה טוב לבעליה (ב"ב קמ"ה); שנואי נפש עמם וחרפתם לא תמוחה. האצילים האלה חיו חיי ענג וכל ימיהם עשו כחגים (שבת קנ"א), יהירי לב בעלי גאה וגאון, מעוררי שנאת הגוים לישראל (שבת קל"ט¹³), אך מפש כחלב לבם ויד עני ואביון לא החזיקו (ביצה ל"ב); על כן בעוף התעופף כבודם, נכסיהם התמוטטו ולא הנחילו יתנם לבניהם רק הורות אהרים (ע' ריש' נדרים פ"ג ה"ד). על העשירים האלה המליץ רבי אבהו (חמליץ הגודע): למה נקרא שמה "שנער" — שמנערת עשייתה (ומא יו"ד). יצאם וצאו חזקתה וצאו לעשותי העם היו עבדים ושפחות לקנין עולם (ע' כתובות פ': ובב"מ). יש אשר קראו להם דרוו ומה גם אם ישרה דרכם (ע' גיטין ל"ח: ברכות מ"ו:). אך רובם פחיצים ואנשי שחץ, אוהבי שחוק ויון ורקוד בבית-המשתה ושקועים בעצלות ושנה (ב"מ ס"ח, קידושין מ"ט), ומלח בפי העם: "אין אמון בעבדים" (ב"מ פ"ו:). עבדים רבים התפרצו מאת אדוניהם ויקחו להם נשים מבית ישראל, הם היו אבות משפחות פסולות, אשר ישבו בעריהם ומהורי יחם לא התערבו בהם (ע' ספ"ק דיבמות זפ"ק דקידושין). שחץ פחיצים אלו חזקה סתמא וזבזב בפי פסולות מקומות מושבי ב"י נחלקו לפרודים ומחונות וכל אחד שונה מעט בתכונתו, מבטאו ומנהגיו, גם במדות ומשקלים (ע' ביצה כ"ט, כתובות נ"ד, עירובין כ"ט, ריש"מ). בני הגולה וישיבי בכל העצמות, נחשבו לטהורי יחם מכל היהודים, כי לא עלה עורא מבבל עד שעשאה בסלת נקיה"

(קידושין ס"ט ז'), כל הארצות עיסה לא"י — וא"י עיסה לבבל (שם). המשפחות המיוחסות כל רואיהן הכירן במדברן ובהליכותיהן עם הבריות; ענוי רוח, שיחתם נוחה, ולפני התגלע הריב ינמושת השועים נכרו לפני בווי משפחה, עזי פנים ומחרתרי ריב (שם ע"ז). שתיקת בני בבל היא יחוסם (שם ע"ב), וכל ששיחתו בבבל משיאין לו אשה (שם). על כן הסכימו רבים בערמה לסגל להם את המנמא הבבלי למען תהי תפארתם על דרכו (שם). אחדות המשפחה היתה חוקה מאד וכלה סוככה על כל אחד מכניה, ואם נגע איש בכבוד אחד נחשב לקלון לכל המשפחה (14). אם התחתן אחד מהם במשפחה פסולה, היה לבוגד ונרדח מחברתם, וזאת לפניו בישראל: אחד מן האחים שנשא אשה שאינה הוגנת, בני משפחה מוציאים חבית מלאה פירות ושזורים אותה באמצע הרחבה, ואומרים: אחינו בני ישראל שמעו! פלוני אחינו נשא אשה שאינה הוגנת ומתיראים אנחנו שלא יתערב זרענו בזרעו כבאן זקחו לכם דוגמא לדורות שלא יתערב זרעו בזרעו (כתובות כח). את המנהג הזה קראו: קצצה (15). בני בבל נשאו להם נשים בהגיעם לעשרים שנה או לשנת השמונה עשרה (16), וגם צעירים מאלה, אך הבנות היו לאיש בעודן רכות, כי תמהרנה לבגד ולבכר בארץ הקדם והעלמה אשר פגרה מהיות לגבר בבגרה לכלמה נחשבה. אמנם חכמי ישראל הניאו את אבות הבנות לקדשה, במרם תרע הנערה למחור את האיש אשר מצא חן בעיניה (קידושין מא). כן יעצרו גם לגברים לבל יהיו נבחרים לקחת אשה, עד אשר יכירו תכונת הרעיה לראות עמה חיים (יבמות ס"ג). כאשר ארש לו איש את בחירתו, שלח לה משאות מאת פניו אשר נקראו: סבלונות, עדי עדיים ופרי מנגנות (ב"ב קמ"ה, קמ"ו). במלאת הימים אשר יעד לחתונתו — ע"פ דוב שנים עשר חדש — הובאה הכלה אל ביתו בהמון חוגג, ומענפי הדם וכפות תמרים קלעו חפת כבוד להחתן והכלה (שבת ק"י). תוף וצלצלי שמע (טבלא) השמיעו קול למען יתאסף העם (17) ונורות הרבה העלו למאור (גיטין פ"ט). קודם החתונה והעו שעורים בספלי אדירים זבעת החתונה הקריבו לפני החתן והכלה לאמר: עלוי כפורהחת (18). בעת שמחת הנשואים נתנו משמן הטוב על ראשי החכמים (19) ובא"י היתה המנהג לחלק קליות וממשיכים צנורות יין וצנורות שמן לפני החתן והכלה (ברכות ל'). רעי החתן נשאו לו מנגנות ומערנים (שושבינות ב"ב קמ"ד). החתן מבח מבח והכן ויעש כרה לפני קרואיו (פ"ק דכתובות). אם אב לו, היה משקה

ומעלה כוסות יין לפני המסבים הנכבדים, ואם גדול בעמו הוא או קם האיש אשר נתן לפניו הכוס ממקומו (קידושין ל"ב:). לבית הוריו הביא החתן את רעיתו, אבל לללון היה כי יגורו בבית אבותיה (ב"ב צ"ח:). נשי ישראל אהבו מעולם — כנימי בן-אמוץ — לשית עליהן עדין וחליתן, להטיב ראשן, לשים עיניהן בפור ולמסוך בשרן במרוקיהן. על כן רבו הרוכלים עם תכשיטי הנשים בערי ישראל (ב"ב כ"ב:). בסיד וסולת טפלו על לחיהן להאדים פנים (שבת פ' 20). הצנועות בערים הגדולות כחלו רק עין אחת (שם), כי כסו פניהן בצעיף בלכתן ברחובות קריה. בארץ ישראל התעטפו בכלי פשתן לבנים בשלג, ובבבל התהדרו בשלל צבעים (פסחים ק"ט). „אשה מהלכת בשוק ושפוליה מהלכין אחריה" (שבת צ"ח:), וביותר בימי חג ומועד התקשמו גם העניות (ע' כתובות ע"א:). אמנם יצאו בנות ישראל בעדי עדיים, במוטפות ובסרבוטין ובקמלאות, ועדי זהב העלו על לבושן כלילי יפי (ע' שבת נ"ט:). — בעוד מחיה נזמים היה עשרת מונים מחלקת ארץ קמנה²¹) — אפס, לא לבשו שני כבנות הארץ כאשר פרצו נשי הגוים (כרבנתי, ברכות כ'). כי הצניעות והתום מורשה לבנות ישראל מעולם. הנדיבות קננה בלבותיהן, כפיהן היו תמיד פרושות לעני לפרוס לו מלחמן (*). ופתוחות למתן דלים, עד כי נצלו עדייהן היקרים מעליהן למען מעשה הצדקה (סוף ב"ק). בנות ציון היקרות, בנות חן ושכל טוב! ההדסות אשר במצולה! גם בין שפתים על נהרות בבל, ארץ הזומה, לא טבעו רגליכן בבוץ; תמתכן זכה משלג, אברותיכן כירקרק חרוץ ומעשיכן מתנוססים כאבני נזר!

את הכנות למדו את כתבי הקדש באר היטב בביתן אבל לא בבתי-הספר (גדרים ל"ז:). כבוד בנות ישראל היה פנימה, להשגיח על כלכלת הבית להוציא ולהביא, לחנך את טפיהן להוביל את ילדיהן לבית-הספר (סוטה כ"א). ולעשות בחפץ כפיהן. וכבר תאר לנו המלך שלמה, תמונה נאמנה מאשת חיל בישראל, עשהונותיה ומפעליה.

הן אמנם היו חרוצות בכל משלח יד בעיר (ע' ע"ז ע': פסחים נו"ן: ובש"מ) ולפעמים נתנו בידיהן גם משרות ופקודות נכבדות (ע' גיטין נ"ב). שמינו נשים לאפטרופסות ובשבת ס"ב. אשה גוברית; ואולם בכל עבודה

הם (*). ע' ב"ק פ"ב. סתקנות עורא, שתהא אשה משכמת ואופה, כדי שתהא פת מצויה לעניים.

בשדה לא לקחה האשה חלק מאומה⁽²²⁾. מדי רכבן דרך עיר, לא היה לכבוד לאשה לדרת ולהלוך ברגליה (ב"מ ט'). הבתים נחלקו לשנים, בית הגברים לבד ובית הנשים לבד (מנחות ל"ג. עירובין מ"ח). בירכתי הבית העמדה מטה ושלחן רק לכבוד ולא לשבת ולאכול עליהם⁽²³⁾. כי יבוא איש לבקר את דעהו ודפק על הדלת טרם בואו אל הבית (עירובין ק"ד).

על מצב הנשים בביתן נוכל לשפוט על פי משל העם: אם מקומתך אשתך קמנה, כוף ראשך ולחוש באונה (ב"מ נ"ט); כי, בינה יתרה נתנה לאשה מבאיש" (נדה מ"ה:). "הוקירו וכבדו לנשיכם, כי אז ירבה שלומכם וכבוד ביתכם" קראו חכמי ישראל (ב"מ נ"ט. יבמות ס"ב: *); "כלכלו דבר ביתכם במשפטם ובמדירות אך למען האשה והבנים פזרו יותר" (חולין פ"ד:). גם הרבות נשים (פאליגאמיא) הנהוגה בארצות הקדם ומותרת על פי משפט התורה, בכל זאת במעשה (פראקמיש) לא נפגוש כי היו לאיש שתי נשים רק לעתים רחוקות (**).

בתכונת רוחם היו בני כבל עלוים וטובי לב תמיד. אנשי רעות ואחזה עד מאד ומשל בפיהם: בלי חברים שבת, טוב מזה המות (תענית כ"ג.), אוהבי שיר וזמרה (סוטה מ"ח). ומה גם את ימי המועדים חגגו בשמחות וגיל (שבת קמ"ה: ²⁴), ובחיותם בחברה ורעות עם העמים שכניהם עברו חק לשמוח גם בימי אידיהם (יבמות ס"ב:), אשר לא היתה דעת החכמים נוחה מזה. לשבת קראו ענג, טבוח טבח והכן (ע' חגיגה ה'), וכיד רחבה כבדו את יום המנוחה וההוצאה היתה מרובה, עד כי "אין פרומה מצויה בערבי שבתות" (עירובין מ"ט). אף אמנם לא אהבו לפנק נפשם במעדרים ולבגדי חמודות נתנו יתרון על לחם חמודות ומלא בפיהם: היקר לגבך, והשוה לשבעך (ב"מ נ"ב. חולין כ"ד:). ועוד היו אומרים: הבטן המלאה, נפש חוטאה (ברכות ל"ב). ובני המערב הנחשבים למעוננים (כתובות ס"ב:). קצה נפשם במאכלי הבבלים והיו אומרים: הבבלים אוכלים לחם עם לחם⁽²⁵⁾. כן נשמע שם לעג לשונם על בני כבל כל הימים. לכל קל הדעת קראו בשם: בבלי! לאמר: איש

(* וע' ירושל' כתובות פ"ז ה"ה, לשון בני אדם: הניא לי מיקס ערטילאי ומיכסאי איתחי!)

(** ע' ספחים ק"ג. לא הינסיב תרתי כו'. וע' יבמות ס"ה. וע' כתובות ט':

נבהל ופוחז (יזמא פ"ו.), לפעמים נקראו מהם: אנשי שקר! אף כי לא עשו עולה ולא הברו כוב (קידושין מ"ה: *) ולכל מקרה כנו אותם: כבלים מפשים⁽²⁶⁾. ואולם, כאשר נתבונן למשלי העם ומלותיהם הנשואים לנו מפורים בתלמוד — ילידי הנסיון והפקחות, חרציות וחכריות (וויץ אונד הומאָר) — הלא נראה כי לא טפש משבל לבם וד' חלק להם בבונה⁽²⁷⁾. על כן מצאו בהם חכמי ישראל טוב טעם ודעת, נצרום על דל שפתם ויענודם עטרת למו, לא רק בכבל, כי אם גם בארץ ישראל, עד כי לפעמים היו משלי ההמון לאבני פנה למוסדות אמנותיהם וחקרי לבם⁽²⁸⁾. אמת, כי נעלה חיה מאד מדרגת המון העם המוסרית בא"י, על אחיהם הכבלים ובהבדל רב רחקו עמי הארץ המורחים מן המערכים בידועת התורה ולשונה וברך ארץ; ובעת האחרונים באה עליהם יראת הכבוד מפני חכמי ישראל וסופרו. וגם הגקלים ביותר נשאו פניהם — הנה הראשונים נסי הרוח ומעוטי תורה פני זקנים לא חדרו והאספסוף אשר בקרבם שכנו בניה צלמות לא ראו אור⁽²⁹⁾. ואולם — זולת החלק הקטן היוצא מן הכלל — רבו בבני כבל מן המדות הטובות והמשבחות. את התורה היו מכבדים עד מאד (שבת קל"ט.) גם על דלתי בית חכנסת שקדו החכם והערב בכל יום (ברכות ח' ³⁰). בכל שבתות השנה נקhalו העם לשמוע מקרא התורה מפורש ומתרגם בשפת ארמית⁽³¹⁾. וכיותר כאשר קרבו ימי המועדים או חרבו להתאסף קהל רב, אנשים נשים וטף, למקום אשר נשא החכם מדברותיו להורות לעם חקי ה' ולהמיה להם אמרות טהורות משיבות נפש⁽³²⁾. שם היה נחויץ להעמיד שוטרים ומשגיחים לבל תרבה המכשלת בין האספסוף הרב (קידושין ע"ה. יזמא מ'.). הרבה פעמים בשנה נעצרו ככה כמה אלפים מבני ישראל, עד כי פעם חבו אנשי בליעל — בלי ספק הנבאים והמוכסים — כלשון את החכם הדורש, לפני המלכות, כי בגלל אשר יקרא עצרה כחדש ימים לשנים עשר אלף מישראל יגרע כסף חגלגלת, ויכלמו מאבותיהם!

כי ליום הכסא לא ימצאו פקדי המס את האנשים בביתם (ב"מ פ"ו).
 בתי הכנסיות נבנו על פי רוב מחוץ לעיר³³, והיו להם בית-חרף
 ובית-קיץ לפי עתות השנה (ב"ב ג'ז). ספר התורה לא הושם בבית-
 הכנסת בארץ כי אם ממקום אחר הובא דרך פתח מיוחד (סוטה ל"ט):
 ויניחנהו על הכמה (כורסיא), בעת הקריאה. כאשר בא איש גדול לבית
 הכנסת, העלו גרות רבות לכבודו (ברכות נ"ג:). אצל בית הכנסת נמצא
 חדר בעד אורחים עניים (פסחים ק"א).
 בראש הערה העמדו מטעם הקהלה, שבעה טובי העיר, אשר
 להם המשפט לעשות סדרים בכל עניני העדה, בבתי-הכנסיות ובמעשי
 הצדקה, ובדבר נכבד ביותר במעמד אנשי העיר (מגילה פ' בני העיר)
 או נמנה תלמיד חכם אחד על כל צרכי הצבור ונקרא בשם: "חבר עיר"
 (תוספתא פאה פ"ב, מגילה כ"ו:).³⁴ קצבו המדות, השערים ושכר
 הפועלים; עשו הערכות על יושבי העיר לכל צרכי העם: בניני חומות
 ושור להגן משודדי בני ערב; שומרי השער ופרש העיר³⁵, איש עתי שלוח
 על כל דבר נחוץ למושל; לבנות בית-הכנסת, לכתוב ספרי תורה
 ולהושיב מלמדים לבני הנעורים (ע' ב"ב ח'. כ"א:). מוסדות צדקה נמצאו
 בכל עיר: הקופה — לחלק כסף; התמחוי — לחלק אוכל ומוון לעניים.
 התמחוי — בכל יום ויום, הקופה — מערב שבת לערב שבת; תמחוי —
 לעניי עולם, קופה — לעניי העיר. "ארנקי של צדקה" לפדות השבויים
 (ב"ק ק"ז: תענית כ"ב:). להכנסת כלות (כתובות ס"ז), לפרנס הקטועים
 (ירוש' כתובות פ"ה) ולהגן ילדי העניים (כתובות מ"ט:). לבב הנדבות
 השונות אשר פורגתו לאביונים למועדי קרבן, לשמחת פורים (ב"מ ע"ו):
 ובימי הצום חלקו לערב פת ותמרים, חטים ושעורים או מטבעות כסף
 (סנהדרין ל"ה). עניים מרודים הביאו בית וביתם היה פתוח לרוחה
 לעוברי ארח (ע' כתובות ס"ב. עירכין מ"ז. ובש"מ) ובעד אחיהם הנתונים
 בשביה לא היה יקר פדיון נפשם והרבו לתת כפרם (ב"ב ג' גימין ל"ח:).
 בני בבל האריכו ימים על הארץ ובכלה באו אלי קבר (ברכות ח').
 כאשר הגיעה העת לאיש ללכת בדרך כל הארץ, כי תעווב הנפש
 את בית-חמרה וחרוח תשוב אל האלהים, ביום ששני עולמות נושקים זה
 בזה (ירושלמי יבמות פ"ט) — תקעו בשופר להודיע בעם³⁶. את הגויה
 רחצו וסכנו בשמן וכשמים (ברכות נ"ג: ביצה ד'). ויעטפוה בגדי בד,
 תחת אשר לפנים חליבושה בגדים יקרים (כתובות ח'). ובכל זאת נהגו

עוד בארץ ישראל לחלבוש את המת בבגדיו (ע' ירוש' כלאים פ"א וכו"ב פ"ק). הערה החיה שם מנהיג להתייר ושערות של כלות ולנלות פנים חתנים ולתת בצד החדותו וקולמסו וזלו. בארנו מפתח דפנקסו — משמש עגמת נפש. ומנהיג זהו האחרון נעשה גם לאיש אשה לא אהיה וכלא בן אחמו (מס' שמחות פ"ז) על גבי הארון נעשה זלף ויק (מו"ק כ"ז) ירוש' שקלום פ"ב ה"ה ביצה ד"א) ועמדות על הרם הונחו עליו (מידע נקרא נעצו נדה ל"ג). על פני גדולי ישראל הוציאו ספרותורה (ב"ק ר"ז) (ע"ה) וזו זשא בעת נשא הארון רבו המלוים בובכל מקום עברו קמו עמדתו (ירוש' בכורות פ"ג) ירוש' אשר הלכו הנשים לפני המטה והאנשים אחריה מיש אשר האנשים הקדמו (ירוש' סנהדרין פ"ב ה"ד וע' שבת קנ"ב): הקברות נדלקו (ברכות נ"ג). והנשים המקוננות אחת מדברת וכלן עונות וחוללים יצאו בחללים ולקברות תאניה ואניה (מו"ק כ"ד: שבת קנ"ג) (ע"ה). מלבד סופדים אשר קראו לבני זלמספד בדבריו משל זמליצה זמסר השכל את גדולי העם אנשים ונשים הספידו בבתי הכנסיות (מגילה כ"ז: וע' בובמות קב"ב ירוש' ד"ה תלתא). בכמה מקומות היו "חבורות" בעות למטרת ועשות חסד עם המתים (מו"ק כ"ו: וע' סנהדרין מ"ח:). מ"ב בארץ ישראל בחרו גבעות סלע לבית הקברות (סוטה ל"ד): ועל תלחם שושנים ופרחים (טהרות פ"ג מ"ו) זאת הקברים לבנו כסוד (יומא פ"ו: ועלום הציבו ציון נקרא: נפש בבית האבל הדליקו נרות הרבה (ע' סוף תבומות). העם הבאים לנחם אבלים שמו יין לפני האבל ונקרא "כוס-שלום" (ס). לאות אבל לבשו מנעלים שחורים (תענית כ"ב ב"ק נ"ט:). י"ד ירבים ציון להעלות ארונם אחרי מותם לא"י להקבר בארמת הקדש (ע' ירוש' סוף כלאים) ובעת נגלו הארונות במכריא, קראו לקראתם לאמר: הוציאו חיים ראוהו שירדו וישבירקת חיים מים: (ח"י וזחמב) סוף תבומות יצאו וקבלו הרונג עמק (מגילה ו"ו:). ע"ה חמא זחמב"י (ה' אמנם מרכים העם עוד בחיים לעלות לארץ הקדושה להשלים שם חלם; מכרו ביתם וקניניהם ויעובו את ארצם לבוא לחונן עפרות ציון (ס). שם היו מחזיקים בידים כל כושל מהם (ירוש' קדושין פ"ג ה"ב). ובני בבל הבאים שמה בנו להם שם בתי-כנסיות לעדתם (ירושלמי ברכות פ"ה ע"ה שבת פ"ו, יומא פ"ו ה"א, סוטה פ"ו ה"ו, ב"ה פ"ג) (ע"ה) ומה עזת או אהבת בני בבל לארצנו הקדושה תאות נפשם, לצאת מארצם ואשר ישבו בה שאננים על נחלות שדה זכרם, אל ארץ הקדש

לרעות, ובכ"ז נראה כי לא נמנעו מעסק זה, ועסקו במרעה בהמות גסות ודקות.
ע' ב"מ ז"ד רע"א, וע' סוכה מ"ו, גמירי מאמר אחו. ובירוש' סנהדרין ר"ה רשי
תורין, ובשבת נ"ב. א"ר יוסף הוינא לעגלי דר"ה יולאין באפסריהן, ובסוף עירובין:
דיכרי דר"ה ועב"ק סס. ובב"ק כ"ו, גבי עיזי דבי תרבו ורבא הכריזו מאן דסלקין
לעילא ונחתין לתתא הנהו עיזי כו'. א"ל רבה זיל אהדרינהו, וע' בב"ק י"ט. סנהדרין
כ"ה: ובסוף בב"ק. מכ"ז נראה שהיה מן הדברים שלא יוכל הציבור לעמוד בהם ולא
יזהרו באיסור זה וכמו בשותפות עם עכו"ם (ע' רא"ש סנהדרין ס"ג):
וכבר העיר בס' ערך מלקי ע' א"י סי' ט' דראב"ע היה מגדל עדרים לרוב עד
שמעשרו היה י"ב אלף עגלים לשנה, והביא גם מעיזי דר"ח בן דוסא בתענית, שהעירו כבר
התום, ועוד מאיזה מקומות. ואוסף עוד מל' הכרייתא ב"מ ס"ד. ההולך לחלוב
חת עיזיו כו' דבר בהמה ומעשים בכל יום. ובשבת רפ"ה התורמוס היבש מפני שהוא
מחלל לעוים, ובחולין פ'. של בית דושאי היו מגדלין עדרים עדרים. ובגיטין כ"ב.
הפוטרופוס אחד שהיה פשכנות ריב"ל דמוזבין ארעה וזבין תורי, ולא אמר ליה מידי.
ורב אמר (פ"ק דסנהדרין) י"ה חדשים גדלתי אלל רועי בהמה לדעת אחיה מוס קבוע.
ובחולין פ"ד. א"ר יוחנן הרוצה להתעשר יעסוק בבהמה דקה וימכור אדם שדה ויקח
עורות. והמלה "לאן-ברזל" (ב"מ פ"ה) תראנו כי רב העסק בלאן, ששאלה המלה לכל
נכסים שהאחריות על המקבל: "נכסי לאן-ברזל". ובירושלמי ב"מ, איזהו לאן ברזל?
היו לו ק' לאן ואמר כו', ובאדר"ג פ"א היה חבירו בשוק ואומר כו' היום ילאו מתוך ביתו
מאה שורים מאה חתלים ומאה עוים. וע' בב"ק כ"ב. אר"ל המוכר עדר כו' עיזא דאלא
בריש עדרא. וע' ירוש' פסחים פ"ד ה"ג, ויק"ר פ"ה גבי אבא יודן.
⁵ ראינו מוכה מקומות בש"ס, שבעלי מלאכת האריגה היו בזויו עם וגסי
נפש. כמו שאמרנו במשנה (עדות פ"א מ"ב), שגיגדיים משער האשפות. . . אין לך
אומנות פחותה מן הגרדיים. ובסוטה מ"ח. דגרדתי אסור, ששירותיהם שפלות ומלאות
עצבים. . . וביומא כ"ב. אבוב לחרי ימר לגרדתי ולא קבלוהו; פה הגרדים הפך האגלים.
וע' ע"י ס"ו. גירדגא דלא עייין. ועל"ז היו בא"י הכוזבין למשל לנקלה ונבזה. —
ונראה לפרש בפסחים פ"ב, דראש המעמד העמיד את העמאין בשער המזרח כו' א"ר
יוסף כדי לביישן, רבא אמר מפני החשד, איכא בנייהו מפני; אי נמי דקבדיל
שישראל. ע' פירש"י, ובפני' ה"ח בגליון ש"ס החדש ראיתי אפרס מפני החשד: שנכנסו
לעבוד עבודה, ולא יבאר לנו איך פירש הא"ב ע"פ פירוש, ונראה לפירוש, א"ב מפני
לא יחשדו אותן שנכנסו לעבוד בטומאה, מפני שאין רגילין בעבודה, אבל לביישן איכא.
ואי מגדלי ישראל הם להיטות אנשים גסים, מפני חשד איכא אבל לביישן ליכא שאנשים
שפועים לא יתביישו בנקל, וכן דרך כל שני א"ב דלא ראי זה כראי זה. (ס"ו י"א)

הנראה משון התלמוד ב"ק ל"ו: "גמלא ועבדיה וזו"י עיי"ה, שהיה רשות ביד כל אדם להטביע מטבעות רק שתמלא עליו הגורה היולאה (אולי הלשון הנוכחית הישנה ב"ק ל"ו) וימלא ב"ק פ"ד ה"ד ארריאמוס היה לו משקל ביה"ה (זהב שחוט) ודיקליטמוס משקל דינר גורדיטון, וע' מפחסיס. אמנם גורדיטון הוא כמנן קורדיטון, וע' ירוש' קידושין פ"ב דינר קורדינא כחזי זהב וע' מנחות כ"ח: דינר זהב קורדיקייט וגו' וק' מתחלפין כמו גלוסקא בבבלי קלוסקין בירוש' (אולי קלוסקין כ"ח) וע' שבת ק"ו. בר קשא מסומבדיתא, איש פורץ גדרה וגם הוחזי כמיטע יתעלה זהודי לאיזה משרה וכבר רס לבבו מאחיו. ומה געמו דברי רבא לעשרי מחותא, עשו בהדי הדדי כי היכא דתיהוי לפו שלמא במלכותא, כי חס לא יחגאה העשיר וישפיל עגמו להעניים לא יתגאו הגוים גם עליו. (אולי הנוכח הישנה ב"ק פ"ד ה"ד) וע' כתובות ס"ו: בייש עני בן עובדים ובתוס' שם ק"ן לבייש עשיר לא נעשו איש, אבל בייש עני הוא קלון כל המשפחה. וע' ב"ק: "משום פגם משפחה, וע' ב"ק פ"ו: "משום בוש משפחה. וע"ש ל"ג. האומר סמא עיני בוי משום פגם משפחה, והכתוב אומר במעלות האיש השלם: "וחרפה לא גשא על קרוביו" (אולי הנוכח הישנה ב"ק פ"ד ה"ד) וע' המנהג הקדום הזה בשרחל המנוחה בבחייתא וזה נראה לבאר קהלת י"ב וז"ל, עד לא ירתק הבל הכסף ותרון גלת הזהב ותשבר כד על המזבוע ותרון הגלגל אל הכור וגו', כי חס נבאר המשל כפי שאנו רגילים לפרש על גוף האדם, הנה יקשה הלא כבר השלים הניוה בפסוק הקודם. ועוד למה השמייע ה"א הידיעה מן הכד? ולדעתו מתקבל לפרש על פי המנהג הנזכר, כי שצירת כד פירות היה דוגמא וזאת להבדלה מן המשפחה, ובשרה במקום רואים וקבוץ בארצות קדם על העין, על כן גם במקום הזה נעשה ענין הג"ל. ויפה המשל באיש הנפטר, כי נשברה כד על המזבוע; כלומר, הוא נבדל מכל בני חברתו ונפרד מן החיים ומכל משפחתו, וזהו בפסוק הקודם דבר על קץ של החיים בבחיית ועלמ' וזכאן מדבר ביהוסי אל העולם, כי ירתק חבל הכסף, הכוסף לעשר וממון כל עוד גשמתו בו, והראש הלמא לזהב וירון, ותשבר כד על המזבוע, וזאת הפרידה מכל קרוביו ואהוביו והגלגל הסובב וזוהר בעולם המשפה ירד הכורה. וכל לפרש במחמה ה"ג: "גם את חלני בערת וגו' הכה יעשה וגו', כי הוא מענין הקללה, כי החן הוא כמו ילקוט משים צו המעמר שבליס ופירות ויעור החן לאות כי הפורץ גדר החברה נפרד ונקף מתופה (אולי הנוכח הישנה ב"ק פ"ד ה"ד) קידושין כ"ט: בן עשרים שנה ולא גשא כו', ואר"ה האי דעדיפנא מחבראי דניסבנא בארביסר, שחבריו אחרו ממנו, והוא בפרק שקלבה המשנה וע' מ"ה ע'. בבחור שלא גשא חשה וכמה? שכן עשרים. ובס' ע"מ ע' ח"י אות כ"ב הבין מל' המדרש חיות,

לכלי התקשט באם נהן קלבה קלרו בצבל את זמן הקלבה מכפי ששנה שנתנו הפמי א"י ומ"מ כשאלו בשבת עשירי בכל כמה זוכין מפני שמכבדין את התורה, ובשבת ארבעת מפני שמכבדין את השבת גרמה בי לכבוד השבת לא קראו לשמחה כמו בשאר ארצות וזה גבון ביקוטו בהעלותך וביום שמחתכם אלו השבתות ה' גבון (הכבלי) אומר אלו התמידין .

26) פ"ב דצ"ה בצלאי עפשא דאכלי נהמא צנהמא . ובשבת קמ"ה . ר' יוחנן רייק מכותא דצלאי א"ר יוסף ולירוק אגן מתרנגולתא דר' אבה ! וצמנחות ק' הכבליס אוכלים אותו כשהוא חי . וע' פסחים מ"ה : גזרו רבנן של צבל "ואעיר עוד על איזה דברים שמנינו שגויים בחיי הכבליס והמערבים . בצבל חגרו בחזק יותר (שבת י"א .) בנין הכתים היו צא"י מרובעים (יהוש' פ"ק דעירובין) . סלמות של צבל ככניס (עירובין ע"ח) . ונמחרישה של צבל קצרה משל א"י ומרחיק אילין משדה חק' בי אמות — צ"ב כ"ו . — בירוש' שבת פ"ד ה"ג רב ע"י דשרי תמן דעניא ציטא שכיחא תמן אמר צ"ג מתים בשנה ר"ה דשרי ציפורי דעיתא שכיחא תמן אמר צ"ס מתים בשנה . ובכרכות ג"ז העמוד ערום בחלוס , ובצבל — בלא חטא ; בא"י — בלא מנות ; לעני"ד יום לפרש בפשיעות , כי צבל ארץ חמה מאד ולכך העמידה בלא בגדים סימון לעופה ולגחא ולא כן בא"י . ועוד ענינים יבואו איה"ש בח"ב .

26) הקריאה הזאת נושנת מאד , כי באבדר"י פ"ב מעשה בהלל הזקן שהיה מהלך בדרך ופגע בשני בני אדם מביאין חטין כו' א"ל בצלאי עפשא . ובזוה"ק פ' ויהי ארשב"י בצלאי עפשא . ובש"ס בהרבה מקומות . — בירוש' גיטין פ"ה אמר רבא צ"י בני מזרח ערומים , כשרוצים לכתוב מכתב סתור עושים תחבולה שלא יהיה ניכר הכתב , שופכין מי מילין והמקבל שופך עליו מי עפזין ויוגא הכתב . פה קרא לבני צבל ערומים . אולם במק"א קורא "בני מזרח" להמדיים , ע"י ב"ר וילא אר"ג בני דברים אני אוהב בני המזרח , ובכרכות "המדיים" .

27) לפרוט כל "אמרי איגשי" שנתלמוד יארכו הדברים , כי יגיע מספרם עד כמאה והני מאה . יש גם כמה מאמרי חכמה שלא יקדימום המלות : "אמרי איגשי" , וכל זאת מוכן שהם משלי העם . ובכ"מ כתב רש"י , שהוא משל הדיוט . כמו סוכה כ"ו . א"ר פרנה קוראה לנגב , פירש"י משל הדיוט הוא , וכן סנהדרין כ"ע ברש"י ד"ה שב שני , וע' ברכות ה' רש"י ד"ה בשדה , כדאמרי איגשי אזינס לכותל , משמע לרש"י שהמלוכה דר"ל ויק"ר פל"ב , אזינס לדרך אזינס לכותל , הוא משל הדיוט . ואעיר עוד בכרכות פ"ב : מעשה שהלך יהודי עם גוי והזכירו דבר עבד וגאחא , אמר לו הגוי : הנכס אומרים אהנה שוכרת הני גופו של אדם . ומאין ידע הגוי מה שגאמר כביהמ"ד ?

ובלי ספק שהוא ג"כ שגור בפי ההמון וצביהמ"ד מלאו לדברים אלה בכתוב, כמו שדרכם למלאו האמרי אינשי מרומן בכתובים (ב"ק ז"ב : ופ"ק סנהדרין), וע' סנהדרין 5"ד. דאמרי אינשי גיורה עד עשרה דרי פו', 5' רש"י : משל בני אדם הוא, נראה מזה שאצל רש"י לא היו המלוס : אמרי אינשי, ובתולין ו'. בפי הטייטש : כך עושין לבני לויה ? בלי ספק ג"כ בלשון העם.

28) בתלמוד ירושלמי נמצאו כמה מאמרים ומשלי העם בכבל בלשון : תמן אמרין . וי"ל בב"ר פכ"ב : מן תמן אמרין טבא לביש לא תעביד וביש לא ימתי לך, דלא כפירוש המת"כ, כ"א תמן היינו בכבל (ומן תמן ר"ל משש, ויותר נכון להשמיט מלת "ומן" ונכתבה ע"פ הפירוש הנ"ל). וראה לזה מוה"ר פכ"ב שגאמר זה על המשטה שקרה עם "העולה בכבל" שהיה את הארי בסס והח"כ הרגו, ועוד כ"ל בב"מ פ"ד, גבי רבי שטלה לדבר באשת ר"א בר' שמעון, שלחה לו כו', תמן אמרין : באחר דרעיא תלי זינא תמן קולבא קולתיה תלי, ופירש"י : תמן בא"י. ולעג"ד עוב לפרש, כי תמן בכבל, כי בסנהדרין ק"ג מביא זה ר"פ בשם א"א ובכאן נחזקים הדברים בפי אשת ראב"ש שהיתה בא"י, לכן אמרה : תמן — בכבל — אמרין. ולפי פירש"י מלוס אלה לא מפיא, כ"א דברי התלמוד ; כי בירושלי שכת פ"י ה"ה לא נזכר זה בדבריה וקלת ראה מזה לרש"י.

והנה כבר הזכרתי ח"ך בקשו חז"ל סמיכות ורמזים לדברי העם במקראות . אמנם הוסיפו עוד לכנות עליהם גם פירושים ודברי הלכה, כמו רוס ברכות א"ר בר"ש כדאמרי אינשי כו'. ב"ק פ"ק שיה כסף אפילו סוכין כדאמרי אינשי ממרי רשותך פלרי אופרע, או ב"ב ה', א"א חרכעה לנלא.

29) ההערה מכאן עד סוף הפרק יעויין בסוף הספר.

הא"י והש"ס המפורסם. וראה על אמתו המפורסם, קמו ליל, סגנון
 במשפטם וראו על ידן שיה זוא, המצאה זאשי ; אשיו אבנים חפצות
 המצויות ימי המצוה זוא, למה המצוה על המצוה ח"י המצוה המצוה
 המצוה המצוה זוא, שיש זוא זוא זוא זוא זוא זוא זוא זוא זוא זוא
 המצוה זוא זוא המצוה המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא
 המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא
 המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא המצוה זוא זוא

שנת מאות עברו בבבל ללא תורה ולא מורי דת. מדבר היתה ארץ שנער לישראל, ארץ מאפליה; באין תמרים ובאין עינות-מים — אין האנה וגפן! הן אמנם לבם היה שלם עם ה' ותורתו וקול דברו מתהלך במקדשי-אל שמה¹), אבל חכמת התורה לא יכלה לתקוע לה יתד במקום נאמן בארץ ההיא ודורשיה מעמו. רק למרחוק הגיעו אליה קוי אור או הופיע לפעמים ככב על שמייה, אשר גז חיש ויעלם²), ואם גם יצאו מקרבה אנשי מופת, אשר כעמש יגון שמש, הנה לא לה היה הזרע, וכל מטע להתפאר אשר הצמיחה אדמת בבל לא הכו שרשם בחוקה; ילדי שעשועיה עזבו ככל העתים את ארץ מולדתם ויעתיקו אהלם לארץ הקדושה, ארץ שנער הרתה — ארץ הצבי גדלה שעשועיה, גם רוממה אותם ותנשאם ויצא שמש לתפארת ולתהלה, אף הכירה לבבל טובה בגלל הסגולות האלה אשר נתנה לה תמיד. „מתחלה כשגשתכחה תורה מישראל, עלה עזרא מבבל ויסדה; חזרה ונשתכחה עלה הלל הכבלי ויסדה; חזרה ונשתכחה עלו רבי חייא ובניו ויסדוה“ (סוכה כ')

ולא זו בלבד, כי אם לרגלי עולי הגולה האחרונים באה הברכה: ארץ לא רגזה תחתיה וכל מארה לא נשלחה ביבולה, הגידו רבותינו (חולין פ"ו). — אמנם בעת שלחו בניה למחיה בארץ הקדושה הנה בבבל לא שתה קציר לה ולהאחות הקמנה אין שדים להרוות כל צמא לדבר ה'. ומי יורה דעה? ומי יבין שמועה? כי איש לא ערב את לבו לעמוד בפרץ ולקרבה אל המלאכה ליסד שם בית נכון עומד ברשות עצמו, להפיץ תורה ברבים בתוך המון בית ישראל הרב בבבל.

אמנם, לכל זמן, חליפות וצבא על הארץ. תקופה חדשה הביאה בכנפיה מרפא וישע; שנער התנערה, אור חדש נבקע על ארץ מחשכים והחכמה יצאה לתור לה מנוחה על נהרות בבל. עוד בראשית ימי נשיאות רבינו הקדוש כבר נודעו לנו אנשי שם, אשר תורה בקשו מפייהם שמה, גם בדבר דין ומשפט בכל דברי ריבות בשעריהם כבר ראו ראשית למו³). אמנם באחרית ימיו, התחזקו אדירי עם לירות אבני הפנה, לבנות כמו רמים את מקדשי התורה בגולה ורבי יהודה הנשיא בכבודו ובעצמו

האציל מרוחו על גדולי תלמידיו אשר ירדו בבלה להפיץ שמה מעינות חכמתם (סנהדרין ז.) ומלאה הארץ דעה ופאז תרין תין חסמה תרין ואם נחפשה בתולדות הימים ההם, הנה נמצא שלש סבות בשנוי העתים והליפות הזמנים, על הנאולה ועל התמורה. רבינו הקדוש, אשר הואיל לקבץ, לצרף ולברר את כל פזורי התורה המסורה אל תוך ספר המשנה בסדר ומערכה יקרה, עיניו הביטנו למרחוק, כי עוד לא קרובה תשועת ישראל כאשר קוו למו; צפה צפה, כי צפו מים על ראשיהם וכן נגזר ממרומים, כי לא יהיה עוד מעמד בארץ ישראל על ידי מלכות הרומאים וידם הקשה הנטויה עליהם, וסכנה מרחפת על בתי-הועד הגבוהים בעת אשר מעבר לנהר פרת תחת כנפו השלום יחסו ואין מכלים דבר, נמטעו גם שרשו, על כן ראה, כי עת לעשות ועת למעת עצי הדעת על פלגיו בכל למען יעמוד רוח והצלה לתורתנו ממקום אחר. וזאת שנית, כי לעת ההיא, כבר נקל היה הדבר להוציאו לפעולת אדם, להסיע נפן התורה לארץ רחוקה ולמעת אותה שמה; כי תחת אשר לפניו לא מצאו און למו לזה, מדאנה מדבר פן יכשלו רבים בלשון ומעם המשניות המקובלות ושנו והשגו למעול בהן מעל — לא כן עתה, אחרי כבר אספו אספה לאנדה אחת וערוכים ושמורים הנה בפי תלמידיו רבינו הקדוש, שפה אחת ודברים אחרים, על כן לא ימוטו אשוריהם וידיהם תעשינה תושיה (*). ועוד בה שלישיה, כי רוח הזמן לכשה את חכמי הדור, רוח המחקר שורר או בין התלמידים, לעזוב המשנה ולרוץ אחרי התלמוד" (ב"מ ל"ג): להעמיק ולהרחיב בכל ענין וענין ולצלול במים אדירים, אשר ארץ שנער, מולדת חרוצי השכל, נמצאה כר נרחב לזה, והימים ימי בכורי התלמוד הבבלי. היתה זו סג חסדה חסמה תרין חסמה תרין שלשה המה עמודי האור, אשר הלכו לפניהם להרים קרן התורה בארץ בבל. הראש והנעלה הוא „רבינו הגדול" רב או אבא אריכא. כעזרא הסופר בימים הראשונים הטובים, אשר „הכין לבו לדרוש תורת ה' וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ז'), כן היה רב בימי העוני ברדתו בבלה, אשר כשחר נגלה נגלה לה. האישי רב-פעלים הזה הרבה לעשות להגיע למטרתיו הנשגבות, אשר שם לפניו: חנוך הילדים, ללמדם ספר ומקרא בכל הערים והכפרים; להקים עמודי הדת הרופפים על מכונם

(* רש"ל ראפורט עם ערך א"ו אות ד'י. הואצית חזקתא חסמה תרין חסמה תרין

כחכמת א"י (ב"ר פט"ו) כי זהב הארץ יהיא טוב ומושך אבידים מחרוץ
 וגם שיחתם של בני א"י תורה היא (ויק"ר פל"ד). חכמי ארץ ישראל
 התנוססו באבני גזר וחפיבה כת קטנה בא"י מסנהדרים גדולה בחוץ לארץ
 (ירוש' נהד"ם). הלא גם חכמי ככל קרנים למו מארץ השמש זלזלו בהם
 הלא כמו למטר באות נפש כל אשר הביאו התלמידים בשם המורים
 המערבים היו כדבר האורים וכל אשר נחתם בטבעתם איך להשיב ואם
 לחוץ משפט בדה ודון, אם לדרכי צדק ואהות דיים, בעקבותיהם התחרו
 לצאת כל הימים ובאשוריהם אחזה תלם¹⁴).

על כן, כל עוד עמדו בתי-הועד בארץ ישראל על תלם, לא חדלה
 התשוקה לארץ המערב (דער דראנג נאך וועסטען). בארץ ככל, אשר
 חופש עסק התורה היה בלי מצרים והחכמה קראה שם בראש הומיות
 ובפתחי שערים — צר להם המקום; ובארץ ישראל, אשר השתמרו חקות
 הדיאנוס להעיק על דתי ישראל, דורשי התורה סגרו תחת דלתים
 וברוח, על העליות נאספו למען הסתר דבר וגם במערות אפלות נחבאו
 לאור נרות בעצם היום — מן המצר ההוא שאפו דוח במרחב¹⁵. ואם
 אמנם יש אשר הניאו את תלמידיהם מליצאת מבבל ויחוו דע, כי אין להם
 רשיון על זה גם על פי התורה, וכן נמצאו מחכמי א"י אשר קראו מלא
 אחרי הצעירים העוובים את נשיהם וילדיהם הקטנים בבתים ובאים בגפם
 לא"י¹⁶; בכל זאת לא הועילו לעצור בעדם ושוטע לא היה להם מאתם,
 ומכל עמל ותלאה לא נסוגו אחור מלעבור שלשה נהרות¹⁷, לרוץ ארח
 להגיע למחוז חפצם ומשוש דרכם¹⁸. ביראה ורעד הכינו את נפשם
 לנסוע, כי לא סמך לבם על תורתם ומה התפללו, כי יהיו אמריהם
 לרצון לפני חכמי א"י, יען אפני למודיהם לא מצאו חן בעיניהם ופעמים
 רבות שמו לאל מלתם וגם ללעג מרבה להביל¹⁹, ובבבל התאווננו
 לאמר: רק מכל מגרעת בנו יאמר להם אבל לא מכל טוב בנו (מנחות
 ג"ב). ובאמה, לא על שושנים היתה דרך הנוסעים האלה, רבות סבלו בימי
 נדודיהם עד אשר הסכימו עם העם היושב שם²⁰. והחכמים גם הם נחרו
 במ בפעם בפעם, אחר דבריהם לבקר אהבן, ויהיו מטרה לחציהם השנונים.
 כמעט הגו מן המסלה והנה מוסר כלימתם ישמעו לאמר: בכלי חסר לב!²¹
 האיש או העם אשר הסכימו לתת לו שם חרפה הנשא על שפת לשון,
 הנה איש ריבו מחמש תמיד בכלי נשק לפיר בוז הנכון בידו ולכל וכוח

קל יוציא אבן מילקוטו נגד בעל מלחמתו וכל השומע ישמע בשחוק
מכאיו לב! ואלם המתכונן לדרכי רבותינו ז"ל, הלא ידע, כי חלילה להם
להתכבד בקלון חביריהם ולעורר מלחמה בשלום, ואם נמלטו מפיהם
הברים כמתלהמים, אך עד ארגיעה להם לשונם, ככרך אשר חיש יתעלם
ואוננו; מדנים מדומים המה, תחת העוקץ החד דבש וחלב, ולשון
חכמים מרפא. על כן גם בנאצם את הבבלים, הנה עד מהרה שפרה
עליהם חברתם ובהם יתימרו. מי בורעם ברמעה נשאו ברנה את אלמותיהם
כפלים לתושיה, ואחריתם שגה מאד²²). וכאשר שמחו בראשונה לקראת
עולי הגולה מיסדי התורה (ראה לעיל) כן שבו לשוש עליהם לשוב, הן
גם מפי חכמי בבל לקחו תורה, גם מהם שאלו משפטי צדק ובאמרותיהם
השתעשעו וינשאום למעלה²³). בעת נלקח אחד מחכמי בבל אל האלהים
נשאו גם בא"י בניהם עליו קינה לאמר: גדול הוא בששק ושם לו
ברקת! (מגילה וא"י). כי פה ושם אל רוח אחד פניהם מועדות, ויחדו
הקדישו כחותיהם להקים את התורה והמצוה על מוסדות הקבלה הנאמנה.
רק בכאורים פרטים ומנהגים שונים אחזו בבל וא"י כל אחת דרכה²⁴).
אמנם קוי שמש א"י החלו לכהות עד כי נרעכו נאספו. מימי
קנסמנטינום נהפכה השנאה המדינית לשנאה דתית האוכלת עמים מבלי
השאיר שורש וענף, „ואחרי כן רבו הגזרות בא"י ונתמעטה ההוראה
וירדו כל אשר נמצא שם מן הבבלים" (העתק לשון רש"ג)²⁵). על ידי
קנשטנציאום וגאלום קרובו איש הדמים נשרפו מועדי-אל בארצנו והישיבות
נחרבו (ד"א קי"ב) ורק בימי איזה קיסרים אחר זה נראה כמעט את צלם
צל עובר. שרידי החכמים ופליטת סופריהם ירדו לארץ שנער ועל נהרות
בבל העתיקה התורה אהלה, ותשאר רק היא לבד לנושאת את דגלה.
במקום שם תלו לפנים את כנורותיהם שם תלו את שלמיהם מגני ארץ,
אשר לחומה בצורה הם לנו, צנה וסוחרה במלחמת-ההגנה הארוכה
ובצלה נחיה בגוים. כן היתה כבל לגיא-החזיון והגולה לגלת הזהב,
אשר מקרוב ומרחוק מכל פזורי ישראל אליה נשאו עיניהם, אליה הביטו
ונהרו. תחת יבנה וטבריא היו ישיבות סורא ופומבדיתא לאור ישראל
ולשם ולתפארת כשמונה מאות שנה מימי רב ושמואל עד סוף ימי
הגאונים.

כני כבל נודעה בהם חריצות שכלם בעורם באביב ילדותם; נערים

רכי שנים כבר בכרו פרי הנובהם ויעשו הושיה בלמודים⁽²⁶⁾ בבתי-
 כנסיות בכל הערים והכפרים הפקדו מלמדים ללמד את הילדים מקראי
 קדש מבין חמש או שש שנים⁽²⁷⁾. בבתי-התלמוד שננו להערים מבני
 עשר את ספרו המשנה עד אשר ידעום בעל פה⁽²⁸⁾. הנערים אשר
 השלימו חקם במקרא ומשנה ונפשם חשקה בתורה באו אל בתי המדרש
 הגבוהים⁽²⁹⁾. בית המדרש היה אולם רחב-ידיים ויציעים שונים בצלעותיו
 למשכן התלמידים העניים⁽³⁰⁾, עליה ממעל הבית ומסדרון פתוח מלפניו,⁽³¹⁾
 וסביב לו גן נטוע עצים וארוים⁽³²⁾.
 הצעירים אשר נבחנו ונתנו אותותיהם כי לא יצליחו לחכמה נשלחו
 לאחוז במלאכה וכל מעשה ולא ייגעו לחנם (קידושין ל: פסחים ק"ג.
 נדרים פ"ט); אך אשר הביאו לכב חכמה וכשרון, הראו להם את
 מקומם. גם כל אשר לו עבודה בשדה שולחו בחדשי ניסן ותשרי⁽³⁴⁾
 לעשות דבר ביתם. התלמידים אשר השיגה ידם, התכלכלו מהונם (ע'
 הוריות י"ד; וע' יבמות ק"ו); ובני העניים על ידי משען נדיבי לב מכל
 המקומות⁽³⁵⁾. אמנם מכל עני ומצוק לא נכאה רוחם ובוז בוז לכל תענוגי
 העולם באחבת התורה⁽³⁶⁾. לעתים, נתן יום חפש לתלמידים להחליף
 כח (שבת קכ"ט).
 ראש הישיבה, החכם אשר נמנה כאספת חכמי לב (ע' ב"ב י"ג);
 בא לבית-מדרשו פעמים ביום, בבקר ובערב⁽³⁷⁾. חרדת קדש היתה חופפת
 על פני כל התלמידים, אין שחוק וקלות ראש⁽³⁸⁾, ואזניהם נטויות לכל
 הגה היוצא מפי רבם⁽³⁹⁾. הוא דרש בלשון קצרה וברורה⁽⁴⁰⁾, ואחריו
 שננו התלמידים בנעימה עד אשר נקבעו הדברים בלבבם. התלמודים סבבו
 על דברי המשנה כסדרה, וראשי הענינים ששה: א) באור המשנה
 ולשונה; ב) המקור והמעם; ג) ישוב כל סתירה וכל חסר ויתר; ד) מי
 ומי האומרים וכשמת מי נאמרה; ה) תנאים וחלוקות; ו) הוכחה ממנה
 ותולדות חדשות. עליהם יחנו יתר הדברים אשר יחלקו לשלשה ראשים:
 על אודות המשניות החיצוניות (ברייתות) כמשפט הראשון, ועל דבר
 התיחסן אל המשנה העקרית ואם נכונות ומיוסדות הן או משגה בהן לא
 הציגה⁽⁴¹⁾; השמועות החדשות אשר המציאו בשעה ההיא או מאמרי
 רבותיהם בעל התלמוד (האמוראים), להבינם ולחקרם עד תכלית; השאלות
 השונות; אם על פי המעשים בפועל אשר באו מחוץ לפרוש משפטן
 בבית המדרש או מקרים מדומים אשר נתנו לפניהם להשכיל ולמצוא

שכר טוב לבעליה; על פי תורתנו אין הרשיון לקחת שכר בעד עבודת
הלמוד וההוראה, לעשות התורה קרדום לחפור בה. ככל המון בית
ישראל, היו גם רבותינו אוהוים בכל ענפי העבודה והמעשה: אלה בעלי
אומנות ומלאכה, אלה עובדי האדמה ואלה אנשי מסחר וקנין⁵⁴; הם
לא חיו מעל העם כי אם בין העם; על כן ידעו כל מחסוריהם וצרכיהם ומה
הם דורשים. לא התענגו כמוב מיגיע אחיהם, מנו צאנם לא התחממו
ובכפם לא דבק מאום. על כן כל דבריהם לשמם ולשם פעלם. יראתם
יראת ה' טהורה, ענות צדק ותם משכיות לבבם, אמה ואהבת הקריות
עמודי התוך לכל מעשיהם ובעד הדת והאומה הערו גם למות נפשם.
אם חיי צער חיו, בוז בוז לפגעי הזמן ולכל עמל החיים, להיות להועיל
לעמם ולשאת טרחם ומשאם; ואם לגדולה עלו או נתנו כל מחמדיהם
ועשרם להיטיב לאחיהם, כי רוח נדיבה וחסד במדרגה נעלה חופפה
עליהם⁵⁵. בכל אשר פנו, שם נודעו עקבות מפעליהם, למדו דעת
את העם⁵⁶, שפמו משפטי צדק בין איש ובין אחיו, תקנו תקנות
טובות לכונן את חיי המשפחה, להביא אחרות שלמה בתוך כל בית
ישראל ולהרבות שלום בעולם. ובעת הוו אבותינו למרמם לפני רגל
מחריבי ארצנו ומגלינו מעל אדמתנו; בעת גלדיטורין⁵⁷ מתגרין על
גפי מרומי קרת רומי ושובוי חרבם מתאבקים עם חבלי מות לשעשע עין
גדוליהם הצמאים לדמי אדם נקיים — או דרשו רבותינו על דבר שלום

כללי, שלום אמת בין כל האדם!⁵⁸ . . .

כי כל רכיהם רכבי אהבה וכל נתיבותיהם שלום! . . .

שיותר נכון לתת הסכומים לתלמידים עניים מלתת לכהנים ולוים, עב"ד הישרים, עיי"ש. אמנם כמה דברים בזה לא נהירין במחכ"ת, ראשית כמה שכתב שלרב ולוי. כוון ריו"ח בשם רובין, קשה בעיני, כי הוא שכתב לרב לקדם רבינו שבבבל (חולין צ"ה:). לא יקראנו „נער“, והוא היה גדול ממנו כששימשו שניהם את רבי (עיי"ש נ"ד). ומה שכתב, כי רבב"ת היה רך בשנים בבואו לבבל, ע' גימין ל"ג: אמר רבב"ח על עצמו שהיה מחמשה וקנום שלמדו אצל ר' יאשיה מן אושא וזה ודאי קודם שירד לבבל, ואפשר שהוא רבב"ח השני. ועוד כמה שכתב בפיו השמות תנאים ואמוראים (שם אות א'), כי התנאים היו רך „שונים“ דברי הקדמונים אבל האמוראים פירשו דבריהם, וזהו אומרים בכ"מ: הוא „תני לה“ ר"ל שנה בתחלה הבריתא רק בלשונה „והוא אמר לה“ הוא בעצמו פירשה — לא כן הוא; כ"א שם תנאים על שם המשנה שנקראת תושבע"פ משנה לתושב"ב, ר"ל בעלי המשנה, אבל גם התנאים פירשו וביארו דברי הראשונים כמו (פסחים צ"ג:). אר"ע אני אפרש, ובע"ז י"ד פירש ריב"ב ובכ"מ, ואמוראים נקראו ע"ש „אמירה“ שבלשון זו נסמנו מאמרי האחרונים, ותחת דבור „תניא“ לבריתא באה מלת „איתמר“ לדברי האמוראים, וראיה לזה כי מצינו בחולין ל"א ובשבת גו' וש"מ „הוא תני לה והוא אמר לה“ הלכת כו' ושם אין הכוונה פירש לה, כ"א לסימן ההבדל שזה דברי האמורא. ומה שכתב שלא מצא בירושלמי שם „אמורא“ להוראת שם זה בבבלי, הנה כל פותח הירוש' ימצא מלה זו על כל צעד להוראה הנ"ל, וכבר מצאתי אח"כ שהשיג עליו בזה בס' דור דור ודרושיו ח"ג.

הוא זכ"ז פירושו על מלת רובין נכון ולא מטעמו בל' רובין מפני שהיו צעירים, רק כמו שמיצינו בגמרתנו שקראו לאיזה חכמים שלא ישרו דבריהם בעיניהם: דהרקב! (גימין י"א: זבש"מ) ויותר שריו"ח בעצמו קרא לתלמידיו: דרדקי! כאשר אמרו דבר שלא מצא חן בעיניו (שבת קמ"ה:), וכן קרא להת"ח שבבבל שבטלו התרו"מ בשם: רובין. ומאן אינון? תרגמוניא, שהיו איזה חכמים שנקראו כן, כמו שבת קל"ד: קרא רבא לרב יהודה ולרבה בר אבוח: תרגמיני, ואולי גם ריו"ח בון עליהם. ועוד אעיר שלא החזק לפרש ביבמות ס"ג: כשאמר ריו"ח, גזרו על הכשר מפני המתנות, שפירש"י מתנות השור, אך אלה המתנות

המש"ל תנאים ואמוראים שנקראו ע"ש „אמירה“ שבלשון זו נסמנו מאמרי האחרונים, ותחת דבור „תניא“ לבריתא באה מלת „איתמר“ לדברי האמוראים, וראיה לזה כי מצינו בחולין ל"א ובשבת גו' וש"מ „הוא תני לה והוא אמר לה“ הלכת כו' ושם אין הכוונה פירש לה, כ"א לסימן ההבדל שזה דברי האמורא. ומה שכתב שלא מצא בירושלמי שם „אמורא“ להוראת שם זה בבבלי, הנה כל פותח הירוש' ימצא מלה זו על כל צעד להוראה הנ"ל, וכבר מצאתי אח"כ שהשיג עליו בזה בס' דור דור ודרושיו ח"ג.

נראה בפ' הזרוע שקימו בבבל (וע' שבת י"א:), ע"כ י"ל הכוונה על שאר מתנות כהונה שבטלו כנ"ל, נגד דעת ריו"ח.

(2) מן החכמים היותר מפורסמים נודע לנו ר' עקיבא שהיה בנהרדעא ועבר שנים ועמו עוד שני חכמים (ע' יבמות קמ"ו). ועבר במחוזות בבל ודרש בכ"מ (במדב"ר פל"ג) כמו שהיה בארצות המערב אצל אחיו. ובזמן מאוחר חנניה בן אר"י שאמרו עליו (סנהדרין ל"ב:), אחרי ר"ח לגולה, וכפי הנראה מהירוש', אין הכוונה בזה על פומבדיתא כמו שפירש"י, כי ישיבת פומבדיתא נוסדה אח"כ מתלמידי רב, אך על נהר פקוד כמוכא למעלה. ובודאי היו נשפעים ממשפחת בני בתירא בנציבין, ששם ישיבה מימי הלל עד רבי. וע' בתוס' גיטין ה'. ד"ה מבי, לדעת ר"ח. על כן לא נוכל לשלול את ידיעת התורה בבבל מזמן קדום.

(3) כבר הזכרנו את ישיבת חנניה בן אחי ר"י המהללת וביותר הקרו שם בדיני ממונות ומשפטים. ראה למעלה פ"ג. והנה כן ראינו גם בתוה"ק, כי עוד קודם מ"ת ישב משה לשפוט את העם (ע' רשב"ם יתרו י"ח י"ג), ובמאמרי אנשי כנה"ג: „הוו מתונים בדין” בראשונה. ע"כ להמשפט קדימה בזמן ומכל שכן שבבבל להם התקיפות לדון בכח ראשי הגולה, וגם חפש המסחר היה לבני בבל יותר מבא"י, ע"כ היו נחוצות להם תקנות וחקים ישרים וגם אח"כ אנו רואין אותם עוסקים במקצוע זה ביותר. עוד קודם בוא רב לבבל היו שם דייני גולה שמואל וקרנא, וגם בימי רב יהודה כל תנויי הוה בסדר נזיקין (ברכות כ'). וערא"ש ב"ק פ"ד ובע"מ סוף ע' אלכסא דברים יקרים.

(4) לפעולות רב היה חוג רחב מאד ואחשוב אותן לארבעה ענינים:
(א) תקון התפלות. (ב) המקרא והתרגום. (ג) התלמוד, (ד) וההוראה.
(א) סדרי התפלה ותקוני הברכות מצאנו הרבה לרב בכמה מקומות, בברכות בכ"מ, פ' ערבי פסחים, סוף יומא. ובירוש' רה"ש פ"א ה"ג ראינו, שהגוסס במוסף רה"ש: זה היום תחלת מעשיך, נקרא תקיעתא דרב. ונכון שע"פ מסקנת הגמ' (מגילה כ"ב) הוא המתקן בבבל שיברך כל העולה לתורה, תחת אשר מקודם ברך הראשון והאחרון חתם, גם רב אמר: על עזבם את תורתי — על שלא ברכו בתורה תחלה (ב"מ פ"ה:).
(ב) השתדל להרבות למוד המקרא. ע' סנהדרין כ"ח, הב איקלע לחהוא אתרא למזבן גיילי, ובירוש' שם, וזה לתכלית כתיבת ספרים בשביל למוד הילדים (ע' ב"ב כ"א. כמה שם מעינו בזה), ואמר (שבת

ק"מ:) אל תגעו במשיחי אלו תינוקות של בית רבן. ובנדרים ל"ו. לא הרשה גם למלמדי תינוקות רק לקחת שכר שימור ולא שכר פיסוק מעמים, ובבין מה שקרע רב בגדיו על רבו שפתח לו תחלה (ירוש' ספ"ב דב"מ:) כי גדולה בעינינו מעלת מלמדי תינוקות. (ואמרו עליו על דו"ז רבינו חיים מזולאזין וצ"ל שנתן כבוד ביותר למלמדו הראשון). וקרובה השערתנו בפ' חלק: ה' לא קראו — רב אמר: הרינין, ושמואל אמר מלמדי תינוקות, שראוי לומר איפוך ואז יאמרו איש לפי מטרותיו. ^{אמרו רבא ורב} כן הרבה לתרגם התורה לפני העם. נודע, כי בראשית כואו לבבל היה מתורגמן לר' שילא (יומא כ'. וע' סנהדרין מ"ד). וע' זבחים נ"ד. ובר"ה כ"ג תרגומיו. ולפעמים תרגם גם בלשון פרסי, כמו פסחים מ"א, ביאר מלת "נא" כדאמרי פרסאי אברנים. ובדרך ביאורו למקראות נתן לב אל הכוונה (ע' זבחים נ"ט. יבמות כ"א: ע"ו ל"ו: סנהדרין פ"ב). ואמרו רב ושמואל וריו"ח קראו (ע"ו מ'), ובוחסין בין עשרה מילי דחסידותא דרב, שהיה קולו ערב ומתרגם.

העמיד (ג) העמיד תלמידים הרבה להפיץ ביניהם מעינות התלמוד. הוא אמר, כל המונע הלכה מפי תלמיד כאלו גזולו מנחלת אבותיו (סנהדרין צ"א:) וצוה שלא ישב הרב ע"ג מטה ותלמידיו ע"ג קרקע (מגילה ק"א). והזהיר לכל ילמדו מן האמוגושים (שבת ע"ה). והשכיל בדרך התלמוד לתלמידים, ואמר, לעולם ישנה אדם לתלמידו בדרך קצרה (פסחים ג'), וכמה פעמים אומר לתלמידיו הלא אמרתי לכם: לא תלכו בדרך מהופכת! (עירובין י"ז: ובכ"מ). וכתב ספרי דבי רב, וישיבת סורא שיסד עלתה תמיד על חברותיה ונקראה "בי רב". ובמגילה אמרו, ואהיה להם למקדש מעט זה בית רבינו שבבבל. ^{אמרו רבא ורב} אמרו, רב לא סגו ליה בלא הוראה (כריתות ח'). ודרש תמיד הלכות ברכים (חולין צ"ט. ועוד), והיה נוסע בערי כבל להעמיד הדת הנעובה בכל מקום (ע' חולין קמ"ז. ירוש' עירובין פ"א וש"מ). ובגיטין ל"ה בשני דרב קילי נדרו, הכוונת עד רב, אבל הוא עמל לכל יהיו פרוצים בנדרים, והזהיר על ההוראה באמרו: ועצומים כל הרוגיה זה תלמיד שהגיע להוראה ואינו מורה, ועוד תיכף בבואו לבבל נמנה מר"ג למשגית על המדות והשערים (והוא גם תקן קבא מלוגנאה לפסחא, פסחים נ"ג). הוא החמיר בתוכחה (עירובין מ"ז), ובנדרו נדרים דרש לתכלית זו ברכים באגדה ומוסר (ע' חולין צ"ב). ^{אמרו רבא ורב}

רב-הנקרא עוד מנעוריו: „גבר שהכל בו“ (חולין נ"ד.), אף כי
 כבר במלו האשכולות (סוף סוטה), היה יקר כבודו עד מאד בישראל
 ובמקום אשר נמצא שם בא כל העם ואין איש יוצא (מגילה כ"ב). הוא
 התהלך בתם לבבו וברוחו המובה בקרב ביתו ובקרב עדתו. אמר,
 לעולם אל ימיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו (פ"ק דברכות). והיה נדיב
 ומותר בממונו, ע' ירוש' גימין פ"ד ה"ג (וע' ב"מ ע"ג, יחיב דב' זווי
 לחמרי ושקיל חמשא כו' עיי"ש); ואמר: גדולה הנסת-אורחים מקבלת
 פני השכינה (שבת קכ"ז). והרעים על כל פרנס המסיל אימה יתירה על
 הציבור שלא לש"ש (רה"ש י"ז): ואמר גם כן בירוש' כי חמאת הושע בן
 אלה היתה ע"י שנמל קולר מצוארו ותלה בצואר רבים. ואמר בסוכה,
 בשביל ה' דברים נכסי בע"ב כו' ועל שפורקין עול מצואריהם ונותנין
 על חבריהם ועל גסות הרוח. ולר"כ אמר: פשוט נבילתא בשוקא ואל
 תצטרך לבריות (פ"ע"פ) — הוא היה מוקק ומטהר המשפחות (קידושין
 ע"א), כי רב בעיניו יחס המשפחה (ע' יבמות מ"ה). וכן אמר, וכי לא עלה
 עזרא מבבל עד שיחס עצמו (ב"ב מ"ז): בענינים נוגעים בידעות הטבע
 שאל גם לבעלי הידיעה ההיא (חולין ע"ז). ובתענית כ"ב: דרש שאמר
 לסוף את עצמו שנאמר, ויהי האדם לנפש חיה — נפש שנתתו כך החיה.
 וע' שבת קכ"ט: חולין פ"ד. וע' סנהדרין מ"ה: וכן אמר ר' יוחנן
 הוא ידע היטב את תכונת עמו שיש בהם מטבע הספוג, כי נוטים
 תמיד ללמוד את דרכי הגוים אשר הם יושבים בקרבם, ע"כ קרא: יראתי
 פן יאבדו ישראל בעמים (מכות כ"ד). ואמר, עתידה תורה שתשתכח
 מישראל (שבת קל"ח). והיה משכיל בבני אדם ומבין לרעם, כנראה
 ממאמריו: ניכרין דברי אמת (סוטה ט'). ואמר: מולתא העבדא לאנלווי
 לא משקרי אינשי (בכורות ל"ד): וע' ב"מ ק"ז. הרב אויל לבי קברי עבד
 מאי דעבד, ע"ש. ומי שאין לו עסק בנסתרות יוכל להבין הענין ע"פ
 ידיעות הטבע, כידוע מלמודי הגלגלת (פרענאלאניע) איש המצא הרופא
 גאלל והרחיבו ידיעה זו בזמננו הרופא החוקר אלמבראָויץ וסיעתו,
 להכיר ע"י מבנה הקדקד של האדם גם אחרי מותו את תכונותיו וכשרונותיו
 (הארכתי בזה בספרי „הרעת או הזכרון והשכחה“). ואמרתו באבות, אף
 הוא — הלל — ראה גלגלת אחת צפה על פני המים אמר לה על דאמפת
 אטפוך. והנה המבלעדי רוצחים לא יושבעו במצולות? אבל הלל,
 ידענו, שהיה חכם בלמודי-הגלגלת כאשר נראה מתשובותיו להשואל

על תבנית ראשונה אנשים שונים (שבת ל"א) על כן בחן גם בקדקד
הנמבע הזה; כי קדקד שופך המים הוא; (ש"ג חש"י א') ופח"ה חש"י
בעת נאסף רב על עמיו קברוהו תלמידיו בדאבון לב. (ברכות מ"ב):
ובל ישראל התאבלו עליו שנה תמימה (שבת ק"ט) את כל מה שיצא
מפיו הפשוט כממזונים אחריו מותו (שבת יו"ד): ותרופו מתהלכת בתוך
בתי הלמוד אל-מות (ש"ג חש"י חש"י א') (ה' חש"י חש"י א')
(⁵) זה האיש קצר-הקומה וגדול בחכמה ובתבונה, שמואל הקטן
ושמואל הרמתי. עודנו זונק שהי אמו נגלתה השנתו (ירוש' כתובות פ"ח)
ועודנו ילד השכיל מרבו (חולין ק"ו) הוא הנקרא אריוך ושבור מלכא
כשם מלכא פרס ומכונת גם: "שקוד" אף כי שנינו: משמת בן עזאי
במלו השקרנים (סוף סוטה) רופא ובקי בידועות המבע (וע' ירושלמי
וימא פ"א בשם שמואל: ולא אתרוגו מ' מפני שמרגיל לייבה, ובבבלי
בבביתא) וכן היה תכן וחושב תקופות ומזלות כנודע, ובמד"ר נצבים
אמר שמואל לא בשמים היא לא תמצא באיסמרוולוגין בידועת
האיסמרוולוגיא כוזבת, ויברושלמי כתובות פ"ב אמרו שנענש בשבו
בנותיו בחמאת חנניה באר"י שעבר שנים בחו"ל, הכוונה שהוא היה ג"כ
נוטף לזה בהיותו יודע החשבנות ורמוז לדבר שחלך בעקבותיו במה
שפסק (פ"ק דתענית) כחנניה דבגולה עד ששים יום בתקופה. — וע'
תענית ח' דרש ברבים ע"י אמורא למשוך העם לתפלת הצבור, ואף
מי שאינו מכוון התפלות. עסק ג"כ בתקוני התפלות (ברכות כ"ז
ל"ג): ובבאורי המקראות (ע' פסחים ל"ו): גם בהיות רב כחו בדינים
כנודע, בכ"ז למד להתנהג לפנים משורת הדין (ב"מ כ"ד): הליכות
ביתו ביד רחבה, מכנים אורחים וטורח לפניהם למכביר (ירוש' שביעית
ספ"ז) לפי הנראה, עליו יסופר כי נמצאו חסרו לב לדבר בו אחרי מותו
והאיש אשר שלח בו לשוננו נפצע מוחו, למען דעה כי אין מוח בקדקדו
(ברכות ז"מ) גם כ"ג איתתא זמרתא ואשתי (ה' חש"י חש"י א')
(⁶) לוי בן סיסית תלמידו של רבינו הקדוש, אשר עבר לפני אל
הוא צולע על ירכו (תענית כ"ה). עוד בימי נעוריו, כאשר בקשו בני
סימוניא מרבי למנות להם יורש, דיון, סופר וקצין-עם, שלח להם את
לוי (ירוש' יבמות פ"ב). ואחרי כן נסע לערי-בבל ושם לא"י ואיוה שנים
אחרי מות רבי נפרד מחביריו וילך להשתקע בבבל ויהי מן הפועלים
להרים קרן התורה בארץ היא וירדוש בכל מקום בואו (ע' שבת נ"מ):

(חולין ל"ד) זבטרם עברו את הירדן, היה כפשע בינו ובין המות, כי שני אנשים נלוו אליו בדרך ויקם האחד על רעהו וירצההו וישאר עולא לברו עם הרוצח (נדרים כ"ב). אחרי התימו חק למודיו מתורת א"י היה — עולא נחותא — עולה ויורד מא"י לבבל, ושמו יצא באהלי תורה. הוא היה איש בעל פנים שוחקות וטוב לב. מדי בואו לביתו נשק לאחיותיו באהבת אה על כפות ידיהן (שבת י"ג). כאשר הלך עם רעו על פני בית חכם אשר חרב ושמש, ורעהו בכה בשברון מתנים, דבר על לבו לנחמהו מיגונו; פי אם יפול ביתם עלי אדמות, בית חכמתם לעולם עומד (ברכות נ"ח). גם כאשר אבלים ינחם, השכיל פיהו ולא מצאו חן בעיניו תנחומי הבבלים (ב"ק ל"ח). מבט עינו היה חד ונבונים קראו בו הגיון לבו, ורב יוסף קרא עליו: מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונות ידלנה (פסחים נ"ד. ע"ש). ועם זה היה מבקר קשה ועל משפט חכם גדול אשר לא ישר בעיניו, קרא כי הוא כחומץ לשנים וכעשן לעינים (קידושין מ"ו). גם היה עומד על דעתו וכאשר השיבו חכם אחד כי לא צדקו דבריו, ענהו קשה, כי לא יבין דברי חכמים (ע"ז ס"ח. ב"מ י"א; וע"ש מ"ו) ומפלפולי הבבלים נשמט (ב"ק מ"ב). הוא לעג להמתפארים בעצמם, כי „שקל בכד ישמיע קול” (בי"מ פ"ה: ועיין בפירש"י שם שני פירושים. אמנם לשון זו נמצא בחולין צ"ד „לגין המתקשקש”).

אורח יקר היה בבית רב יהודה וישמח לקראת בואו בכל אותות אהבה (חולין צ"ד), או שלח למעונו כל פרי מגדים (פסחים ק"ד:). הוא נתן לו עצתו לקחת אשה לבנו ולבלי חפש הרבה אחרי היחס, כי אם ידבוק במשפחה המצוינת במדת השתיקה (קידושין ע"ב:) ואולם הנודעים לפסולי היחס מאם והרחיק (יבמות י"ז:). כאשר בא לבבל הביאו לפניו סל תמרים מתוקים מדבש אשר מתקו לחכו, ויקרא: בכל זבת דבש והם לא יעסקו בתורה! אך כאשר הסבו לו ליל עמל או קרא בבקר: אך מות בסל תמרי בכל והם עוסקים בתורה! (הש"ס ח"ב ח"ו) הוא נקרא לבית רב נחמן על הלחם. ויהי בנשאו כוס ברכה, חשב אך למותר לשלוח כוס של ברכה לילתא אשת רב נחמן לברנה. בראותו כי העיר כזה חמת בעלת הבית, אשר הרגיזה כל הבית בקצפה, מדר לתקן עותתו וישלח לה כוס לאמר: כל הכוסות האלה כוסות ברכה הם. אך היא השיבתהו בשאט נפש, כי מסובבי הערים דברי רוח

ומכלווי סחכות רחש (ברכות ג"א:). לדעת עולא, הנשים עם בפני עצמן (שבת ס"ב), אמנם מתנות הכהונה צוה לתת גם לכהנות (חולין קל"א: ע' רא"ש). בעת נדבר בבית המדרש בדיני הפסח, ושאלה נשאלה, איך יעשו כאשר יהיו בני ישראל מחצה-טהורים ומחצה ממאים? חוה דעתו, כי ישלחו אחד להרץ רחוקה, ויען רב נחמן: אמרו לעולא: מי ישמע לו לעקור יתדו ומשכנו ולרוץ ארצה! (פסחים פ'). כאומר: לעשות כמוהו להרחיק גרוה.

ימאן בדברי האומר: ארון גלה לבבל, כי אם במקומו נגנו (יומא ג"ד), ודרש, כי הן חמשה באב נוסד לזכר היום אשר החלו עשרת השבטים לעלות לירושלים בימי הושע בן אלה (ב"ב קכ"א:). בדברו על דבר קביעות החדשים בא"י, אמר: יודעים חברינו הבבלים את הטוב אשר נעשה עמדם (רה"ש כ'). כי נגד עיניהם גם טובת יושבי-בבל. הוא תרגם מלות המקרא (ע' מנחות כ"ב) וכן מלות המשנה הקשות (עירובין י"ח, יומא ס"א, סנהדרין כ'). יומא ט': שבת ס"ו: ובמו"ק כ"ו: מבאר שלש מלות). לפעמים דרש דרך המז (ע' ריש מכות אמר עולא המז לעדים וזממין, ובסנהדרין ל"ח. ונושנתם) וכן על פי המדה היא, אשר אות האחרונה מן המלה מחוברת גם למלה הסמוכה (הוריות: ונעלם — מדבר. מודקדקי ומננו קראו לזה: מדה עולה ויותר).

הוא אמר, כי רק בזכות הצדקה תבוא גאולת ישראל (שבת קל"ט) ואמר, כי גדול הנהנה מיגיע כפיו מירא שמים (ברכות ח'). על כן דרש: אם יתן איש את כל הון ביתו בוו לו — לא כשמעון אחי עזריה ולא ברכו יוחנן בבית הנשיא; אלא כהלל, אשר בועת אפו מצא פרנסתו (סוטה כ"א). והביא משל נחמד ע"ד מדה ההסתפקות, כי בחיקה המרגוע (פסחים קי"ג). הוא יביע אמר: כי המרבה להשוב מחשבות מרפ עשותו דבר, כל יגיע אל הממרה (סנהדרין כ"ו: מחשבה מועלת, פירושה מלשון "מעילה", כלומר שמחשבה יתירה נשאת מעל, וזה ברור עייש"ה). הוא בעל הגדה יקרה ונחמדה אחת, אשר שם בה דברים וכתובים בפי מדברים שונים. שהיו בעולם (סנהדרין צ"ו:), וגם נלמוד, כי אם אויבו איש שכנו, הם שונאים מסוכנים מאד בידעם כל מסתרו וענינו.

הוא רצה בתקנות לבלי תנעל דלת בפני לויס (ב"ק ח'. ונ"ל, כי על פי יסוד זה בחר עולא לישיב המשנה גימין ל'. המלוה מעות את הכהן

ואת הלוי ואת העני מפריש על חלקם, כר' יוסי וכיחוד, ע"ש, יען זה מתקנת הלויים). סובר, מוען וחוד ומוען (ב"ב ל"א). דרכו לבאר בהלכה מה שהוא מוסד התורה ומה שהוא מתקנת חז"ל ומעמם (כתובות ק"ב. גימין ג"ה. נדה נ"ה). הוא נוטה להרחקה יתירה באסורי התורה, משום לך לך אמרין נזירא לכרמא לא תקרב (פסחים מ'). כל עת' שהשיבו על דבריו מדברי רב ושמואל, יצא מפיו: מי יתן לנו מעפרות רב ושמואל ונמלא עינינו! (ע"ז נ"ג: חולין ס"ח:). ועל אמריו דבתיא היו ביסוד מוסד (ע' לדוגמא שבועות ל'), ועל אמריו התחקו להבינם (ב"ב כ"ו: וע' פסחים ק"ד:). בירושלמי נזכר ממנו במקומות מעטים ובמקום אחד נמסר ממנו דבר אחד בתולדות ר' יוחנן בן זכאי (שבת פט"ז ה"ח).

כאשר הגיע יום מותו והוא בחוץ לארץ, בכה מר. גם בעת הבטיחוהו להעלות ארונו לא"י, השיב: אבל בארץ טמאה הנני אובד מרגלית שלי! (ירוש' בלאים).

עם הבאים מא"י והלמודם בידם, באו גם דרשנים משם אשר הגידו במקלות רק דברי אגדה ותוכחה. כן ידענו דרשן אחד, אשר לא פרש שמו ומכונה: ההוא עובר גלילאה, ודרש לפני רב חסדא בדרך רמו ודמיון (שבת ל"א: שם פ"ח. ב"ק נ"ב. סנהדרין ע'). שם קרא. מכות כ"ג. חולין כ"ז:). ופעם אחת בעת דרשתו קרהו אסון זמת פתאום (שבת פ'):).

ע"ז (8⁹ 10¹⁰ 11¹¹ 12¹²) עיין בסוף הספר. ירוש' פ"ה: ז"ב פ"ח. סנהדרין פ"ג (13¹³) נודע בכל הש"ס, כי מימי רבי נקבע מושב הנשיא ובית הועד הגדול בטבריא. אמנם נראה ממקומות אחרים, כי נאספו לפעמים באושא, שגלו לה הסנהדרין בימי טראיאנוס ואחרי כן שנית בימי הדריאנוס (ע' רה"ש ל"א:). כי כן נמצא בב"ב רפח"ה אריו"ח שמעתי מהולכי אושא, שמענו מזה כי היו אז חכמים שנקראו: הולכי אושא, ואמרם: מאן הולכי אושא? ר' ישמעאל; אין הפירוש כי עליו כוון ר' יוחנן, אלא כלומר הולכי אושא הם בשיפתו. וכאמת התנאים שהיו מסנהדרי אושא לא יתוארו, הולכי אושא" רק בימי ר' יוחנן הלכו להתאסף שם לעתים. וכן (כתובות נון) אשכחיה ר"י בר יוסף לר' אבהו דהוה קאי באוכלסא דאושא. והנה בזמן התחלת אושא, נראה כדעת סדה"ד שהוא מומן רבן גמליאל דיבנה וכרש"י ז"ל, אף שהרש"ל ר"פ (ע"מ ע' אושא) משיג ע"ז ודעתו

שהתחילה רק בימי רשב"ג, הנה נעלם ממנו ספרי מפורש (פ' הברכה):
 כבר שלחה המלכות שני סרדימאות כו', הלכו אצל רבן נמליאל לאושה"
 ובע"מ שם חשב שמונה מתקנות אושא (ע' כתובות נו"ץ. ב"ק פ"ח ח"ג
 בירוש'. מו"ק ר"פ א"מ, רה"ש ט"ו, שבת ט"ו: ב"ב שם, ושם קמ"ו :
 הלכה זו העלה ר"א שר הבירה באושא, וכן כתובות כ"ב העלה ר"א
 שר הבירה אשה שאמרה א"א אני, וע' ברכות כ"ב סע"א באושא הוה
 עובדא, ובעירובין ע"ג : אר"י מעשה כבן נפחא שהיו לו ה' חצרות
 באושא, ובפסחים ג"ו : לפי גירסת רבינו חננאל, באושא התקינו שיאמרו
 בקול רם כו').

מלא כל הש"ס, כי דברי חכמי א"י היו להם לקנה-המדה
 וליתר שלא תמוט לסמוך עליהם, וע"פ רוב נמצא לשון : שלחו מתם,
 וע' שבת קמ"ו, ב"ב מ"א : ועוד בכ"מ, הא מיתניא איגרתא ממערבא,
 שהדין כך וכך, ואז און פוצה פה נגדו (וע' שבועות מ"ח : ובירושלמי
 תרומות פ"ד וע' זבחים פ"ו). וכאשר נמצאה בדברים ששלחו מתם כוונה
 סתומה יגענו לפרש (ע' ב"ב קנ"ט :) ולרוב שלחו משם הלכות, כמו ר'
 יוחנן (עירובין ס"ב) הוה יודעין ששוכרין כו', ור' אלעזר תלמידו כמו (ביצה
 י"ד) שלח ר"א לגולה לא כשאתם שונין בכבל כו', וכן "רבין" לרוב כמו
 נדה ס"ח. וע' תמורה ט"ו : ועוד בהרבה מקומות. ולא אבין קצת בניטין
 ט' : שלח רבין משום ר' אבהו הוה יודעין ששלח ר"א לגולה ; ואם כבר
 שלח ר"א למה נצרך לשלוח עוד ? ואפשר נודע לו שלא הגיעו הדברים
 להם. ובחולין פ"ו : ת"ש מדשלח ר"א לגולה הורה ר' כה"מ ש"מ הא
 דאחרנייתא. בהשקפה ראשונה יפלא שמא אחרי השילוח הורה כחכמים.
 אמנם החלכה ההיא ענין שאינו מצוי בכל שעה, ע"כ מה ששלח הוא
 רק מפני שהוראות רבי סותרים וא"ו ע"כ הודיע האחרונה. — ולא רק
 בדברי הלכה, כי אם גם בדברי אגדה ומוסר, חקי הבריאות ומשלים
 יפים. ע' סנהדרין פ"ח : שלחו מתם איזהו בן עוה"ב ? שייף ועייל כו'
 [וע' שבת קנ"ה. איזהו בן עוה"ב ? א"ר נחמן ואוניך תשמענה דבר
 מאחתיך כו', ובב"ב יו"ד : שאלו לשלמה איזהו בן עוה"ב ? א"ל כל
 שכנגד וקניו כבוד, וע' חולין ע"ו :], ובגדרים פ"א : שלחו מתם הוהרו
 בערכוביתא והוהרו בחבורה והוהרו בבני עניים כו'. והבאים מא"י לכבל
 הביאו להשיבות מתורת רבותיהם בפירושים והלכות ונתקבלו באהבה,
 ובכל מקום נמצא : "אמרי במערבא" בחלכה ובאגדה ובכללי המשנה

(זכחים צ"א:) ובמדות שהתורה נדרשת בהן (ב"ק ס"ו). ובב"מ נ"ח
 א"ל אבנו לרב הומו במערבא במאי זיהי? א"ל באחוורין אפו (וכעין זה
 סנהדרין מ"ד: א"ל אבנו לר"ד כו) בעו' כתובות ק"א מה ששלחו אחי
 רבה אליו דברים יקרים מא"ה ובנדרים מ"א, במערבא אמרי דדא קני
 כו' וע' פסחים קי"ד: משל יפה מא"י: דאכל אלוהא משיי בעלותא,
 דאכל קיקלי אקיקלי דמתא יתיב, ובמנחות מ': אמר רבא הא מילתא
 אמרו ואיתמר במערבא כוותיה דר"ה חמא, איש פתחא מילתא (א)

ובענין זה יש לי איזה מקומות שאין מובנים לי בראש תענית,
 א"ר יוחנן ג' מפתחות כו' במערבא אמרו כו' וריו"ח מ"מ כו' וזה לפלא
 לחוכרי ריו"ח עם אמרו במערבא. ובסוכה ל"ו: נמצא ג"כ בה"ג א"ר יוחנן
 כו' במערבא מתני הכי א"ר חמא כו', אמנם שם יש לפרש שבבבל אמרו
 בשם ריו"ח, אבל בתענית קשה לישב כן. ובמדרש פ' מצורע רב ולוי כו'
 במערבא אמרי כו' ג"כ פלא שהמדרש המחובר בא"ר יאמר כלשון זו,
 אבל מצאתי להלן פ"ח החוללים במערכת (פ' מבלבלים) ובל"ספק כצ"ל
 גם מקודם והמגוהים לא העירו ע"ז. וזויתר קשה ל"ו במנחות מ"ג גבי
 נסיונות צבע התכלת, דרב יצחק כה"ר דר"י אמר בחינה אחת ורב אהא
 משום רב עזרא בחינה אחרת, אמר ממשני הכו' תכלת (*). בשני רב
 אחא כו' א"ל רב אחא קהא לא תכלת ולא קלא אולן הוא, אלא ש"מ
 שמעתתו בהרדו איתמר, שלחו מתם שמעתתו בהרדי איתמר, וקשה
 מאד, איך שלחו מתם על מאמרים שנאמרו בבבל שבכאן יש לדעת אמיתות
 הדברים; אין אלו אלא דברי נביאות וזמכל שכן שרב אחאי מן האמוראים
 המאחרים בזמן שכבר במלו הישבות בא"י, אף שרב עזרא למד בא"י
 בזמן רבי. ולענ"ה נכון לפרש כוה' כיאמה ששלחו מתם שמעתתו בהרדי
 הרדי איתמר אף שלשון זו מובנת על דברי האמוראים כנראה שם, עכ"ו
 מוסב על הבריות לעיל מ"ב: (כי גם בריותא נקראה לפעמים שמעתא
 כאשר יבוא לפנינו להלן וכן ל' איתמר יש בגמ' על בחייתא, ע' יומא ג"ז:
 ועיין גם ע"ז ע"ה: כה"ג) דאמרינן שם כתנאי מעימה פסולה, ואח"ז ת"ה
 תכלת אין לה בריקה כו' מאי אין לה בדיקה, אמעומה. ובה לחוק אוקמתא

איתמר פתחא מילתא לא חמא דר"ה חמא, איש פתחא מילתא (א)
 תכלת תבואו מאש, ע"פ דמגילה. ובסנהדרין ז"ב הכהנים הנעשים בלח
 ומאי ניהו תכלת וכהגות. חגורתה שם הגיה, לוח' במקום, לוח' וזה גלו להגיה ולפקש
 נגד גורסתנו האמיתית.

זו; כי שלחו מתם שהברייתות של מעימה וההיא בבדיקה יחד נשנו ומוזה
ראיה על אמיתיות האוקימתא. והיינו באותה בכתר הכי, דר' מנח' דייק
כחומרי מתנייתא וזבין א"ל, ההוא סבא הכי עברו קמאי דקמאי ואצלח
עסקיהו (וע' ר"פ המפקיד, וכי בהדבר תנינן? שאלון לתנאי דמי ה"ח
ור"א ואמרו בהדרגת תנינן) ק"וע' עיסקין מ"ז: תנא דר"ז כל שעברו כו',
במערבא אמרי. ר"א: מ' החאטבו, מ"ד ארס, ק"קא, ק"קא, ק"קא, ק"קא
(¹⁵) בירוש' פסחים פ"א, אמר ר"ה שהיו בורחים למערות אפלות
והדליקו נרות ביום ומאור הנר הכירו אם הוא יום או לילה. וגם רבי גור
שלא ילמדו בשוק (מו"ק מ"ז), אמנם בשדה היה הרכו ללמד (שבת קכ"ז),
כי ברחו מן הפרסום, וביותר בעיבור השנים בגודע. ובירוש' מו"ק פ"ג,
ביומוי דר' ירמיה אתא עקא על טבריא. אבל לא כן בבבל, כי שם דרשו
בבל מבואות הערים כמו (ר"פ אין צדין) דרש אפיתחא דנהרדעא. ובחולין
מ"ה נזכר שוקא דרבנן, כיושם נקבצו, ומכל שכן ביומי דכלה לא
בסתר דברו (ע' ברכות י"ז); וביבמות ק': מקו אקוותא בשוקא דפומבדיתא.
(¹⁶) רב יהודה היה בראש הממאנים בעלית התלמידים לא"י ודרש
בבלה וזבאו זשם יהוי, לרמו שהעולה לא"י מכבל עובר בעשה (שבת מ"א
ובכ"מ), אף כי רמי אחיו עלה ג"כ לא"י וגם רב יהודה בעצמו היתה
חביבה עליו א"י ביותה (ברכות מ"ג), ק"וע' כ"ה היה מחבב ומוקיר גם לחכמיהם,
כראיתא חולין צ"ד שאני עולא החבוב ליה לר"ה דבלא"ה נמי פתח ליה.
ופ"א א"ל עולא ק"הא ר"א מרא דארעא הישראל (גמין מ'): וגם רב כהנא
כאשר נתחייב פעם בהין אצל ר' יהודה א"ל, והלא אבוא לך אגרת מא"י
שאין ההלכה כן (ב"ב מ"א): — בכ"ז עם וכל כבוד א"י ותלמודיה בעיניו
לא מצאנו זכר שיהיה פעם בא"י ולא עשה בלוי ספק נגד דעתו בעצמו (ע"כ
תמוהים דברי מדרש הנעלם פ' תולדות דר"י בק' יוסף כשהלך מקפורקיא
ללוד פגע ברב יהודה), ק"ועצר את התלמידים מלכת לא"י בעת שגדלו ישיבות
בבל ומה גם שקבל רב יהודה מכתבים מא"י להתרעם על הצעירים העולים
לשם, ושכן שלח לו ר' אביתר: בנו אדם העולים משם לכאן הם קימו
בעצמם ויתנו את הילד ביונה וגו'). — ה"ח ח"ז יא, ה"ח ח"ז יא, ה"ח ח"ז יא, ה"ח ח"ז יא
ונראה, כי היו עוד חכמים שהשתדלו לדבר על לב הצעירים להשאיר
ללמוד בבבל. ובסוטה ו"ד דרש ר' שמלאי, מפני מה נתאוה משה ליכנס
לארץ כו' עיי"ש, הנני מבין בזה כי אף הוא היה מתכוון נגד המבוהלים
לצאת לא"י ודרש שיש בידם לסגל מצות ומע"ט גם במקומם ויקבלו שכר.

ובזה יונח אצלנו הלשון: א"ל הקב"ה, כל בוונתך רק לקבל שכר" — חלולה לומר כזאת על מרע"ה; אבל הם נגד הצעירים אשר העיר למוסר אונס. וכבר כתבתי בכ"מ שבלשון ומטרת הדרוש נכיר את צורך השעה לדבר בעתו (ע' פסחים ס"ב: ובירוש' שם) ובעת ההיא כבר החלה כבר להרבות ישיבה וחכמה. והוא דבר שיש לו חשיבות גדולה (17) ירוש' שבת פ"ז ה"א, א"ר יוחנן לר' זכאי: בבלי, עברת שלשה נהרות כו'. והם: פרת, ועוד נהר אחד במיטופוטמיא או בסוריא והירדן. ויותר נראה, כי שלשה נהרות אלו הכוונה על המקום הוא על פרת קרוב לארדיריקא מקום כפים וסלעים על קרקעיתו, ע"כ עשו שם הכבלים חפירות והטו עקלקלותן שלש פעמים אשר העוברים הוכרחו להקיפן בשלשה ימים, כמו שכתב הירודוט (ע' העערען ח"א), אבל אין לפרש כאן שלשה נהרות כמו בבכורות נ"ה, כל הנהרות למטה מג' נהרות וג' נהרות למטה מפרת.

(18) ב"ב ח', א"ר יוסף והם תכו לרגלך אלו ת"ח שמכתתין רגליהם מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה. ומי שעלה לא"י התרומם והתגאה בזה (ע' ברכות מ"ג). והיתה ההליכה והשיבה כל כך תמידיות עד שהלכה אחת הלכה וחזרה מהתם להכא ומהכא להתם כמה פעמים. למשל מנחות נ"ב, נבי חביתי כה"ג, או חולין ע"ז, שלחו מתם הלכה כרב, הדור שלחו הלכה כרב. אמנם בחולין י"ז אבא דשמואל פגם ושדר פגם ושדר שלחו ליה כמגירה שנינו, שפירש"י ששלח כמה פעמים לא"י, דבר תימה בעיני! שבדין כזה שמצוי כל שעה היה מתון כל כך לשלוח איזה פעמים לא"י, וגם בדרך רחוקה כזו הלא תתקלקל הסכין בדרך ואיך ידין ממנה? ויותר היה נראה ששלח לביהמ"ד שבנהרדעא.

(19) ראה ביצה ל"ח: כי סליק ר' אבא התפלל: יהא רעוא דאימא מילתא דתתקבל ובכ"ז שחקו שם על דבריו. ובמנחות ע"ד. הוי בה ריו"ח כו' א"ל ר' אבא כו' אחיכו עליה וכי יש לך דבר כו'. וכמה פעמים בתלמוד: מחכו עלה במערבא, וע' כריתות ד'. אר"ש כו' אחיכו עליה במערבא כר"י מ"מ לא אמר משום דא"ר הנינא לא אמר ר"י כו' והגרי"ב (סנהדרין ספ"ק) לא ציין מכאן, ומשמע קצת דגם כאן לאו היינו ריב"ח מדהזכיר את אביו בשמו. ובזכחים ס"ו איתמר כו' מחכו עלה במערבא ולא ציינו כלום. והוא דבר שיש לו חשיבות גדולה ור' זירא קודם עלותו לא"י צם הרבה תעניות שישכח תלמודא

בבלאה, כי הוא למד בפומבדיתא (ע' חולין מ"ו.) ; מקום אהבת
 החריפות היתירה, כמליצתם (ב"מ ל"ט:) דמעילי פילא בקופא דמחטא .
 ובאמת מצאנו בש"ס איזה פעמים איך שנשכחה מר' זירא משנתו .
 בעירובין י"ב : אישתמיטתיה הא דאמר ד"א אריו"ח מבוי כו', וכן רה"ש
 י"ג : אישתמיטתיה הא דא"ש הכל הולך אחר גמר פרי, וכן חולין ק"ו :
 כי סליק ר"ז כו' אישתמיטתיה הא דאמר רחב"א אמר שמואל התירו
 מפה כו' .
 אבל ראינו, כי ר' זירא בחר בא"י דרך לימוד פשוט, ראה ר"פ
 זה בזה יגעו לפרש דברי המשנה, ומסוק בשם ר"ז אמרו במערבא לפרש
 באופן קל, וכן הוא בירוש' בשמו . ואולם ר"ז היה חלש ורך ההתפעלות
 (ע' תענית ז'. שם מ"ו : מגילה ז'. וע' ברכות כ"ט) : ולא עמד על דעתו, כי
 כן נמצא לו הרבה פעמים בש"ס : א"ר זירא מריש הוה אמינא כו' כיון
 דשמענא כו' (ברכות נ"ג : ועוד ועוד) . — ובחולין י"ח : אמר, מאן אמרה
 רב יוסף, רב יוסף מכו"ע גמיר עיי"ש, נ"ל כי הוא לשיטתו (ירוש' שקלים
 פ"ב) אר"ז לית אנו חוששין לשמעתא הרב ששת דגברא מפתחא הוא, וזהו
 מעמו שלא חשש לדבריו רב יוסף שהוא ג"כ סגי נהור .
 (20) ע' ירוש' פ"ק דברכות סיפורים שונים איך התלוצצו ההמונים
 הפחותים בא"י על הצעירים הבבליים — ולכוונה זו, סמיכות הענין שם
 ובספ"ד דשקלים : אין חור שאין בו ליצנים כדורו של דוד כו', מפני
 שהביאו מקודם מן התלמידים שבאו מבבל ללמוד אצל ריו"ח . ונ"ל
 לפרש דברי ריו"ח (פ"ק דב"ב) : איוב מעולי גולה היה ובית מדרשו במבריא,
 שמאמר זה כלו מקשה, הן מפני הדעה שאיוב יהיה מעולי הגולה והוא
 נוכר ביחוקאל בין אנשים נודעים מכבר : נח דניאל ואיוב, ועוד שיהיה
 גם בית מדרשו במבריא — גם לדעת המבקרים שמאחרים אותו — ולא
 נמצאו שם בתי המדרש עד זמן רבי . אמנם לדעתי גם הגדה זו מטרחה,
 כפי שכתבנו במקום אחר, כדבר בעתו . הן רבים היו התלמידים, אשר
 באו ללמוד תורה אצל ר' יוחנן למרות כל התלאות שסבלו בימי נדודיהם,
 ור' יוחנן החשיבם עד מאד כאמרו תמיה : דילכון אמרי דילהון הוא : (ע'
 גיטין ע"ה : וש"מ), על כן כנגד אלה אמר, כי גם עליהם ואמרו המושלים
 משלו של איוב, ראשיתם יסורין ואחריתם ישגה מאד, ובמלים פשוטים
 היה אומר : עולי גולה למבריא כאיוב נחשבו, אך הפך המליצה בדמיון
 נפלא לחוק הרושם על שומעיו . ובירוש' ספ"ה דסוטה, לפום כן יליף

מינה ריג'ח עיי"ש, נ"ל הכוונה רק על מה שאמר: וישראל היה.
 (21) עוד על הלל אמרו מראש: מה תוחלת מבבלי (ירושלמי ר"פ
 א"ד), ואמרו עליהם, משום דיתבותו בארעא חשובא אמריתו שמעתתו
 דמתשכן (יומא נ"ו, ובש"מ). ובתמורה כ'. שבת ס'. אר"ח אי לאו דקרו
 לי בבלאה שרו איסורי כו', ובבכורות י"ח עד דאכלת כפנייתא בבבל,
 לפי' תוס', ר"ל, שמשנתם בסר. וע' שבת קמ"ה: וע' יומא מ'.

והנה ר' ירמיה דרכו לומר תמיד: בבלאי מפשאי, ועוד אמר,
 הושיבני במחשכים זו תלמודה של בבל (סנהדרין כ"ד), ואולי בכוונה אמר
 ג"כ (שבועות י"ד). בן בבל שעלה לא"י ונעלם ממנו מקום מקדש [ונמצא
 לו גם (גיטין מ"ד): בן בבל שנשא אשה בא"י והעתו לחזור].

אמנם באמת נראה, כי גם ר' ירמיה לא כוון לגנות חלילה את
 חכמי בבל, ולא אמר דבריו אלא לחדד את התלמידים וגם להביא חשק
 בלבם לעלות לא"י ולהצטיין שם. הן ראינו כי ר' ירמיה בעצמו היה
 נוטה ללמוד החרודים כאחד מבני בבל משאלותיו השונות אף בדברים
 הרחוקים מן המציאות, בכל הש"ס (ולא תקשה לנו על אבעתו: איברי
 בשר נחירה שהכניסו עמהם לארץ מהו — חולין י"ו. למאי נפקא מינה?
 עיין רא"ש). אבל אמרו עליו בירושלמי (גדרים פ"ח ה"ב) כי איננו מן
 השקדנים (ובזה נבין אמרם: וחד מינן כי סליק להתם עדיף, כתר"י כו').

(22) בכתובות ע"ה: אמר אב"י, וחד מינייהו עדיף כתרי מינן;
 אמר רבא וחד מינן, כי סליק להתם עדיף כתרי מינייהו. ובתמורה כ"ט.
 ידע ביהא לשנווי שמעתא ואי לאו דסליק להתם לא ידע דא"י גרמה לו.
 ויש לפרש כתובות ק"ב. א"ר זירא, הא מילתא מר' אבא שמוע לי ואי
 לאו ר"א דמן עכו שכחתה, כי ר"ז הוא בעל המאמר „אירא דא"י מחכים”
 (ב"ב קנ"ח:); והוא בקש רחמים לשכוח תלמודה של בבל (וע' לעיל
 הערה 19). והנה ר' אבא היה עוד בבבל כשעלה ר"ז (ע' חולין נ"ז),
 ור"ז שמע זה ממנו בעודו בבבל, ולולא ר"א דמן עכו שאמר לו דבר זה
 בא"י, כבר נשכח גם זה ממנו.

(23) נגד המאמרים הנראים כמקטינים את ערך חכמי בבל, כאשר יצא
 גם מפי חכמי בבל בענותנותן, הלא נראה לעמת זה, כי בא"י גם
 העריצו אותם וכמה דברי תהלה פורו להם. רבי קורא על ר' חייא: מארץ
 מרחק איש עצתי! (מנחות פ"ח:); ור' נוחנן אומר תמיד: יודעים חברינו
 הבבלים לפרש מעם נכון (ע' חולין מ"ה), ובירוש' (ב"מ פ"א ה"ח), קראו

הירוש' פ"ב דרה"ש, כיצד היו משיאין משואות, א"ר יונה כהרין מקונא, והיתה מלה זו ידועה אצלם כמעשה המשואות שלא במלו עוד מיום מבריא כדאיתא שם). — ונמצאו בתלמוד הרבה ברייתות שצור מחצבתן היא בכל. סוכה ל"ו בברייתא, אתרוג הכושי כשר — הא לן והא להו, ובכתובות צ"ד: בברייתא, וכאן (בבבלי) אמרו מה שירצה שלישי יעשה, ובפ' ערבי פסחים, ברייתא דווגות בבליה. הברייתא, אין פותחין בתי כנסיות אלא למוזח, בבבלי נישנית (הוס' עירובין ריש עושין פסין). — ובב"מ ע"ד: באתרא דתנא דידן ארוסא יהיב ביורי; כי המשנה האחרונה בבליה, אבל בא"י שהיתה הקרקע יפה, היה נהוג שהארוס נותן הורע וכן מפורש במד"ר פ' תשא: בנהוג שבעולם הארוס נותן זרע ופעולה עיי"ש. ובירוש' סנהדרין פ"א ה"ג, תמן תני. ובפסחים ל"ד: איתוביה רוי"ח לר"ל כו' א"ל תני דבי רבה בר אבוח. ובבכורות ו"ו. אתא רב הושעיא מנהרדעא ואיתתי מתניתא. ובמגילה יו"ד א"ר ברכיה המדרש הזה עלה בידנו מן הגולה. ושם כ"מ. תני רב יוסף, יציץ ופרח ישראל — אלו ת"ח שבבבלי שעושים ציצים ופרחים לתורה.

²⁴ הן אמנם נמצא תמיד דעות שונות לחכמי בבלי ולחכמי המערב הן בלשונות הן בפירושים והן בהלכות, כמו ריש עירובין, ר"ח אמר קינן במערבא אמרי פיסקי דארוזא, ובירוש' סוטה פ"מ ה"ו הכא פתרון קרייא בהורג תמן פתרון קרייא בנהרג (ופשטות הדברים כהבבליים), עיי"ש. ובירוש' שבת פ"ג, תמן אמרין חמה מותרת תולדות חמה אסורה רבנן דהכא אמרין תולדות חמה נמי מותרת. ויותר מהמה נודעים להוגי בשני התלמודים כאשר כבר הביאו הראשונים שמות הבבלי והירוש', כמו בתום' (יבמות ב"א). לענין אשת חמוי שהתירו בבבלי ובירוש' אסרי, וברא"ש סוף עירובין לענין הולדת קול בשבת שהבבלי מתיר ובירוש' אוסר, ועוד במקומות אין מספר. וביותר תפס הרמב"ם שיטת הירוש' (ע' רמב"ם פ"ט מתמידין ומוספין ה"ח וש"מ), אבל כך הם דרכם של הלמודים שלכל חכם שפתו וכמו בבבלי גופה, כסורא מתני הכי ובפומבדיתא מתני הכי. — אמנם כמה חלוקי מנהגים יש בין בני בבלי לבני א"י, כאשר אסף בס' יש"ש סוף ב"ק חמשים הלופי מנהגים ובס' ערך מלים (ע' א"י אות כ"ה) הוסיף קצת עליהם. ומה שמצאתי אנכי כמה חלוקי מנהגים, מהם שתלויים במקום, ראיתי להעלות בזה ואין בית המדרש בלא חדוש. כבר העיר בס' ע"מ שם על איזה הבדלים בתפלות ונוסחאות, כי

גם בבבל תקנו כמה תפלות וברכות, כמו תפלת ותודיענו שאמרו עליה תקנו מרגניתא בבבל (ברכות ל"ג:). ובסנהדרין מ"ב נראה שנוסחת ברכת הלבנה שלנו בבבל נתקנה ובא"י אמרו בקצרה ברוך מחדש חדשים. ושם ל"ז: כתבו התוס' שאין בני א"י אומרים קדושה אלא בשבת. ובכתובות ח' נראה, כי ברכת חתנים ברכו בא"י רק חמש ברכות ובבבל הוסיפו משש עד שבע, וע' יש"ש שם. ובברכות י"ד, במערבא אמרו ערבית, דבר אל ב"י ואמרת אליהם אני ה' אלהיכם ובבבל גמרו כל הפרשה. נוסח הגדה של פסח שלנו הוא נוסח בבלי ובא"י באו בו שינוים רבים, וע' של"ה מאמר מצה עשירה ד"ג. — בירוש' ברכות פ"ז ה"ג ר"ז קם קרא כהן ובעון מישתקוניה אמר לון רחב"א ארפוניה דכן נהוינן גביהון. — ברכות נ"ח, אמר עולא אין אוכלוסא בבבל, ובב"מ פ"י הי"א, שהרמב"ם מפרש שאין דין אוכלוסא בבבל, שאף אם יראה שם ס' רבוא א"צ לברך רק בא"י (כי באמת נראו גם בבבל ס' רבוא, ע' עירובין וא"י:). — בספרי איתא, דתענית עשרה בטבת מתענין בגולה בעשירי ובא"י בחמישי. — בתענית י"א. אין תענית צבור בבבל. וכתב שם הרא"ש בשם ראב"ה הטעם, מפני שאין הנשיא עמהם, עיי"ש ע"פ ירוש' ויש להבין, מדוע יגרע בענין זה ערך הראש גולה שבבבל? (וביוחסין ע' רב נחמן, ז"ל: ראש הגולה הוא עיקר הנשיא). — בני א"י חלקו את התורה לשלש שנים ויותר, ובבבל סיימו בשנה אחת (מגילה כ"מ. וביש"ש שם סמ"ח). ונראה טעם הקצור בא"י, מפני האריכם שם בדרוש ואגדה בכל פעם. ונ"ל לפרש (ברכות ה'): רב ששת מהדר אפיה וגרים, אמר: אנן בדידן ואינהו בדידהו, כי „דידן ודידהו” בזה הכוונה על „בני בבל ובני א"י” (כרגילות לשונם, ע' חולין מ"מ סע"ב וש"מ). והנה מקורם שם מביא מאמר ר' אמי: ועוזבו ה' יכלו — זה המניח ס'ת ויוצא; ובא"י מיחו שלא לעסוק גם בר"ת בכל עת הקריאה, ורב ששת אומר: אנן בדידן — במנהגנו, ואינהו בדידהו — יעשו כמנהגם, כי בא"י היתה הקריאה מעטה. ובענין זה נראה עוד דבר נכון (שם ח'): רב ביבי בר אבבי סבר לאשלומינהו לכלהו פרשייתא במעלי יומא דכפורי אל ר"א מדיפתי כו' ע' גירסת הערוך על חגליון שם: סבר לאשלומינהו לכלהו פרשייתא דכלהו. וכתב מהרי"ב בהפלאה שבעירכין, שגירסת הערוך יותר נכונה, יען לפי גירסתנו הרבר פלא, איך יוכל איש לדבר אף במרוצה גדולה כל פרשיות השנה ביום אחד, ובאמת היא שאלה גדולה, מלכד

ההפסקות הנחוצות למנוחת כלי המבטא, וביותר האיש השלם רב ביובי בר אבוי לא יצא בחפזו ובמנוסה כדרך ההמון המלעיזים את עצמם בלילות שבועות והו"ר, כי אם קרא במתינות והבן במקרא: ע"כ נראה, כי עם כל זאת גירסתנו אמיתית ויחישב ע"פ האמור אצלנו להלן, כי רב ביובי בר אבוי למד בא"י, כי היה מתלמידי ר' יוחנן, ובא"י משלימין במשך שנה רק שלישית התורה, ע"כ הספיקה לו השעה למקרא פרשיות כל השנה בא"י בטוב מעם ובשוכה ונחת. — נראה, כי רק בכבל נמצאו בתי הכנסיות מחוץ לעיר, ויתכן כי מטעם זה בתי כנסיות שבכבל על הנאי עשויים (פ"ד דמגילה) כי הוצרכו לשנותם תמיד. אבל בא"י רובם בעיר. בברכות ח', ר' אמי ור' אסי היו להם תליסר בי כנישתו בטבריא. ובחולין פ"ו: בשוקא דקיסרי אפיתחא דבי מדרשא, וכ"מ יומא י"א. — בתקיעות אחרונות של ע"ש להבטיל את העם ממלאכה, בא"י תוקע ומריע ותוקע, והבבלים תוקעין וחוזרין ותוקעין ומריעין ושובתים. — בברכות ס"ב עד השתא לא עיילית לשעיר, י"מ ששעיר הכוונה א"י שלא נזוהר שם בצניעות כביהכ"ס כמו הבבלים, ע' הגהות הגרצ"ח שם. וזוה נראה לפרש (ברכות ח'). המעם מה ששבחו במערבא לרברי מר זוטרא (שאמר לעת מצוא זה בהכ"ס), דמ"ז עדיפא מכלהו, כי הכירו בזה יתרון הבבלים עליהם (ולפי פירש"י שם, קשה אחרי שרק בכבל הוצרכו להרחיק, מאי שייך עדיפא מן האומרים מא"י). — בשבת קמ"ז עולא איקלע לפומבדיתא, חזי רבנן דקמנפצי גלימייהו, אמר, קמחללי רבנן שבתא. זי"ל, כי תשובת רב יהודה „אנן לא קפדינן“, יען בכבל לבשו בגדים לבנים כמובא בפנים ובחירוי אמרו דלית לן בה, כי על לבנים אין מקפידים, כפירש"י. — שבת ק"ט, בכבל גבלי שתיתא (גם ר"י ב"ר יהודה המתיר משפחתו בבליית). —

בבדיקת הסכין, במערבא בדקי בשימשא בנהרדעא במיא (חולין י"ז:). — מוגרמת נהגו לאסור ברוב ערי בבל ובא"י הכשירו (חולין יח:). — בעי חשילתא לא אכלו בכבל ובא"י אכלו (שם צ"ג:). בעופות טמאים במין אווז הנקרא קקואתא התירו בכבל ובמערבא מלקי עלה (שם ס"ג:). החלב שבמקום היתר בני כבל נהגו איסור ובא"י היתר (שם נו"ן). — השחלים וכותח הבבלי אין בהם משום גילוי ובני גולה נהגו בהם איסור (ע"ז ל':). — בבית יוסף סי' קצ"ג לענין תינוקות שלא הגיעה זמנה לראות בא"י החמירו ובכבל הקילו. — הנודר מן השמן בא"י מותר בשמן שומשמינן

ובבבל בשמן זית (גדרים נ"ג). — נראה כי בא"י כתבו את התורה מגילות
 להתלמד בה לתינוקות, כאשר נבין באדר"נ פ"ח: לאחר שהיה לו בן
 קפץ הניחו ויצא לשוק עמד ונטל את המגילה והניחה בין ברכיו והיה יושב
 והוגה בה. אבל בגימין ס'. השיב רבה כששאל בדין זה: אין כותבין
 לפי שאין כותבין; כלומר המנהג שלנו שלא לכתוב מגילות. ובמד"ר
 נצבים: תחלה לומד במגילה ואח"כ בספר ואח"כ נביאים וכתובים. —
 ירוש' ברכות פ"ק רבי יוחנן הוה מיסתמך על ריב"א והוה ר"א חמי ליה
 ומטמר מן קמוי, א"ל תרין מילי עבד לי הדין בבלאה חדא דלא שאיל
 בשלמי כו' א"ל בן אינן נהיגין גביהון, ועירא לא שאיל בשלמא דרבה.
 וע' ביש"ש שם ס"ג. וע' שו"ע יו"ד סרמ"ב ס"ו ובביאורי הגר"א שם.
 ולענ"ד יש ליישב, כי מה שאסרו בפת"ה נתנית שלום לרב, והו כבית
 המדרש, דשם עיקר אימתא דרבנן אבל בשוק אין איסור רק מנהג כבלים.
 הלא נראה שיש חילוק בדרבי הכבוד לפי המקום, כמו שאמר ריו"ח אין
 מוכרין בדרכים (ברכות מ"ו). ע"כ אין קפידא בענינים אלו שלא במקומם. —
 נראה שבא"י החמירו לענין שאילת שלום לעכו"ם ובבבל הקילו, ע' גימין
 ס"ב וכתום שם. — מו"ד ס' שס"ב בשם רב נמרונאי, חילוק במנהג
 הקבורה, שבא"י קוברין בכוך ואין נותנין עליו עפר כלל ולא כן בבבל. —
 ב"ק ל"ח: אמר עולא, מאי אית לי גבי נחמתא דבבלאי דגידופא הוא,
 דאמרו מאי אפשר לי למיעבד; הא אפשר להו למיעבד עבדו, עיישה.
 ויש לתלות ענין זה במה שאמרו (ב"ב מ"ו): מ"מ עדשים (לנחם אבלים)?
 אמרו במערבא מה עדשה זו אין לה פה, אף אבל אין לו פה; דבר אחר
 מה עדשה זו מגלגלת אף אבילות מגלגלת ומחזרת על כל באי עולם,
 א"ב לנחומי בביעי. ונראה, כי פירוש השני בבלי (יען טעם ראשון נאמר
 בשם מערבא), והוא על דרכם בתנחומי אבלים, כי גלגל החזור בעולם
 הוא המות ומצורתו פרושה על כל החיים; אבל בא"י למדו לקבל באהבה
 ולדום, כי ה' דיין אמת. ובירוש' ר"פ מי שמתו, נמסר לרבים אוכל בשר
 ושותה יין כו' בדרמך ר"ש בר רב יצחק קבל ר"ז אביליו ואכול מלופחין
 כמה דהון מנהגא, והוא כי הם בבליים ומנחמים בערשים. ובהשקפה
 ראשונה יש להשיב על דברי עולא האומר כי תנחומי הכבלים גידוף הוא
 באמנם: מה לעשות ואין להשיב — הלא גם דוד המלך אמר כזה (ש"ב
 י"ב כ"ג): הנוכל להשיבו עוד? אמנם י"ל, כי תשובתו לענין תפלה
 ובקשה, כי היא אחרי מות הילד תפלת שוא, אבל לא לענין תנחומים.

ב"מ ק"ג: בבבל נהיגי דלא יהבי תיבנא לאריסא. — ב"ב נ"ה.
 אריסותא דפרסאי עד מ' שנין עי' פרשב"ם שם. —
 יש פלוגתא בין בבלי וירוש' לענין נשואין תוך ג' רגלים, דבירושל'
 פ"א דיבמות חשיב אין לו מי שישמשנו, ולא כן ש"ס דילן במו"ק; כי
 בא"י הו' יותר רגילין בשירות ונקראו: מפנקי דמערכא. — ע' גימין פ'.
 דבא"י לא מנו בגימין למלכי יון, אבל בבבל מנו לחשבון זה כדאיתא בס"ע
 רבה: ובגולה כותבין למנין היונים.
 (25) ראיתי לפרוט בזה שמות כל החכמים שבאו מבבל לא"י שנזכרו
 בתלמודים, וכן להפך שירדו מא"י לבבל, מפני שיש בזה תועלת רבה
 לעמוד על דבריהם ושמותיהם, וציינתיו המקורים לכד מן הידועים לכל.
 ילידיו בכל בא"י: הלל הבבלי; ר"י בן בתירא מנציבין, ע' ספרי
 ראה; ר' יהודה משפחתו מבבל (ע' מנחות ק"י); ידוע הבבלי תלמיד
 ר"מ; איסי בן יהודה הוא יוסף הבבלי איש הוצל; ר' נתן הבבלי; ר'
 אחי בר' יאשיה, פ' עשרה יוחסין; ר' חייא ובניו יהודה וחזקיה; רב
 הונא הקדמון ר"ג; אייבו ורב בנו; אבא בר' אבא אבוא דשמואל
 (ירוש' ב"מ פ"ד ה"א ופסחים פ"ה ה"ב) ושמואל בנו, ע' ב"מ פ"ד.
 ובע"מ ע' א"י ס"ח כתב דשמואל לא היה מעולם בא"י וגם הגרצ"ח ז"ל
 בהגהותיו בשבת מסופק בזה, ונעלם במח"כ ירוש' מפורש תענית פ"ד
 ה"ב שהלך שמואל לשאול בשלום הנשיא בכל יום עיי"ש כל הענין ומעשה
 ההוא בהכרח בא"י (ע' ירוש' סוף הוריות) שהיה דרכם לשאול בשלום
 הנשיא כל יום, ועוד שבבבל היה ר' שילא בראש כשבא רב לשם, וע'
 שביעית ספ"ז; ר' חמא בר' ביסא (כתובות ס"ב:); רבב"ח הראשון, נבד
 ר' אחא מכפרת פ"ק דסנהדרין; רב אשי הקדמון ובנו ר' חייא (גדרים נ"א:
 שבת ס': ע"ה:); רבי חנינא (ירוש' סוטה פ"א וע' תענית פ"ד ה"ב); רב
 המנונא (מנחות ספ"ב עיי"ש וצ"ע בירושלמי תענית שם); ר' יונה,
 גימין ע"ח:; ר' יאשיה, גימין ס"א; איסי בר' היני, שבת קמ"ט; רב
 עזרא, חולין נ"א, (וי"ל, אומרו שם: „רב עזרא שמני", שהוא כמו
 בפסחים פ"ג: שקרא רהב"ג לעצמו „רב הונא" ונתן מעם „בעל השם אני",
 שכן קראוהו מילדותו); רב כהנא הראשון, ב"ק קי"ו; ר"ש בר' נחמני,
 ילקוט שופטים רמז מ"ט, ולכן קרא לרב יהודה „חברנו" (מו"ק כ"ו). שלמדו
 יחד בבבל; ר' חייא בר' יוסף, חולין נ"ד; שמעיה דר' חנינא, חולין נ';
 ר' אלעזר בן פדת; ועזרי, קידושין ע"א; ר"ה בר' תורתא, חולין קכ"ו;

ר' אמי ור' אסי, הם רב אמי ורב אסי בכבל; רמי בר יחזקאל, סוף כתובות; רב נתן בר אושעיא, עם שמואל, גימין י"ח, ועם ריו"ח, שבת ק"ב; ר"ג בר אבא, ירוש' מו"ק פ"ג ה"א; רב שמואל בר יצחק (מגילה ח'): ובכ"מ בירוש'; ר' אדי דהומריא (ירושל' שבת ספ"ה וע"ש פ"א ה"ח); ר' זכאי, שם פ"ו; עולא רבה; ר' אבא; ר' זורא ובנו אהבה; ר' ירמיה; ר' חגא, ב"מ ק"ג; רב דניאל בר רב קמינא (ירוש' סוכה פ"ד ה"ג); רב גזא, שבת קמ"ה; ר' שמעון בר אבא; ר' חייא בר אבא, אחיו ר' שמן בר אבא, ור' כהן אחיהם; רב ברונא, ברכות מ'; רב חננאל (ע' מגילה פ"א ה"ט חגרא כו' יהיב כו' לר"ח); ר' הלבו תלמיד רב הונא; ר' יעקב בר אחא (ירוש' יבמות פ"ח ה"ג אמר לר"ז עמך הייתי, ע' פ"מ); ר' אבא בר פדא, ב"מ מ"ג; רב אושעיא ורב חנינא אחי רבה, סוף כתובות; ר' אבא בר זבדא (ע' ירוש' סוף ח' שרצים, ול"ק קושית סה"ח מב"מ פ"ב ה"ד, כי י"ל ששב אח"ז לבבל, וע' שביעית פ"ט ה"ז מוכרח שהיה בא"י, ולפי"ז ראית הרא"ש, יבמות פ"ו סי"ד, מר"א בר זבדא שם נגד הסוברים בדין שהיית עשר שנים שאינו נוהג בחו"ל, יש לדחות כי ידעו שדר עם אשתו בא"י). — מר עוקבא ור' שימי בר מר עוקבא (ברכות יו"ד, וע' כתובות ס'; לי התיר ר' חנינא); רב יצחק בריה דרב, ירוש' ברכות פ"ג ה"א; ר"ש בר אבא, ירוש' מו"ק פ"א; רב ספרא; ר"ש בר יהודה, ע"ז ע"ג; אבא בר מניומי, גימין כ"ט; רב אחא בר אדא, קידושין ל'; ר"א בר אויא, פסחים ל"ג; רב חונא, ירושלמי רה"ש פ"ב ה"ב; ר' אדי, ירוש' ב"מ פ"ה ה"ב, א"ר אדי סלקית מגלותא; רב יהודה בר שילא, יבמות ק"א; רבה בר שילא, ר' אילא עלה אצלו, חגיגה פ"ק; רב דימי ורבין נחותי; אמי ורדינא, ביצה כ"ז; בן ר"ה בר חנינא תלמיד ר' זריקא, פסחים ע"ג; ר"ח בר אדא שליח ציזן, ביצה כ"ה; ר' יעקב ברה דבת יעקב, עירובין פ'; רב ביבי, שבת ע"ד; ביהא, תמורה כ"ט; בר הדיא חולין ק"ו; ר"ה בריה דרב איקא, פסחים נ"ג; ר' אבין בר רב חסדא, גימין ה'; חמא בריה דרבה בר אבוה, כתובות פ"ה. רב כהנא השני רבו של רב אשי נראה ג"כ מפסחים שם וכן משמע קצת שבת ק"ג שהיה בא"י; בן ר"ה בר אבין, נדרים ע"ז; רב מרדכי, עם ר' אלכסנדר, יומא נ"ג; אבא מארי, ירוש' ביצה פ"א ה"ז, מגילה פ"ב; רב חביבא בר סורמקי, יומא י'; רב הונא בר אבין, ב"ב נ"ה; ר' אמי בכליוא, פסחים פ"ד ה"ג; רבה

בר מרי, תמיד בשמו במערבא (הוריות י"ג, יומא פ"ו: כ"ב ט"ו); רב ביבי בר אבוי, נדה כ"ה; ר' יעקב בר אבוי, ברכות פ"ד ה"ד; חד בר אבוי, שביעית פ"א; חד סב בימי רבי, ירוש' סוטה פ"ט ה"ב; מאן הוא (חולין מ"ט.); רבנן דתמן, בכ"מ בירוש'. ובלי ספק כל החכמים שיש להם תואר „רב” ומצאנו שלמדו בא"י, או שיש להם תואר הסמיכות „רבי” והם תמיד בכבל, על הנזכרים יתחשבו.

ילידי א"י בכבל: רבי עקיבא ירד לנהרדעא ומצא שם את נחמיה איש בית-דלי; ר"ח בן אחי ר"י; ר"מ ברח לבבל (ע"ו י"ח.); ר' יוסי הלך לנציבין (יבמות ק"ב.); ר' דוסתאי בר ינאי ור' יוסי בן כיפר (ספ"ק דגיטין); לוי; ר' שמלאי הדרומי (פסחים ס"ב:); ואביו (רה"ש כ.); ר' שילא, מסופק בו בסה"ד אם הוא רב שילא בכבל. והנהבת ענית פ"ד ה"ב, שמואל ואילין דבית שילא הוו שאלין בשלמא דנשייא בכל יום והוו אילין דבית שילא עלין קדמיי, פלגון אייקר לשמואל כו' עאל רב לתמן כו', ופי' פני משה על רב לתמן „לבבל”, א"ב נראה שבא ר' שילא לבבל. אבל אי אפשר לפרש כן, שעל היציאה לבבל יאמר „נחת” ובלי ספק הכוונה כשבא רב לא"י (כמו שפי' קה"ע ואולי גם בפ"מ ט"ס וצ"ל „לא"י”). ועוד דהנשיא הוה איננו רי"ג שבכבל כמו שהבאתי מירוש' סוף הוריות וז"ל שם: בלווטמי ופגני עיילין ושאלין בשלמא דנשייא בכל יום והוו בלווטמי עיילין קדמיי כו'. — ר' יצחק נפחא, קידושין נ"ט; ר' יהודה נשיאה, ע' סה"ד ע' ר' אושיעא, ויותר נראה הגירסא (ב"ק י"ט:); אקילעא דר' יהודה והיינו ר"י נשיאה המוזכר בזה; ר' חייא פרוואה (ע"ז ל"ח:); רב מתנה, ע' סה"ד; ר"י בר אבדימא (זבחים מ"ג:); רב תחליפא בר מערבא (כתובות ח.); רב אחא ברדלא (סוכה כ"ו.). וברדל עיר בא"י (ירוש' עירובין אנשי ברדליא כו'). רבב"ח השני, ע' פסחים נ"א., ובלי ספק השני הוא, תלמידו של ר' יוחנן והיה יליד א"י ואכל דאייתרא כמנהג ארצו. ונפלאתי על הסה"ד שכתב ע' אילפא, שרבב"ח תלמיד ר' יוחנן לא היה בכבל דק רבב"ח הראשון (בצ"ל ובטעות נדפס שם „השני” גם בסה"ד החדשים, ובע' רבב"ח ג"כ דברים אינם מובנים) תלמיד רבי, וביומא ט': רשב"ל סחי בירדנא אתא דרבב"ח יהיב ליה ידיה א"ל אלהא סנינא לכו כו', ור"ל מי מישתעי בהריה רבב"ח, זמא ר"א דמרא דא"י הוה לא מישתעי בהריה ר"ל כו', אר"פ, שרי גברא ביניהו אי רשב"ל זועירי אי רבב"ח ור"א, פירש"י, או את הרוחץ תחליף

או את פושט היר, או ר"ל רחץ וועירי פשט היר או רבב"ח פושט היר
 ור"א רחץ. והנה לא אאמין שרבב"ח הנזכר כאן יהיה רבב"ח הראשון
 תלמיד רבי, שהרי עוד בימי רבי ירד לבבל ועלויו לא יאמרו שלא ידבר
 עמו השב"ל. ובלו ספק שהוא רבב"ח השני וחזר לא"י וזהו שאמר (ב"ב
 ע"ג): כי אתאי לקמיה דר"א, אבל באמת בפירוש החילוף בזה הייתי
 מפרש דלא כפרש"י, שעל פי האופן השני היה ר"א הרוחץ ורבב"ח
 פושט היר, שלא כסדר שנוכרו: ר"ל וועירי רבב"ח ור"א (שהכריחו לזה,
 כדי שלא להרבות החילוף בשמות האנשים ובמעשים), כי אם נפרש כן,
 יקשה איך יאמר ר"א: אלהא סנינא „לכו" (לבני בבל) והוא בעצמו
 בבלי; אלא נראה בהיפוך, שרבב"ח זה שהוא יליד א"י, אמר כן לר"א
 יליד בבל (אף שלמד לפעמים אצל ר"א, אפשר שאז לא גדל עוד בתורתו
 כי מתחלת בואו לא היה נחשב עוד, כנראה בירוש' פ"ק דברכות בדברי
 ריו"ח, ועלייתו בהדרגה ע' סוף כתובות). ר' אחא בר חנינא (חולין קל"ד.
 וע' סנהדרין מ"ו), משפחתו מא"י ודר בדרום במקום ריב"ל (ע' ב"ק נ"ה).
 ובא לבבל והביא עמו משניות הרבה; ר' אבודימא נחותא (ירוש' שבת
 פ"ח ה"א); שבתו בר מרינוס (ביצה ל"ב); ר' אבא בר אחא נחית
 לתמן (ברכות פ"א ה"ו); ר' מנא דבר עם אביו (ירוש' ב"ב פ"ב ה"ח);
 לוי פריסא, ירושלמי גיטין פ"ו ה"ה ע"ש, ולא הובא כלל בסה"ד. ואולי
 צ"ל: לוי סרוסא (ע' ירוש' ביצה פ"ב); רבינא האחרון מולדתו בא"י
 (מנחות מ"ג). אמנם נראה, שם ס"ח: אמר רבינא אמרה לי אס, אבוך
 לא אבל באורתא דשיתסר כו' שאביו היה בחו"ל ורבינא זה הוא האחרון,
 כי כן הזכיר את אמו בענין מאכליו עוד במקום אחר (חולין פ"ז):
 כמגילה ירוש' פ"ד ה"ה ר"ש ספרא דמרבנת כו' נחת להכא קם עימיה
 ר"ש בר יוסינה ופי' פ"מ וקה"ע נחת לבבל. אבל תמוה שיאמרו בא"י:
 להכא על בבל והי"ל: לתמן, ועוד ר"ש בר יוסינה לא נמצא בבבל.
 ויותר נראה, כי נחת להכא היינו למבריא שהיא כעמק. — ובברכות ר"פ
 שלשה שאכלו, רבנן דאתו ממערבא אמרי צריך לברך, ובקדוש' שם ספ"ב
 אתו מערבאי לתמן ואמרי בשם ריו"ח. —
 חננו רואים, כי התלמידים שעלו לא"י עד ימי אביו ורבא רבו
 ממספר התלמידים שורדו מא"י לבבל. —
 (26) דרשו חו"ל מפני מה נקרא שמה שנער — שמלומדים תורה
 כשחם נערים (ילקוט יהושע רמז י"ח) ובבבל אמרי אינשי: בוצין בוצין

מקטפיהו ידיעי (ברכות מ"ח.) וע' ע"ז מ' ינוקא שלמד הלכות עודנו
 בן שש שנים ולקחו תורה מפיו, ובעירובין כ"ח: נפק אתא ינוקא דבי רב,
 א"ל מאי אנמרך רבך א"ל כשות בפח"א כו' והילכתא כינוקא דבי רב.
 ובגיטין נ"ט הפעושות מקחן מקח וממכרן ממכר ועד כמה? מחוי רב
 יהודה לרבי יצחק בריה כבר שית כבר שב; במתניתא תנא כבר עשר,
 ולא פליגי כל חד לפום חורפיה, ובבבלי נתחרפו בימי חרפם. ובגיטין
 כ"ח: אמר מר בר רב אשי הא דאבא דקמנותא היא, ובב"מ מ"ז:
 דכירנא בר הוינא כבר שית כבר שבע כו' ובמו"ק כ"ה ינוקא ספרן דובר
 צחות (אף אמנם שם ינוקא לפעמים גם על גדול ע' יומא כ"ג., "אביו
 של תינוק").

(27) ע' ב"ב כ"א. וקבוץ הילדים היה בבתי הכנסיות, כמו במשנה
 שבת: חזן הכנסת רואה היכן תינוקות קוראין. ובגיטין ס"ו. ההוא גברא
 דעל לבי כנישתא אשכח מיקרי ינוקא. וביבמות כ"א, אי מיקרי דרדקי
 הוינא אשייליה מרבנן דאתו לבי כנישתא ובשבת ל"א. עבר אחורי בית
 הכנסת ושמע קול סופר. ובברכות י"ז. נשים במאי זכיון באקריו בנייהו
 לבי כנישתא ובפירש"י שם. וע' תענית כ"ד. כי בעת בוא רב לבבל
 מצא שם מלמד תינוקות אחד שלמד לבני עניים בחנם וחלק לתלמידיו
 מעדנים להרגילם אצלו. ויתירים בזה בני בבל על בני א"י, כי בירושלמי
 חלה פ"א א"ר סימון, אילין נשיי דאמרין לא ניעול בנין לכנישתא כו'
 וסבת הדבר מצב ב"י חמועק בא"י, כמאמר רשב"א (ב"ר פ"כ) נוח לאדם
 לגדל לגיון של זיתים בגליל ולא לגדל תינוק אחד בארץ ישראל. וכמו
 שאנו רואים בעו"ה בדורנו זה בכל מקום.

(28) בקיאות המשנה בעל פה היתה מחויבת לכל תלמידי הישיבה
 ובלעדה לא יבוא בסוד חכמים. ואמרו על ר"ל מסדר משנתו ארבעים
 פעמים ועייל קמיה דריו"ח, ורב אדא בר אבהה מסדר כ"ד פעמים ועייל
 קמא דרבא (תענית ח.) ואם אמר תלמיד אחד נגד משנה תיכף השיבו
 עליו. אמנם הברייתות לא כלן היו שגורות בפיהם (ערש"י חולין ס"ו.
 וברא"ש). — וכמו ששפת כתבי הקדש התעצמה בלשונם ובשיחתם מרוב
 בקיאותם בהם, כמו (שבת קמ"ה.) עיני ראו ולא זר כו' ; (פסחים ל"ג.)
 בגזירת עירין פתגמא כו' ; ביצה כ' אני היום ממכוני באישיות כו' ;
 (תענית ד:) כחמץ לשנים וכעשן לעינים ; כתובות כ"ב. דא"ר אסי, הסר
 ממך עקשות פה כו' ; ב"ק קי"ג. תן לחכם ויחכם עוד ; בב"מ ק"א. יגיד

שם, אפילו כבבל שעל תנאי עשויות, ערא"ש מגילה שם (וע' ברכות כ"ה, פסחים ח'. קידושין ע"ג: רש"י ד"ה בי כנישתא).
 אכסררה דבי רב (ב"ב קל"ה). ובגמין נ"מ, רש"י ד"ה אדרגא,
 וינתא דבי רב (ב"ב נ"ד, קידושין ל"מ). ארוא דבי רב, מכות י"ד
 מ"ק כ"ח: ב"מ ק': וש"מ וע' שבת ס"ג. "היושבת בגנים", חברים
 מקשיבים, ובמנחות פ"ב: נקראו התלמידים בזמן מאוחר: תרביצאי,
 בני-הגינה (עירובין פ"א:).

³⁴ ברכות ל"ה. אמר רבא לרבנן בממותא מיניכו ביומי ניסן
 ובומוי תשרי לא התחוו קמאי, כי היכי הלא תמרידו במונותייכו כולי
 שתא, ומה שאמרו על רבא בעצמו איהו שאיל להו ביומי דכלה (ב"מ
 צ"ז), הוא על שאר התלמידים שאינם עוסקים בעבודת האדמה, וכן
 נראה (ב"ק ק"ג). שביומי ניסן ותשרי חלק עבדו עבודתם וחלק באו לשמוע
 בלמודים. וכן שאל רבא לתלמידיו הבאים ללמוד לפניו: אם יש להם
 עשר מעט ואם השיגה ידם להתפרנס (הוריות י"ד:). ומה שאמר רבא
 (עירובין כ"ב.) לא תמצא לא בסחרנין ולא בתגרנין רק במי שמושים עצמו
 כעורב על בני ביתו, כי הא דר"א בר מתנה כו', לא אמר זה רק להגיד
 מעלות החכמים הממיתים עצמם באהל של תורה, אבל לא שיעץ
 לעשות כן. הן הוא בעצמו נתן גם יתרון להמסחר על עבודת האדמה
 (יבמות ס"ג). הלא תראה גם אבוי שאמר, אם אמרה לי אם קריבא
 בותחא לא תנאי, הנה הוא אומר: הרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם
 (ברכות שם), וביותר רשב"י בעצמו האומר, אפשר אדם חורש בשעת
 חרישה וזורע בשעת זריעה, תורה מה תהא עליה! עם כל זאת עסק
 בעצמו במלאכה ואמר: גדולה מלאכה שמכבת את בעליה (גדרים
 מ"מ). ואין נראה בעיני פירוש הגרצ"ח ז"ל שם נגד הכוונה הפשוטה,
 שעשה הסל לשבת עליו, וזוהו כבודו; כי בודאי כוונתו כמשמעו שהמלאכה
 בעצמה מכבת בעליה, והדרשה תדרש להעיר און להגיון התורה בהמידות

נגד כל מפריע, וע' מנחות צ"מ.
³⁵ בדה"ב (ל"א ה') אומר הכתוב: לתת מנת הכמים והלנים
 למען יזדקרו בתורת ה'. בזמן הבית השני שלחו מכל הארצות כסף
 לירושלים למקדש, אף ששלישי רומא עד יוליוס צעזאר הניחו מכשולים
 ע"ז והקיסרים הרעים שאחר החרבן לקחום לאוצרותיהם, וכב"ד לא פסקו
 לשלוח נדבותיהם להחזיק את בתו התורה בא"י מכל המקומות (ע' ע"מ ע')

א"י סי"ז), ובירושה מו"ק פ"ג, תודום איש רומי משלח פרנסתו דרבנן. כן התכלכלו שם ממעות מ"ש, כל תלמיד שלא השיגה ידו עד מאתים וזו, ע' ירושה פאה פ"ה ה"ז. ועשירו א"י במה זוכים מפני שמעשרים (שבת קי"ט). וכן נסעו התנאים הגדולים בעצמם לעיירות לקבוץ כסף לפרנסת התלמידים ורשמו שמות המתנדבים ומכסת נדבתם בפנקס (הוריות פ"ג). וע' סוטה מ'. כי את ראש הישיבה היו מעשירים שם, וע' חולין קל"ד: ההוא שקא דדינרי דאתא לבי מדרשא. אמנם גם בבבל היו קופות מיוחדות שנקראו שופרות לקיבוץ הנדבות (גיטין ס'; ובעירובין ס"פ הדר). ובודאי סבבו ג"כ בערים לאסוף נדבות לתכלית הישיבות, כמו שנפגוש את רבינא במחוזא ושם רמו ליה כבלי ושירי (ב"ק קי"ז). ובפסחים ק"ז. אמימר איקלע לאתרון כו' לשנה תו איקלע לאתרון, נראה ג"כ שבאו מדי שנה בשנה, ולפי ההשערה למטרה הנ"ל. ויש עשירים שצוו קודם מותם סכומים גדולים בעד הישיבות, ע' נדרים נ"ה שהניח עשיר תריסר אלפי זוזי לרבא מן עללתא דנהר פניא. ור"נ הבבלי מזכיר את ההכנסות לישיבת סורא ונהרדעא בזמן הגאונים. ³⁶ דרש רבא, מ"ד לכה דודי נצא „השדה“ (כינוי לביהמ"ד שחויץ לעיר) בוא ואראך ת"ח שעוסקין בתורה מתוך הדחק (עירובין כ"א: וע"ש המסופר על רב אדא בר מתנה, ועיי"ש ע"ג): ולעמתם נקראו ת"ח שבא"י „מפנקי דמערבא“ (כתובות ס"ב). ובודאי היתה שם הקופה יותר עשירה וגם מבית הנשיא תמכו את הת"ח ביד רחבה (ע' ביצה כ"ח. עירובין נ"ג: ובכ"מ), ובשבת ק"מ: אר"ח בר בי רב דלא נפישא ליה ריפתא ליבצע בצועי (פירש"י שלא יאכל עכשוו מעט ולאחר שעה מעט כו' אלא יצרף ויאכל יחד, ויש לעיין מתענית י"א. אר"ח ההולך בדרך אל יאכל יותר משני רעבון כו' התם אמרי משום מזוני עיי"ש; ראינו, כי אם צידתו מעומה עתה לאכול מעט. אמנם שם בדרכים כתום האכל מכליו לא ימצא עוד). ³⁷ במד"ר פ' תשא, התקינו שיהיו המשנים (מלמדי משנה) יושבים בבקר ובערב, ובקידושין ל"ג: אין ת"ח רשאי לעמוד בפני רבו אלא שחרית וערבית (עיי"ש ובתוס'), ולדעת הכוונה על תלמידי הישיבה שאין צריכין לקום רק בכניסת הרב בעתות המיועדות בבקר ובערב לישיבתו, ולא בשאר שעות היום. והמועדים האלה נקראו: „עידן בי מדרשא“ בכ"מ, ובוה נבין מה שנזכרו תמיד בגמ': „אורתא וצפרא“ אצל רבותיהם,

כמו שבת ע"ו. לאורתא אריו"ח הכי לצפרא הדר ביה. או ב"ב י"ח: פוק עיין בה דלאורתא בעי מינד ר"ה (וע' בשבת קל"ג. ביצה כ"ד: ב"ק ע"א: סוף נדרים ובכ"מ), וכל אלו הלשונות בדיוק נאמרו לפי הנ"ל.⁽³⁸⁾ כמו ששמו לב לכשרונות התלמיד, כן התחקו על הנהגותיו המוסריות. כמו שהזכירו: שלא ישנה אדם לתלמיד שאינו הגון, (חולין קל"ג.). אמנם בפנה זו נתנו לב ביותר בא"י, אם ראוי התלמיד להכניסו במחיצות בהמ"ד. ידענו כי עד ימי רבן גמליאל הזקן היו לומדים תורה מעומד (מגילה כ"א.). ור"ג דיבנה היה מכריז: כל תלמיד שאין תוכו כבדו אל יכנס לבית המדרש (ברכות כ"ח.) והיו משמשים עומדות ויושבות (ירוש' חגיגה פ"ג), וגם לפני רבי רק התלמידים המצוינים שמשו בישיבה ויתר התלמידים בעמידה (חולין נ"ד.) וכשנכנס ר' ישמעאל ב"ר יוסי בבית מדרשו של רבי, א"ל אבדן: זכי הגון אתה ללמוד תורה מפי רבי? (יבמות ק"ה. עיי"ש). ודוק בלשון: שמא תלמיד שאינו "בדוק" יש בנו (בדברי התלמידים להחסיד, שבת קכ"ז.), מראה שהיו בודקים את התלמידים מתחלה. ובתוספתא (ב"ק פ"ו), "המתגנב אחרי חבר והולך ושונה פרקו", כי לא הכל זכו לבוא בין חבריא. אף אמנם שזהו נוסח לדעת ב"ש (אדר"ג ספ"ב) שב"ש אומרים אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו זבן אבות ועשיר ובה"א לכל אדם ישנה, שהרבה פושעים היו בישראל ונתקרבו לתלמוד תורה. והמשמר (דיסציפלין) של בית המדרש היה במדרגה גבוהה, עד שאמרו, של בית ר"ג לא היו אומרים מרפא בביהמ"ד מפני בטול ביהמ"ד (ברכות נ"ג). והקפידו גם על השואל שאלות זרות (ע' מנחות ל"ג. ב"ב כ"ד:). וע' סנהדרין ל"א. כי הוציאו תלמיד אחד מבית המדרש ואמרו: דין גליא רויא. — אבל בבבל לא היתה יכולה ההשגחה בזה להיות חזקה (ע' מו"ק י"ז. וע' פסחים נ"ב. וע' יומא ע"ב:).

על בן המין רבא לקחו הו"ד ומלתו על לשונו תמיד: "תכלית חכמה — תשובה ומע"ט; שלא יהיה אדם קורא ושונה ובוטע באביו ואמו ובמי שגדלו ממנו בחכמה ובמנון" (ברכות י"ז.), המקרה שאנו רואים בדורנו. ויש להבין בזה אומרו: תכלית חכמה תשובה ומע"ט; בשלמא מע"ט ניהא, כי חכמה ותלמוד מביא לידי מעשה, אבל איך נאמר, כי תכלית חכמה — תשובה? הלא תכלית החכמה לבלתי הנשל כלל וללכת מישרה מעיקרא. לזאת נראה לפרש כי הוראת "תשובה" איננה פה כמובן המורגל (בוססע), כ"א: ענוה ומתנות (בעשיירענהייט, זאָנפֿטיגקייט),

מלשון „שובה ונחת“, וסוף דבריו מוכיח על זה: שלא יהא אדם קורא ושונה ובוועט באבותיו ורבותיו. וע' סומה כ"ב. קמן שלא כלו חדשיו הכא תרגימו זה ת"ח הוועט ברבותיו.

³⁹) כמו ששנינו בפ' קנין תורה. ובספרי האוינו הרש אחד מדבר וכלן שותקין, וע' יבמות ק"ה. ובשבת ל'. כל תלמיד שיושב לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מור תכוינה, שנאמר נוטפות מר עבר א"ת מור אלא מר, והקשה רש"ל תכוינה מנין? וי"ל כי גם עבר דרש בא"ת עבר אלא „בער“. וכוונת מהרש"ל הסתומה „ידיו גלילי זהב“ נראה לפרש, כי בלשון חכמים, לפעמים „ידו“ כמו „פיו“ (ע' ר"ן נדרים ג"ו ד"ה העלה בידו), וזהב הוראתו „גחלים“ (עירובין נ"ג:).

⁴⁰) במאמרי האמוראים, יש אשר נאמרו בלשון המשניות ויש מהם בלשון הארמית המדוברת. ונראה הצעה של דבר כך, כי בעת שהשמיעו דבריהם לפני התלמידים בישיבה, אמרו בלשון המשניות והברייתות, כאשר תראה תמיד השתוות לשון האמורא עם לשון הברייתא כאשר יביאו לו סיוע תניא נמי הכי, ועיין גימין (מ"ב רע"ב) שיש ברייתות שנסתפקו בהן אם ברייתות הן או מימרות. אמנם בשאנו מוצאים דבריהם בלשון ארמית בבבל וסורסית בא"י, אחשוב, שלא נאמרו בישיבה לתלמידים, כ"א עובדא הוה והשיבו לשואלים, או נאמר לפני ההמון. וזה יתבאר לנו מקומות הרבה. למשל בכתובות ע"ו: א"ר נחמן, עו לחלבה, רחל לגיזתה, ותרנגולת לביצתה (כל' זו אומר גם שבת י"ט: אר"נ עו לחלבה ורחל לגיזתה ותרנגולת לביצתה כו') לוקח בהם קרקע כו' אר"נ עיילא ליה גלימא פירא הוה מוכסי בה כו', פה יפלא בעינינו על שינוי הלשונות ובמה גרע כח המאמר השני לאמרו בל' המדוברת? וכבר הרגיש בזה המהר"מ שי"ף במבטו החד, ולפי דרכנו כן הוא: רבא שמע המאמר שאומר בשם רב בישיבה לפני התלמידים בלה"ק, ואולם המאמר שאחריו הורה במעשה שחיה ודבר בלשון המדוברת. וע' גימין ק'. לשון ר"א: „תוכות ויריכות בולט ושוקע“, ולשון ר"א: „מוכנף כניף חריצא מחרץ מגואי מבראי“.

והתבונן נא במאמר אחד ושתי לשונות (שבת מ"א): א"ל לשמעיה הביאו נתר הביאו מסרק; פתחו פומייכו אפיקו הבלא ואישתו מיא דבי באני. יען הדברים שנוגע לו דבר למשרתו בלשונה הרגילה בלה"ק, ומה שנוגע לאחרים דבר בלשון ההמונית כדי שיבינו.

ויש בזה דבר שצריך אצלי תלמוד. ידענו, שעיקר גדול אצלם שחייב אדם לומר בלשון רבו (פ"ק רשבת), ושבתו את רחבה מפומבדיתא דריוק וגמיר שמעתתא מפומיה רביה (ברכות ל"ג. עפירש"י, שגם במלה אחת דקדק לאמרה כלשונה), ור"ח אמר לתלמידיו שילמדו מתחילה אצל רב אחד למען לא יתחלקו הלשונות (ע"ו י"ט:). כי כל חכם יש לו סגנונו המיוחד בלשונו. וכ"כ תוס' כתובות ב' עיי"ש. ועתה יש לשאול, הנה התלמידים שבאו מא"י ואמרו תורת רבותיהם, בלי ספק אמרו בלשון חכמי א"י וכן להיפוך מסרו הבבלים תלמודם בלשון רבותיהם בבבל וידוע כי שונות מאד לשונות ובמיוי שני המקומות האלה, ובכל זאת שפה אחת ודברים אחדים בפי כל האומרים בתלמוד שלנו ובתלמוד המערבי, כל אחד כלשונו. ואם גם נאמר, כי המסדרים אשר כתבו על ספר אח"כ השוו הלשונות איש בלשון ארצו, עכ"פ היה להשאר איזה רושם מן הלשון המקורי, למשל במאמרי ר' יוחנן שבתלמודנו ובמאמרי שמואל ורב יהודה שבירושלמי, ואין לזה כל זכר ושארית. והלא בבבל גופה כשדברו בשינוי בשני מקומות נשאר לפעמים השינוי, כמו (פסחים ג'). באתרא דר"ה קרו נגדי באתרא דר"י לילי.

⁴¹ המשניות שהציעו התנאים (לעקמארען) לפני רבותיהם נבחנו על כמה אופנים: פעם העבירוה כאשר נמצאה זרה, כמו שבת ק"ו. פוק קרא קראך לברא ובש"מ, ובחולין ט"ו. תני תנא קמא רב השוחט כו' ומשתיק ליה; פעם פירשוה, כמו ב"ק צ"א: ע"ש, פעם תקנו הלשון (ב"מ נ"ח: עיי"ש), או התנאים בעצמם תקנו לפי דעתם (ע' יבמות י' סע"א); ולפעמים עשו בה גרעון כמו (פסחים כ'). גזו משקין דרישא, או הוספה, כמו (גדה כ"ד:). וסוים בה הכי כו', או היפוך רישא לסיפא (חולין ס"ד:).

⁴² על שלשה יסודות יגוחו כל דברי רבותינו ז"ל: על הכתוב, על הקבלה, ועל ההגיון, או כלשון השגורה בתלמוד: קרא, גמרא, סברא. ר"ל, אם שמצאו מקרא מפורש או שדרשו ממנו ע"י מדות שבידיהם; גם על פי השמועה והקבלה לבד; ואם על פי משפט השכל בסברא בודדת או על ידי דמיון דבר לדבר.

והנה ההשתלמות בגמרא ובסברא שתיהם כאחד נחוצות להגיע למעלת חכם גמיר וסביר (ע' סנהדרין ה'), כי מלבד אשר הסברא נותנת רוח חיים לההלכה הנה היא גם יסוד מוסד לבנין גופי הלכות, ע"כ שקולה הסברא כמו הלמוד מן המקרא, כאשר אנו לומדים בכל מקום:

איבער אומא קרא, איבער"א סברא (ב"ב מ'. שבועות כ"ב: וע' ברכות ל"ה. מה"מ נו' אלא סברא הוא ובסנהדרין כ"ח. בנים לעלמא מנלן? אמר רב"ח סברא הוא, וע"ש מ"ו. ושם כ"ט. זכחים ל"ו. גימין ע"ג.) . ויותר מהמה דברים הרבה שלא נזכר מפורש שהם מן הסברא ורק ממנה תוצאותיהם. רוב דיני רוב וחוקה, הלא הם רק ע"פ הסברא (ע' תוס' חולין י"א.) ומה גם החוקות הנוסדות על תכונת רוח האדם, כחוקה אין אדם מעוז פניו בפני בע"ח, או חוקה אין אשה מעיזה פניה בפני בעלה ונאמנת לומר גרשתני, וכדומה. כן קי"ל אין שליח לדבר עבירה, ועין: הברי הרב ודברי התלמיד דבריו מי שומעין. ואף למו שרוצה לומר שיש למוד לשמא דיש שליח, ככ"ז באופן שהשליח נהנה הוא חייב; כי לא מצינו זה נהנה וזה מתחייב! (קידושין מ"ה.) וכל זה מן הסברות, וכמעט כל דיני ממונות נחצצים רק על פי השכל והנסיון, על כן אמרו, כי יש בכח הסברא והפלפול (לא במובן "פלפול" של האחרונים, כי פלפול בתלמוד הוא רק סברא ומושכל, ע' יומא פ"ה:) להקים מוסדות התורה, כדברי ר"ח (ב"מ פ"ו:), אלמלא משתכחת תורה מישראל מהדרנא לה מפלפולי, וכן המליצו על עתניאל בן קנו, שהיה בביר כח לב ומחזור כל ההלכות שנשתכחו עם מות משה על ידי יכולת סברותיו ודעתו הרחבה, (תמורה מ"ז). ונמצא חכם אחד, ר"י הסבר, (עירובין ע"ב:). וע' ענין מליצי נדרים ל"ה, כי הפלפול, או חדוש הלכה ע"פ השכל, נתן למשה ונהג טובת עין ונתנה לישראל.

ובכל זאת נתנו יתרון להגמרא על הסברא, גם בזמן גם במעלה, כי מתחלה ילמוד אדם תורה ואח"כ יהגה (ע"ז י"מ.) ועולא המשיל בזה ע"פ מליצת הכתוב: „שתה מים מבורך" בתחלה בבחינת בור אשר יכיל מימיו ולא יאבד טפה, ואחרי כן „ונזלים מתוך בארך" כאשר תהיה למעין המתגבר. ואמרו עליו על רע"ק מתחלה גמרה מר"א ולא סברה, הדר גמרה מר"י וסברה (ס"פ א"ט), וכן ר"מ למד מתחילה גמרא אצל ר"י ואח"כ סברא אצל רע"ק (עירובין י"ג.) ור"א צוה לתלמידיו למנוע בניהם מן ההגיון, ר"ל להגות בטרם למדו למדי (כלשון רבא, לעולם ילמוד אדם ואח"כ יהגה), כי ר"א לא אמר מעולם מה שלא שמע מרבותיו ושנא החדשות. ובסוכה כ"ח. רהמי בגמרא והדר מעייני בסברא. ובמעלה — נ"כ עומדת הסברא במדרגה שניה, ואמרו: עתר סלעין בעל פלפול, עתיר כמום בעל שמועות, הכל צריבין למרי דחיימא! (ב"ב קמ"ה). ונמנו וגמרו

„סיני“ עדיף. ורנב"י הנודע בעושר שמועותיו (ע' ע"ז י"מ.) אמר: לא חכימא אנא (דורש ומורה) ולא הוואה אנא (נ"ל לפרש בעל סברא מל' חזי בה מעמא) אלא גמרנא וסדרנא אנא (פסחים ק"ז). וע' חולין מ"ד: ה"מ סברא! אבל רבב"ח גמרא גמירי ליה. וראה פ"ק דסנהדרין, דרש ב"ק מנא הא מילתא דאמור רבנן הוו מתונים בדין כו' וזה משפט מאומת ע"פ השכל והסברא, ובכ"ז חפש לזה סמוכים בתורה (אף אמנם מצאנו, כי גם במקום „גמרא“ ג"כ חפשו „מקרא“, ע' יומא ל"ב. גבי חמש מבילות). וע' כתובות נ"ג: א"ל ר"ח לרב יוסף מי שמיע לך כו' א"ל מישמע לא שמיע לי מסברא לית לה כו', א"ל אם מישמע לא שמיעא לך מסברא אית לה כו', כי העיקר השמועה, אבל הסברא נוטה לפעמים לכאן ולכאן.

אמנם לפי הנראה, גברה בכבל הסברא ונתן לה משפט הבכורה. כן ראינו למשל, (יומא כ"ד), כי ר"ג ור"ש אף שכל אחד הוכיח את דעתו מן המשנה בענין הפיסות אם בכגדי חול או בכגדי קדש, בכל"ז נתנו יתרון לסברותיהם ליסוד דבריהם. כן אמרו אגרא דשמעתא סברא (ברכות וא"ז) ואב"י קרא: בשלמא מילתא דתליא בסברא לחיי! (שאם איננו בעל סברא לאו גברא רבא הוא) אבל הכא גמרא וגמרא לא שמיע ליה (גיטין וא"ז). וכן שאלו בכמה מקומות ל"ל קרא סברא הוא! (פתובות כ"ב), וכן נראה כי בימי רב אשי היתה יד הסברא שלמה. ע' ב"ק מ"ו. א"ר אשי ל"ל קרא סברא הוא, דכאיב ליה כאיבא אויל לבי אסיא, וע' יבמות י"ג. ר"א אמר סברא הוא, וע' שבת ל"ד. אר"א אנא לא שמיע לי וקיימתי מסברא דנפשא, וכן אמר רב אשי (ברכות נ"ז). אנא לא שמיע לי דרה"מ ומדעתאי בריכתינהו. וע' חגיגה י"ב: אר"א סברא הוא. ועוד בכ"מ. — ובעירובין י"ג. אמר אב"י, אנן כי סיכתא בגודא לגמרא; אמר רבא, אנן כי אצבעתא בקירא לסברא; א"ר אשי ואנן כי אצבעתא בבירא לשכחה. הנה דברי רב אשי לא יתאימו עם דברי הקודמים, שהם דברו בשלילה, ר"ל על מיעוט הגמרא והסברא, ורב אשי מתאונן בחיוב, ר"ל על מציאות השכחה. ונראה, כי דברי רב אשי המשך לדברי אב"י, ע"פ האמור בירוש' (ברכות פ"ה) כל הסובר לא במהרה הוא שוכח, ע"כ באו דברי רב אשי לעורר על ריבוי הסברא, בשגם היא מגינה מן השכחה, וכבר הראינו, כי כן דרך רב אשי להיות הסברא נר' לרגליו בכל מקום.

(43) יש להבין במכות וא"ו: בדרשת הכתובים, שמע ה' קול יהודה וגו' במליצה וציור לקוחים מדרכי הלמוד בישיבה בעת ההיא, וחושב שם שלש מדרגות: הכניסה לישיבה; יכולת המשא ומתן בהלכה; פריקת כל דבר הקשה. והנה יש להבין הלא הענין השלישי, נכלל גם בענין השני, כי בכלל המשא ומתן גם השאלות והתשובות?

(44) חז"ל חקרו הרבה על שרשי המלים והרכבותיהם, וכמה פעמים פירשו על פי לשונות אחרות כנודע בכל מקום (*). וע"ד יתר הידיעות שחשבתי כזה, כבר הראו מחברים רבים למדי וקבצו כל המפוזר בתלמודים מכל המדעים האלה, אשר מהם לא אבדו מחשיבותם גם בימינו. ואעיר פה על השקפה אחת יקרה. בירוש' סנהדרין פ"ד, תנא משום ר"מ שלשה דברים שינה הקב"ה בבני אדם, מראה פנים כו' א"ר יצחק אפילו תינתא אפילו חוטאת לא דמיא לחברתה (וע' בספרו של החכם הגדול הערדער, אידעען צור פהילאזאפ'יע דער געשיכטע דער מענשהייט I צד 208, התעורר ג"כ על השקפה זאת). — ועוד אעיר ע"ד המאמר פ"ק דברכות, כל הנותן משתו בין צפון לדרום הויין ליה בנים זכרים — שכפי הנודע היום מידעית השמאטיסטיקא, יש יחס לצפון ולדרום עם ריבוי מין הזכרים או הנקבות ובארצות אירופא עם צד הדרומי מהרבה מין הזכרים, ובגמרא יש לפרש ג"כ ככה, או אולי באזיא הסדר מהופך, עכ"פ למדנו כי דבריהם ז"ל מיוסדים.

(45) חמשה דרכים הם שבחרו בהם חכמים במשנתם ללמוד וללמד לשמור את כל הדברים בפיהם ובלבבם, והם עיקרים גדולים לכל מבין עם תלמיד ואלו הם: א) הקצור, ב) הכלל, ג) החרוד, ד) החזרה, ה) הסימנים. הקיצור כיצד? הרי אמרו, לעולם ישנה אדם לתלמידו בדרך קצרה, פסחים פ"ק (וע' רש"י עירובין מ"ו: ד"ה שלא מן הכלל אדם זוכה ללמוד). המשניות נאמרו בלשון קצרה. ויותר נמסרו כמה משניות קדמוניות בדברים קצרים ומעטים, כמו (פסחים צ'). שמעתי שתמורת הפסח קריבה ותמורת הפסח אינה קריבה — ולא ידעתי לפרש, ארע"ק אני אפרש. וכן פרה (פ"א מ"א), אר"י לא שמעתי אלא שלשית,

(* אעור כזה על הא דאמר ר' אבהו מאי כרוכ כרביא שכן ככלל קורין לינוקא רביא (סוכה ח'): הלא בא"י עוד יותר שמענו לשון רביא? במשנה (תמיד פ"א). והרובין שומרין שם, וכירוש' בכ"מ רובא במקום ינוקא.

אמר בן עזאי אני אפרש, עיי"ש. או ברייתא דסוד העבור (רה"ש כ'): נולד קודם חצות נולד לאחר חצות, וכהנה רבות. וכן למדו גם גדולי האמוראים עד"ו כמו (פ"ק דב"מ), שמעית מיניה דשמואל רכוב ומנהיג חד קני וחד לא קני ולא ידעתי לפרש כו', ועוד בכ"מ. על כן דקדקו כל מלה, ולא נמנעו להגיה ולתקן דברי הראשונים בידעם דרך קצורם, וכן הובאו פסוקים ומשניות בקוצר ודלוג כנודע, וכל דבריהם בקוצר האפשרי. הכלל כיצד? ר' יהודה אומר לעולם יהא אדם כונס דברי תורה "כללים", שאם כונסן פרטים מיגעין אותו ואינו יודע מה לעשות (ספרי האזינו). מה ת"ל סופרים שעשו התורה ספורות ספורות: חמשה לא יתרומו; ה' דברים חייבים בחלה כו' (ירוש' שקלים). א"ר יצחק לשעבר היתה התורה כלל (מדרש חוית). ובשמ"ר פמ"א, כללים מסר הקב"ה למושה. וכמה משניות נחתמו בל' "זה הכלל" לרבות עוד מה שנכנס בסוג אחד. ובגמרא ארבע כללות בנוקין (ב"ק י"ד): אר"נ כללא דריביתא (ב"מ ס"ג); א"ר כללא דאבידתא (שם כ"ג). וכהנה לאין מספר. וכן נקבצו לאגודה אחת הלכות שונות, מפני שנכללו בכללים שוים בתנאיהם. פ"ק דמגילה, השהות הדברים ודק הפרש אחד ביניהם; או דבר והיפוכו כמה ענינים, פ"ק דחולין; או ענין אחד מחייב ענין שני והשני אינו מחייב הראשון, פ"ו דנדה וכדומה.

החדוד כיצד? פעמים שהרב לא יגיד לפני תלמידיו את ההלכה או הפירוש מפורש, כ"א יניח את התלמיד לעמוד בעצמו על הענין לבקש את פרטי הדברים ולמצוא את האמת (הוא הדרך הנודע לחכמי הפדגוגיא בשם: השמה העוריסטיקית, מקור המלה יונית: Ewrisko אני מוצא). בתוספתא (פרה פ"ג) על ריב"ז, לא שלא היה יודע, אלא שבקש לזרז את התלמידים. וכן אמרו: אף רע"ק לא אמרה אלא לחדד בה את התלמידים (עירובין י"ג). וכווננו גם להטעות תלמידיהם ולנסותם אם יתיצבו על דרך האמת, וכן האמוראים: רבה לחדודי לאביי הוא דבעי. וכן (יבמות ע"ה), רבינא לשבושי למרימר הוא דבעי (אמנם מובן "חדוד" בגמרא איננו רק מהירות השכל וחריפותו, כ"א גם מהירות הזכירה, כמו שאמרו: ושגנתם לבניך שיהיו דברי תורה מחודדים כפיך שאם ישאלך אדם אל תגמגם אלא אמור לו מיד (קידושין ל'), וגם שאלת רבה "לחדודי" (ברכות ל"ג), היא רק זכירה מהירה ולא חריפות). ואמרו: רבי ריש מתיבתא ושכיחי רבנן גביה ומחדרין שמעתתיה (נדה יד). — ויותר מזה

ראה (ב"ב קנ"ב): יתיב רבא קמיה דר"נ קא בעי מיניה כו' ואחוי ליה בדיה ואישתיק, כי קם אמר רנב"י לרבא מאי אחוי לך? א"ל במיפה את כחו. ורבא הבין ברמו קל. וע' סנהדרין פ"ז. א"ל רבא לר"פ פוק תרגמה ליה, והוא הבין איך לישב כל דבר על אפניו. וכן פוק עיין בה — נפק דק ואשכח (ב"מ כ'; וש"מ).

החזרה כיצד? א"ר אליעזר חייב אדם לשנות לתלמידו ארבע פעמים. א"ר עקיבא מנין שחייב אדם לשנות לתלמידו עד שילמדנו שנאמר ולמדה את בנו ישראל שימה בפיחם (עירובין ג"ד). ומצאנו כמה פעמים, תני מיניה ארבעים וזמנן ודמי כמאן דמנח בקופסא (כתובות נו'); או כמאן דמנח בכיסתיה (מגילה ז'). ר"ל היה מסדר משנתו ארבעים פעמים, ראב"א כ"ה פעמים (תענית ח'). רחב"א מהדר לתלמודיה קמא ריו"ח כל שלשים יום (חולין פ"ו); והוכיח הבאר שבע כריתות כ"ז. דלא כתוס' שם, רק על תלמודו חזר ל' יום). וכן רב יהודה היה חוזר על תלמודו ל' יום והיה מתפלל רק יום אחד (ערש"י רה"ש ל"ה). ואמרו: אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה פעמים ואחד (חגיגה ט'). ובירושלמי פ' כל היר, א"ר חנינא ייתי עלי אם לא כל מעשה ומעשה שהייתי מוציא אם לא שמעתי אותו מרבי להלכה כש ערות ראשי ולמעשה שלש פעמים (ובצדק אמר על עצמו: הרבה למדתי מרבתי, תענית ז'). וע' חולין נ"ז: גבי שמושת ירך, והיה מורה הלכה לתלמידים: בן חתיר לי רבי, בן חתיר לי רבי. הלא ישתומם לבנו על חגיגה והסבלנות של רבותינו ז"ל!

הסימנים כיצד? אמרו חכמים, אין תורה ניקנית אלא בסימנים (עירובין ג"ד). למד דעת את העם ואז ותקן — דאגמרה בסימני טעמים (שם כ"א: ע' רש"י). ובשבת (ק"ד), סמך עין — עשה סימנים לתורה (סימן לסימנים!). ובאמת הסימנים שהם חלק מתחבולות הזכרון המלאכותי (קינסמליכעם געדאָכטניסס, מנעמאניק; מדובר בזה בארוכה בספרי: "הדעת או הזכרון והשכחה") נהוגים בספרותנו מקדם קדמתה. עוד בכתבי הקדש כמה פרשיות ע"פ סדר א"ב לתכלית חזירה, ובמשנה נמצאו כבר, סימנים להלכות (יומא י"ח). ובוותר היה ר' יהודה רגיל לתת סימנים כנודע (בהגדה לפסח, ובמנחות פ"א), ואמרו עליו (שם ק"ח). שדבריו במשנה סימנא בעלמא. ומן האמוראים ביותר דרכו של רנב"י לתת סימנים תמיד, בכל הש"ס, ע"כ אמר: אנא עבדיתה וקיים בידי (ע"ז י"ט).

על כן, הרגילו בני הישיבות, שכל תלמודם ושמועותיהם היו בע"פ, לעשות להם סימנים בכל ענין שלא ישכחו; בזמירת מלות בודדות, מאמרים, שמות האומרים וסדרם, וכן בכל דבר הנחוץ לזכור ביותר או שנקל בו למעות. וחומר הסימנים, יש שלקחו לסימן מן ההוה איוה דבר מצוי וידוע שיש לו דמיון עם הענין הנרצה, כמו (פסחים כ'), וסימנך „גזייתא“ או, ספרא בצירא (ע"ז ט'). וכדומה. ויש שלקחו איוה מקרא לאחוז ולשלב בו הענין כמו, שמעוני אחי ורעי (פע"פ). או: עד אבוא אל מקדשי אל (ב"מ פ"ה), גם בחרו במאמר המשנה להיותה שגורה בפיחם, והיה להם למשרת ולעבד נאמן נושא כליהם. כמו וסימנך אחר המרבה ואחד הממעט; (שבת צ"ו.) יפה כח הבן מכת האב (חולין י"ט); בהרת כגרים מחיה כעדרה, (מכות כ'). וגודע כי רוב הדרשות שהן רק לאסמכתא או „אל תיקרי“ לתכלית זו נאמרו. אמנם הציבו גם ציונים על ידי חבורי ראשי תבות או ראשי מאמרים ושמות אשר יש בהם איוה מובן או המשך, כמו, חזר והלך וספר (סנהדרין י"ט.), למאמרי רמי ב"א על תקנות ר' יוסי; „רבנן מהימני וספריו“ (מכות י"א.); חרש חבש זמן (קידושין כ"א.) לסימן, כי שלשה אמוראים שאלו לשלשה (חר"ש הוא רב אחא בר אבא לרב אשי, חב"ש רב אחא סבא לרב אשי, זמ"ן מר זוטרא בר מרי לרבינא). וע' (כתובות נ"ג): סימן דגברי: שק זרף — מאנה ויבמה כו', סימן לסדר האומרים וכן להמאמרים. או שיש בהסימן איוה חדוד, כמו, ארנב"י וסימנך: מכי אתא מסורא לפומבדיתא חסר תרתי (שבת ס"ז); „משכוהו גברי לגברא“ (שמשו בו במקומות שונים, יומא נ"ט. וסוף זבחים, וכן „טמא טמא מהור מהור“ לענינים שונים קידושין ע': ב"ב צ"א). ציונים כאלה כמסמרות נטועים ואת משלחתם ימלאו כאמונה בעת ידרשו לחפץ. אמנם, גם הרבה מלים ומאמרים שהניחו לסימן שאין להם שום מובן וקישור לפי הנראה (כמו יע"ל קג"ם וכדומה), אחשוב לודאי שנמצא בהם אז איוה מושג והבנה, כי לולא זאת סימנא לאו מילתא היא, וערבך ערבא צריך. וז"ל הרשב"ם (ב"ב ע"ה: ר"ה אמר): והאי דהאריך בסימנים כה"ג, משום דלשון הגון הוא בעירם בלא חשבון ויסר החשבון בתיבה המתפעלת (פראקטישעם).

והנה אם כי הציונים האלה אבדו את ערכם שהיה להם בימי התלמוד שלמדו בע"פ, בכ"ז לא נוכל לדלג עליהם מבלי משים ולהביט עליהם כעל דבר אין חפץ בו; כי אחרי כבר קנו מקומם בתלמוד ראוי להבינם

ולתקן בדקיהם, יען כסו פניהם חרולים ונשתבשו עד מאד. כן יקרה אשר על ידיהם נסתייע גם בענין המדובר בכמה פרטים. ובלי ספק לא נשארו בודינו כל הסימנים שהונחו בישיבות ורכים נשממו מן התלמוד. ונראה לפרש בב"ב קי"ג. ז"ל הגמרא: מאי משמע סימן א"ר בר שילא, אמר קרא איש; בתרווייהו איש כתיב בהו, אלא א"ר נחמן ב"י א"ק ידבקו; בתרווייהו ידבקו כתיב, אלא א"ר א"ק ידבקו מטות; ר"א אמר כו'. ועל הגליון כתוב שם: סימן י"ל שהוא שם אמורא. ואני אומר, כי פה נמצא סימן להאמוראים המשיבים בזה אחר זה (שכן דרך הש"ס בכ"מ שנזכרו מאמרים רצופים כמו בכאן, על ענין אחד, למשל ב"מ נ"א. ז"ב ר"ש, ולקמן קי"ח: ועוד בש"מ) ונשממו המלות של הסימן מן הספר ונשאר רק הדבור: סימן. — ובס' לב ארוה למוהר"י די מודינא (שער ב' פ"ב) הביא סימנים מפ"א דב"מ ולא נמצאו בגמרתנו, והם: רמי בר חמא שליחא דמתיבתא דכולא מסכתא. וכפי הנראה מקומו שם ח', ואף שלא אדע לכונן כל מלות הסימן. ועוד בס' הנ"ל סימן „גיחף ביד", לא אדע למצוא, לא מקום ולא פתרון.

ובגמרא דבני מערבא לא מצאנו סימנים כ"א מעט מועיר ונער יכתבם ואולי לא מצאו עוד הכרח בהם, לאשר לא התרבו עוד הענינים אשר יכילם הזכרון. ונזכרו בירוש' (ברכות פ"ח), יקנ"ה ינה"ק, הסימנים שאצלינו בפע"פ. מגילה (פ"ג ה"ה), הוי"ו ל"ך, והוא גם בבבלי. חלה (פ"ג ה"ה), סימן הוה לן ר' יוסי כרב הונא. כלאים (פ"י ה"ג) סימנא דכלים כלאים. שבת (פ"א ה"א), ד' בהמות יוצאות באפסר אמר חוקיה סימנא הסוס הפרד הגמל והחמור (בזכריה). פסחים (פ"ג ה"ח) א"ר יודן סימנא מן ההיא דברכות כו'. מגילה (פ"ג ה"ה), סימניהון דאילין פרשתא בין הכוסות הללו כו'. ובמו"ק פ"ג, רב אמר פח"ז ושמואל אמר נת"ר. וזה ג"כ בבבלי. ובעירובין (פ"ט ה"ד), אריו"ח כושת קירויה מבוו וגר כו' כעין סימני ש"ס דידן. ובירוש' ע"ז, חבי"ת חמפ"ג וכן בבבלי ל"מ. — אבל בירוש' כ"פ לשון סימנא במוכן משל ודמיון. פ"ק דערלה, סימנא, מאן דאכיל מדחבריה בעית לאיסתכולי באפיה. ובשביעית, סימנא מאן דאכיל פרוטגמא אכיל משתיתא. (תענית פ"ד) סימנא מקל שקד אני רואה, מה הלוח הזה משהוא מוציא את עזו עד שגומה פירותיו כ"א יום. וזהו סימנא דחז"ל אמרנו, כי רבו הסימנים בש"ס הצריכים ביאור או תיקון ומהם נ"מ לגוף הענין. אמנם לחשוב את כלם לא פה המקום, כי ישובנו למחברת

שלמה, רק לאיזה דברים הרשומים אצלי מכבר בזה הנני נותן מקום פה. עירובין י"ח. סימן למאמרי ר"י בן אלעזר בהגדה (מקום הסימן מוקדם מעט, כי ראוי להעמידו הלאה קודם מאמרו התכופים): דיו, למנורה, שבח, זוגית, נתקלקל (צ"ל נתקלל) במדה, שלשה. אבל חסר בזה זכר שני מאמרים עוד באמצע: כל בית שאין נשמעין בו כו', דיו לעולם שישתמש בשתי אותיות, וראיה מזה שמאמרים אלו לר' אלעזר הם שכן הוא לו בסנהדרין צ"ב. כל בית שאין נשמעין בו כו', וגם יש לו שם מאמרים על השתי אותיות, ואפשר שגם דבר זה אמר. ואולי במלה "דיו" מרומז גם דיו לעולם שיתמש בשתי אותיות וגם כאן נאמר "שתי" שהוא "דיו" ושתיים במשמע.

סנהדרין ל"ד: סימן, משפט, מענה, מטה. לפי הנראה מסמן בזה שלשה ענינים שמדובר בהם שם: על זמן הדין, הראוי לדין, מה נקרא דין. ובאיור הסימן כך: משפט, על הדרש מן ושפטו; מענה, על פסול סומא מפסוק לעיני (ואולי נכלל במלה מענה גם יום המעונן עיי"ש); מטה, כוונתו על הברייתא דתניא, והיתה לב"י לחקת משפט "אורעה" כל הפרשה כולה להיות דין (שחלוקת נחלות נקראת דין), ולשון אורעה פירש"י: נסתיימה. ובלי ספק מבאר מלת "אורעה" מלשון "ארע" שהוא "מטה" (כמו מלעיל ומלרע, בהשמטת האלף כנהוג) ובחר בעל הסימן את המלה הזאת לציון ענין זה, ואפשר בכוונה עשה לפרש דרך אגב מלת "אורעה" בברייתא. על כל פנים הננו רואים בהבנת הסימן גם תועלת לדעת פירוש הברייתא. וברשב"ם (ב"ב קי"ג:) ד"ה אורעה ז"ל, לשון מאורעה, ל' ויקר מקרה, כלומר נסתיימה להיות דין עכ"ל, נראה שרצה לפרש כדברי רש"י ז"ל שכ' לשון נסתיימה בזה; אבל לענ"ד שהוא נגד פירושו כי בלי ספק כוונת רש"י כמו שכתבתי, (וע' גיטין ל"ט: והפרה לא נפרתה אורעה כל הפרשה כו' ובפירש"י), ואולם בפירוש הברייתא קרוב יותר פרשב"ם. מכות יו"ד. סימן אשי ללמוד רבינא ללמד, ראה בגליון הגרעק"א ז"ל שם על רש"י (ודבריו אלה מלה במלה בהקדמת סה"ד והגרעק"א מביא הסה"ד בגליוניו (גיטין מ"ד). ובדאי נשמט בזה שכתב בשם סה"ד). ונראה, כי סימן זה מאוחר ויש לו יחס עם הסימן בב"מ: רב אשי ורבינא סוף הוראה, וסימנך עד אבוא אל מקדשי אל אבינה לאחריתם, שסימן ההוא נעשה כבר לאורח והיה שגור בפי התלמידים ועל סימן ההוא נשען סימן הראשון, כי "רב אשי בא אל מקדשי אל ללמוד ורבינא להבין וללמד

לתלמידים". ובמוכן „לאחריתם" נבין לא רק „סוף" כ"א גם „להולכים אחריו" (נאכפאלגער) בעקבותיו. ובלא פירושי אין להסימן כל אחיזה שלא יתחלפו. והנה מן הסימנים המאוחרים נוכל לשפוט, כי לא היה עוד התלמוד כתוב על ספר.

נדה מ"ה. א"ר נחמן ב"י וסימנך : וזאת לפניו בישראל. לענ"ד במלת לפניו שתי כוונות (כי הרבה סימנים בש"ס שכולל שתיים במלה אחת) : לפני הזמן וגם ככל שהיא לפניו (במזרח), כי רב ור"ח שהיו שניהם בבבל (על לעיל הערה 25) אומרים לפני הזמן. וע' שבת ס"ו: כה"ג סמך סמך.

וראוי להזכיר מדי דברי באמצעי הלמוד, כי גם המשל האהוב להם מאד השתמשו בו גם לדברי הלכה (ע' ב"ב קי"ו). משל רבי, קידושין ס"א. רחב"ג וע"ש כ"א : ובזכחים פ"ב: א"ר יהודה משל דרע"ק למה"ד בו. ואמרו : אל יהי המשל הזה קל בעיניך, שעל ידי המשל הזה אדם יכול לעמוד בר"ת (שהש"ר פ"א).

⁽⁴⁶⁾ שם חבר נתן מאו לכל הולך בדרכי החכמים והסופרים ע' סוף חגיגה. וכן אמר דוד : חברה אני לכל אשר יראוך ולשומרי פקודיך. אמנם בבית-הועד נקראו כן ביחוד התלמידים שכבר הגיעו למעלה נכבדה, ע' קידושין ל"ג: דאתון חכימין ואנא חברה. ובירוש' פ"ק דסנהדרין, חברים מהו שיכנסו לקה"ח ולעיבור שנה (וע' נזיר נ"ט).

⁽⁴⁷⁾ „חכם" הוא תואר לדורש ומלמד תורה ברבים ומורה הוראות. כמו (עירובין ל"ו): אם בא חכם למורה; מראה סכינו לחכם (פ"ק דחולין); „חכם שהתיר" (בכ"מ), לא חכימאה אנא (פסחים ק"ו). שמואל נקרא „חכים" והוא מורה הוראות (כתובות ע"ט), ואעיר, כי מה שיקראו היום בשם „מורה הוראה" על איסור והיתר לבד, לא כן בתלמוד; כי שמואל אמר : מורה הוראה אני אם יבוא שמר מברחת לידי, ובפ"ק דמכות, קבל עליו ר"י בן טבאי שלא יהיה מורה הוראה, ושם על דיני נפשות. רק כשמזכיר יחד או"ה ודי"מ אומר : יורה ידין (סנהדרין ה'). — ובירוש' (עירובין פ"ה ה"ח) כד נמנה חכמים נמנה לך עימהון. ולא עלה התלמיד למעלה זו עד שאמר איזה דבר חדש נכבד (ע"ש, ובשבת פ"ב ה"א, וע' סנהדרין ל"ז). והתקינו שלא יורה התלמיד עד שינוסה כי הוא דורש בשפה ברורה ומוכנת לכל (שם ה').

⁽⁴⁸⁾ סמיכת וקנים בשלש — סמכין ליה בשמא, קורין ליה „רבי"

ויהבו לזה רשותא למידן היני קנסות (סנהדרין י"ג). חכים קרו לך
 וברבי אסמכו לך (ב"מ פ"ו). והנה אם כי עיקר הסמיכה בא"י, (ונראה
 כי היתה בכתב) ובעלי התואר „רבי“ נקראו: חכמים מסומכים (ע' גימין
 כ"ט; ובכתובות מ"ג. ברש"י ד"ה אמר רב זורא), בכל זאת גם התואר
 רב בבבל לא נתן רק באסיפה והכנה לזה וגם נושאו יקראו: סמוכים (ע'
 פסחים מ"ט. תענית כ"א: וברש"י ד"ה מנה בן פרס), וכמה חכמים
 גדולים שם גם בלי תואר זה כמו: חסא גברא רבה (יבמות קכ"א):
 ר"א כי סליק לא"י אמר: פלמי לי מחדא; כי סמכוהו אמר:
 פלמי לי מתרתי; כי אותבוהו בסוד העבור אמר: פלמי לי מתלתא,
 שנאמר: והיתה ידי על הנביאים החוזים שוא — בסוד עמי לא יהיו ובכתב
 בני ישראל לא יכתבו ואל אדמת ישראל לא יבואו (כתובות קי"ב).
 והובאו בתלמוד איזה שירים מאלה שהושרו בא"י לכבוד הנסמכים
 (שם י"ז).

⁵⁰ במדרש (שמ"ר פכ"ז), אמר ר"נ כל זמן שאדם חבר כו', כיון
 שנעשה ראש ונמל מלית כו'. וכן (ב"מ פ"ו). ברבי אסמכו לך וגולתא
 דדהבא יהבו עלך, ובירוש' (חגיגה פ"ג), מעשה שנכנסו שבעה זקנים
 לעבר את השנה כו' וכל מאן דלא הוה ליה גולה הוה חבריה קמע פלגא
 דגולתא ויהב ליה. וכן: איהו יאו וגולתיה יאו (ב"ב קי"א). גולתיכו
 שקלי? (ביצה ל"ח). ויש לפרש המליצה: „גולתא“ — גלי ותיב (שבת
 ע"ז): כי „גלי“ הוא כמו: פתח (כמו: גלי מסכתא, גלי עוקצין); כלומר
 שיושב ראשונה ופותח בדברים.

⁵¹ רבי אמר ללוי: הראני ת"ח שבבבל — דוטין למלאכי השרת
 (לבושים לבנים ועמופים כמלאכי השרת כדכתיב: והאיש לבוש הבדים,
 וכן אמרו על ר' יהודה (והוא מורע בבל) שהיה מתעטף בסדינין המצויצין
 ודומה למלאך ה', ובגדרים נמו אמרינן אמאי קרו להו מלאכי השרת
 מפני שמצוינין במלבושים נאים, רש"י). וכן נראה לפרש דברי רבא:
 קאקי חיוורי משלחי גלימי דאינשי (גימין ע"ג), כי גם „קאקי חיוורי“ על
 שם מלבושיהם הלבנים.

⁵² כמושבות הסנהדרין שורות שורות וכל אחד מכיר את מקומו
 לפי מעלתו (ש"ר פ"א) כן גם בבתי הועד כמו שאמר ריו"ח: דכורנא כד
 הוה יתיבנא אחרי י"ז שורות אחוריה דרב קמא רבי (תולין קל"ז): ורב
 כהנא כשבא לא"י הושיבוהו בשורה ראשונה ואח"ז הורידוהו אחורי שבע

שורות ושבו להעלותו לשורה הראשונה (ב"ק קי"ו). ליושבים לפני ה' — זה המכיר מקום חברו בישיבה (פסחים קי"ח:). — ובאגרת רש"י ע"ד הישיבות בזמן הגאונים . . . התלמידים הבאים מכל המקומות בחדש כלה שהוא אלול ואדר וכל אחד מהתלמידים במקומו גורם ומעיין כל החמשה חדשים המסכת שאמר לו ראש ישיבה בצאתם מעמו . . . וזה סדר ישיבתם: ראש ישיבה יושב, ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת: דרא קמא, ועשרה שיושבים לפניו בהם ראשי כלות ושלושה חברים נקראו ראשי כלה כו' עיי"ש עד סוף הענין. ובלי תפונה כסדר הזה נהגו מקדם (ע' ב"ב קנ"ו: רשב"ם ד"ה מהדורא בתרא). ובבבלי, זה "שבתא דריגלא" שראשיתו להקבלת פני ראש הגולה ולהשמיע דרשות לעם, הוקבע אח"כ גם למועד האסיפה של התלמידים אצל רבותיהם בישיבות (ע' לעיל פ"ג הערה 11 ברכות ל'. בכורות מ"ד: ס').

⁵² מנהג הברכה בשיר ומליצה לפני הפרידה מימים מקדם בישראל (ע' ע"מ ע' אפסרתא מזה). כן ברך המלך שלמה את קהל ישראל ככלותו להתפלל וגם הם ברכו את המלך ביום שלחם לביתם. ובזמן התנאים, כאשר כלה ר' אליעזר הגדול מדברותיו ביו"ט בטרם יצאו העם, לאמר: לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו וגו' כי חדות ה' היא מעוזכם (ביצה רפ"ב). רבי עקיבא עלה הבמתה לדבר אל מנחמיו הרבים טרם פרידתם: אחינו ב"י שמעו כו', אם בשביל עקיבא באתם — כמה עקיבא בשוק; אלא כך אמרתם: תורת אלהיו בלבנו, כל שכן ששכרם כפול! לכו לבתיכם לשלום (מו"ק כ"א:). ר"ש בן יוחי שלח את בנו לר' יונתן בן עכמאי ור' יהודה בן גרים למען יברכוהו לפני לכתם ותהי ברכתם בלשון חירות: יהא רעוא דתורע ולא תחצד, תעייל ולא תפיק, תפיק ולא תעייל, ליחרוב ביתך וליתוב אושפיוך, לבלבל פתורך ולא תחזי לשתא חדתא. ובבוא הצעיר נכלם אל אביו לאמר: כה וכה דברו האנשים וימהר לפתור החידה, כי כל דבריהם ברכות יקרות (מו"ק מ'. עיי"ש. והלצה כזו כבר נמצאה לר"ג כשבקשה בתו שיברכנה. בר פכ"ו). רבי ור' חייא הלכו בדרך ובבואם אל עיר אחת סרו לבית החכם הנמצא שם ומאור עינים היה, כאשר נפרדו ממנו אמר להם: אתם הקבלתם פנים הנראים ואינם רואים, כן תוכו לקבל פני הרואה ואינו נראה (הגיגה ה': ובירוש' שקלים ספ"ה דומה לזה ממש). כאשר נפטר רב מר' חייא ברכהו: הרחמן הוא יצילך מן הדבר הקשה מן המות (יבמות ס"ג. כי אשת רב

היתה אשת מדנים וכעס). תלמידי רב נחמן היה דברם קורם הפרידה ; מחיה היים הוא יתן לך חיים ארוכים טובים ומתוקנים (יומא ע"א). תלמידי ר' אמי או ר' חנינא הביעו ביום הפרדס : עולמך תראה בחיך , אחריהך לחיי העולם הבא ותקתך לדור דורים ; לבך יהגה תבונה , פיך ידבר חכמות ולשונך ירחיש רננות . עפעפך יישירו נגדך , עיניך יאירו במאור תורה ופניך יזהירו כוזהר הרקיע . שפתותיך יביעו דעת , כליותך תעלוונה מישרים , ופעמך ירוצו לשמוע דברי עתיק יומין (ברכות י"ז). ועוד במקומות שונים .

גם בכל סיום הלמוד והדרשה , נהגו לסיים בדברי ברכה ותפלה ; „שכן נביאים הראשונים סיימו דבריהם בדברי שבח ותחנונים" (ברכות ל"א). ובירוש' ברכות פ"ד ה"ב) ר' יודן ב"י קבע לאמוריה בתר פרשתיה כן (לומר התפלה המוכאה מקודם) . וגם תינקות של בית רבן נהגו לסיים בברכות (סוף אלו דברים : אבל בעידן מיפמרייהו עונין , וכן פירש במוא"ח רמ"ו).

ומצאתי להעיר בזה , כי הרואה בגמרא (כתובות ק"ו), כי הוא מופטרי רבנן מבי רב הוא פיישי אלפי ומאתן רבנן ; מבי רבה ורב יוסף ארבע מאה רבנן ; מבי אביי או מבי רב פפא או מבי רב אשי הוא פיישין מאתן רבנן , קרו לנפשייהו יתמי דיתמי — הלא ידמה , כי מימות רב עד רב אשי היה מספר התלמידים בישיבות בכל הולך וחסר והיה זה לפלא בעינינו , אהרי ידענו כי בימי רב אך החלו הישיבות לפרוח שם וברבות הזמן נשארה בכל לבריה למפלט להתלמידים , שיתחייב מזה שיתרכה גם מספר התלמידים בימי האמוראים האחרונים (וע' ב"מ פ"ו . בכורות ל"א . ברכות י"ז) . ונראה , כי בימי רב היו הישיבות הראשונות מגבלות רק בשנים שלשה מרכזים וכל אחת רבה בכמות המספרים ; אבל בדורות הבאים נמצאו ישיבות שונות בבבל אצל כל גדולי האמוראים . אך בערך התרבות המקומות כן נמעטו התלמידים בישיבות הקודמות .

⁵⁴ כל זה גלוי וידוע (וע' רמב"ם סוף מתנות עניים) . ובעת אצל אצלי הרומאים היתה המלאכה בוזיה והרבנות חביבה , והזירו רבותינו על ההיפוך . ורב הונא הנודע לעשיר כביר אמר (שבת נ"ד) מפני שמכובלין בכסף וזהב לא ישרו בעיניו ? אין ; כיון דעתירי ומפנקי לא עבדי עבדתא . תני רב יוסף , והודעת להם — זה בית חייהם (ב"מ ל"ז) ומשדכין בשבת על התינוק ללמדו אומנות (שבת ק"ל) . — ולפי הנראה היו רוב חכמי

א"י בעלי אומניות, ועל בני מבריא אמרו, כי כלם בעלי מלאכה (עורובין פ"ח.) ובככל היו רובם בעלי עבודת האדמה (ע' חולין ק"ה). ונראה לפרש (סנהדרין פ"א.) דרש רב אחא בר חנינא, מאי דכתיב אל החרים לא אכל, שלא אכל בזכות אבותיו? כוונתו כמשמעו לנהוג סלסול בעצמו להטיל עצמו על הציבור בזכות אבות צדיקים. וכן אומר עוד: ואל אשה נדה לא קרב — זה שלא נהנה מקופה של צדקה. הוא הדין פה מקום אתי להעיר, כי יש לשום לב למה זה מצאנו איזה פעמים אצל ר' חייא בר אבא, שר' יוחנן רבו אומר לו: בבלי, מדגלית לך חספא משכחת מרגליתא תותה! (ירוש' סוף מעשרות, כתובות פ"ט הי"א, ב"מ י"ו:) וכן בלשון רחב"א בעצמו: מרגלית טובה היתה בידי (ב"ב קכ"ג.), אמת כי מליצה זו מצאנו גם לזולתו לפעמים, ר' יהושע אמר לתלמידיו מרגלית טובה היתה בידכם (חגיגה ג.); או: אר"י א"ר, הו"ל לר"א לומר בה מרגליתא ודרש בה חספא; (יבמות צ"ו:) נקיט מרגליתא בידיה יהיב ליה חספא (קידושין י"ח.), אמנם ביחוד אצל חכם אחד פה מפיך מרגלית, זה לא במקרה הוא! ונכון, כי רחב"א היה עוסק במרגליות (וכן מצאנו לכבלי אחר בזמנו רשב"א, בקי במרגליות, ירוש' בכורים פ"ג; ואיננו רשב"א אחי רחב"א הכהן, כי הראשון לנו תרומות פ"א עיי"ש). ומצאנו לו: ארחב"א הכא בעבד נוקב מרגליות עסקינן (ב"מ י"ב.) ובירוש' (ברכות פ"ו ה"ג) קורא לו ר"ו: נוקדנא! (עיי"ש) ובל' זו תרתי משמע, כי גם נוקב יקרא נוקד כמו תענית כ"א. גבי נקדימון) ובוה נבין לשכל דברי ר' אבהו כשנודמנו יחד הוא ורחב"א למקום אחד (סוטה מ'). רחב"א דריש כשמעתא ר' אבהו באגדתא; שבקו כולי עלמא לרחב"א ואתו לר' אבהו, חלש דעתיה. אמר לו ר' אבהו, אמשול לך משל: למה הדבר דומה לשני בני אדם שנכנסו לעיר אחת, אחד מוכר אבנים טובות ומרגליות ואחד מוכר מיני סדקית, על מי קופצים? על מי שמוכר מיני סדקית! ולפי הנ"ל מה נפלא ומחודד המשל הזה. — ומצאנו לרחב"א עוד אח בא"י, סוחר עובר ארחות ימים (ירוש' שבת פ"ב ה"ה) נקרא במדרש קהלת: ר' נתן כהן. ואח אחד בבבל: רבנאי סוחר שומשמין (כתובות פ"א:). הוא הדין כל הדברים האמורים בזה יראה כל איש בכל מלוא הוהב התלמוד. ועל נדיבות חו"ל וצדקת פורונם די לי להזכיר איזה מקומות, רבי פתח אוצרותיו בשני בצורת (פ"ק דב"ב). — מה עוקבא הוה שולח לעני אחד

מדי שנה בשנה ארבע מאות וחובים. פעם אחת הגידו לפניו, כי הוא חי כאחד העשירים למען ימנע עזרתו, וימהר מר עוקבא וישלח לו כפלים. קודם מותו ראה חשבונות צדקותיו וימצא כתוב: שבעת אלפים וחובים. „מה מעמ נתתי“! קרא, ויחלק מחצית כל כספו (כתובות ס"ז). — רב הונא עבר תמיד במרכבת כבודו על פני חוצות עירו ובראותו בתי עניים נוטים לנפול (דבר מצוי כמכל, ע' ח"ב), בנה מכספו את בתיהם. ביתו היה פתוח לרוחה ובכל עת שבתו על הלחם קראו בחוץ: כל הכפין ייתי ויכול! (תענית כ"ג). — בבית רב חנא בר חנילאי, היו ידי האופים והמחלקים מלאות עבודה בקר וערב לתת לעניים אכל וכסף; השביעו לרעבים הבאים לביתו מארבע רוחותיו, ובשנות בצורת הריקו אסמי בר ברחוב, למען יוכל דך נכלם לקחת גם בעת לא תראה עין אדם ולא יחורו פניו (ברכות נ"ח). — ונודעים עוד ספורים שונים מנדיבים עושי צדקה כמו בן-מביא-יין (ירוש' פסחים ספ"ד), עשיר מקמץ מאד בחיי ביתו, כי כאשר הלכו חכמי ישראל לאסוף נדבות לדבר מצוה ויהי בהגיעם לפתחו שמעו בצוותו לכנו לקנות לו ירק כמוש מן השוק למען יעלה בוויל. וימהרו החכמים ויפנו שכמם משם, להניח נדבת הקמץ באחרונה. בבואם אליו וירא בן מביא-יין ויצא לקראתם ושאלם, מדוע לא באו אליו בראשונה? וכאשר הגידו לו את מחשבתם כי יחשדוהו לצר עין, ענם: הנכם יודעים מה ביני לבין ברי, אבל לא מה ביני ובין בוראי, וישלחם לאשתו לאמר: תני מדה אחת וחובים לאנשים האלה. גדושה או מחוקה צוה? שאלה האשה. „מדה אחת אמר, לא יותר“. ותמלא האשה מדה גדושה ותאמר: אם לא לרצון יהי לאישי, יהי העודף מכתובתי, ויהי בשמוע אישה וכפיל לה כתובתה. ועוד כהנה וכהנה בכ"מ. ואין כל ספק, כי מה שמסופר על רבי שהיה מכבד עשירים (עירובין פ"ו), הנה לא את נמילי הכסף יכבד רבי ויהדר פניהם; כי אם אלה מנדיבים עם המרבים לפזר לצדקה, כי מהוללים עשירי א"י במעשה הצדקה (שבת קי"ט). וע' מדר' ויקרא פ"ה. ⁵⁶ מהר"ץ חיות ז"ל כתב (חולין ט"ו), כי כאשר דרשו חז"ל רבנים לפני העם, דרשו תמיד להחמיר. ועפ"ז י"ל (עירובין ק"ה), דרש רבא, חצר שנתקלקלה במי גשמים מביא תבן ומרדה בה, הדר אוקים רבא אמורא עליה ודרש דברים שאמרת מעות הן בידי כו'. כי מתחלה כשדרש להקל דבר בישיבה ואח"כ כשחדש להחמיר דרש ע"י אמורא,

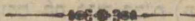
היינו בקהל עם. אמנם באמת אין זה כלל נאמן. כי רק בבוא רב לבבל, שראה חלול שבת בתוך ההמון דרש באיסורי שבת להחמיר בתוך העם. וביותר בנדרים (כ"ג:), ר"ה בר חנינא סבר למידרשה בפירקא (כל הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה יעמוד בראש השנה ויאמר כו'), א"ל רבא: הנא מיסתם סתים כדי שלא ינהגו קלות ראש בנדרים ואת דרשת ליה בפירקא. אבל בכל מקום לא נמנעו לדרוש להקל בתוך העם. לוי דרש בנהרעא כלילא שרי (שבת נ"ט:); ואמינא: דרש להו כריה"ג דאמר יצא עוף שאין לו חלב אם (חולין ק"ט:); אשוו זביניכו ואי לא דרישנא לכו כו' טרפון (סוכה ל"ז:); דרש רבא במחזא גר מותר בכהנת, מענוהו בשיראי (קידושין ע"ג:), ועוד במקומות הרבה. אמנם על דבר זה כבר חקרו בבית המדרש (מנחות צ"ט:), אר"י משום רשב"י אפילו לא קרא אדם אלא ק"ש ערבית ושחרית קיים מצות לא ימוש סה"ת הזה מפיו, ודבר זה אסור לאומרו בפני עם הארץ; רבא אמר מצוה לאומרו בפני ע"ה (לבל תהי הדת למשא בעיניהם). וכן היא שמת רבא בכל מקום, כאומרו: ואתו רבנן ובצרי חדא (מכות כ"ב:), וכאשר הביאו לו טרפה מבית בנימין אסיא וראה בה מעם היתר אמר להם: תחזו דשרינא לכו עורבא (סנהדרין ק').

57) בתיאטראות וקרסאות של הרומאים נתנו האכזריות והרצח שעשועים לפני מאות אלפים רואים, אשר באו להתענג ענג רב על מלחמת המתאבקים (גלאדיאטורין) חוד את אחד או עם פריצי חיות, וכל עין לא שבעה לראות הרוגים מפרפרים בין חיים למות ודמים בדמים נגעו. ובתי-חנוך הקימו הרומאים להרגיל שם את השבויים לעבודה וללמוד ידיהם לקרב להכינם למבח. במשחקים האלה הובאו על במת מטבח כמה אלפים נפשות מדי שנה בשנה עד המאה החמשית לספירת הנוצרים — כי ביום חג אחד כזה קם נזיר אחד מאויא, מילימכוס שמו, ויקפוץ אל שדה-הלוחמים (ארענא) להפריעם ממעשיהם, ואף כי סקלוהו שם העם באבנים בחמת אפס וימת, אבל מן הוא והלאה הושם קץ למשחקים ההם. — ובירוש' (ע"ז פ"א) היושב באיצמדין הרי זה שופך דמים. אמנם אנשי היל וגבורי כח מב"י חרפו נפשם למות בלכתם למקומות אלה להציל נפשות (ע' שבת ק"ג: ע"ז י"ח:); וכן ר"ש בן לקיש שם נפשו בכפו כי במח כחילו ויציל משם לקוחים למות (ירוש' תרומות פ"ח). והוא הדבר אשר יסופר על רשב"ל שמכר את עצמו ללודים (גימין

מ"ז). כי בלוד (היא Lydia אשר באויא הקטנה) היה מסחר עבדים גדול, על כן נוסדו גם שם בתי-למוד למען המשחקים הנ"ל, ושמה התמכר רשב"ל להראותם נחת זרועו. ובירוש' (גימין פ"ד ה"ט), מעשה באחד שמכר עצמו ללודים, אתא עובדא קמי ר' אבהו, אמר מה נעשה מפני חייו עשה. כי מלאו את כל מחסורי החניכים ככל אשר שאלה נפשם. והם הלודים אשר זכרו בתלמוד (שבת י"ד).

⁵⁸ בואו ונשמע מה דרשו רבותינו בזמנים ההם. בן עזאי אומר: ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול בתורה, ר' עקיבא אומר: זה ספר תולדות אדם זה כלל גדול מזה (ספרא קדושים). אמר ר' יוחנן בן זכאי: אם מובח אבנים תעשה לי ונו' אבנים שלמות, אבנים הממילות שלום. מה אבנים שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות על ידי שמטילות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים אמרה תורה לא תניף עליהם ברזל — המטיל שלום בין איש לאיש בין עיר לעיר בין משפחה למשפחה בין מדינה למדינה בין אומה לחברתה על אחת כמה וכמה שאין פורעניות באות עליו (שם). וכן אמרו עליו על ריב"ז שהיה מקדים שלום לכל אדם אפילו לעכו"ם בשוק (ברכות י"ג). וכן אמר שם אב"י. גם על רב חסדא נאמר, שהיה מקדים ונותן להם שלום (גימין ס"ב). ויפה העיר שם המהר"ם שיף (דלא כר"ן). וק"ו הוא, אם ריב"ז בזמן החרבן כך, ר"ח במלכות פרס לא כל שכן שהיה דובר שלום לכל אדם.

תשלום ההערות לפרק ד'.

¹⁹ הן אמנם נפגוש בצבל גם בין העם אנשי המעלה לדיקים נפלאים (ע' תענית כ"ב. שבת קנ"ז), אבל צבלל אמרו עליהם כי הם גמי הרוח ומעטוי תורה (ירוש' פסחים, שבת קמ"ה:). גם שפת התורה ולה"ק היתה מוזרה להם (ע' פסחים מ"ב. וע' מגילה י"ח). ובירוש' נזכרו יהודים פרסיים הדיוטעים גדולים (ע' ברכות פ"ו ה"ב. קידושין פ"ג. יומא פ"ג ה"ז). וההמונים הצבליים לא נשארו פני חמאי ישראל (ע' קידושין ל"ג. שחלפו לפני החכמים בלא כיסוי הראש, ובעירובין ס"ג. העיז אחד להלל השבת בפני החכמים גם אחרי גערו בו, וקידושין נ"ט. באג"ו דאליוני הוה לרצב"ח לא נהגו בו כבוד),

וכל אשר נרד למטה בן יראו לפנינו אנשים נשחיתים (ע' חולין קכ"ו: וע' ע"ז ע'. ז"ק קט"ו . ובקדושין פ"ד: ח"ר יוסף , מדע דמיהבני בני עשרה וגנבו כשורא ולא מוכספי מהדדי , וזוה נבין דברי רב יוסף סוף סנהדרין , מאן רשעים ? ח"ר יוסף גנבו) . וגד זה בא"י היו גם עמי הארץ בעלי דעה ולמוד . הלא נראה שהשב רבי את ר' יוסי בן עמרם תלמידו לע"ה אף שכבר תשובתו : פירסנו כעורב וככלב , כבר יש בה ידיעה חורית (ב"ב ח' ע"ט) . ובמדרש (ב"ר פל"ב) ר' יונתן סליק למגלי בירושלים חמתיה חד שמריי כו' ח"ל חמרית תרשי ואני משיבו , והיתה תשובתו בחכמה . ועוד שם (פע"ח) , חד עמא דארעא אמר לר' הושעיא , אם אני אומר דבר טוב תאמר בשמי בצבור , ומלאו דבריו הן בעיניו והבטיחו לדרוש בשמו ברבים (ועוד תשובות ע"ה , תראה נדריס מ"א: סנהדרין ל"ח:). וכמו בהשכלתם בן גם במוסרם ; הלא נראה בדברי השבוי (סנהדרין ק"ד), את דרכי הליטעות של החמרים מנהיגו הגמלים בא"י . ולא זאת , כי אם גם הפחותים היותר שפלים נהגו כבוד בתלמידי חכמים , כאשר ראינו בהלוסטיס שפגעו בתלמידי ר' עקיבא , וההפך בהגנבים שפגעו בתלמודי רב יהודה (ע"ז כ"א) . ואמרו שם , הא חזי מה בין גנבי בכל ללוסטיס בא"י . ומלאנו (ב"ר תולדות) , כי גם הפריזים שעשו משתה בצית הכנסת וזלזלו את הסופר , בכ"ז מנה הפרק את הסופר לאפטרופוס על בכו .

והנה אחרי הדברים האלה וההשקפה הזאת על תכונות ההמון כבבל ובא"י , יעלה בידנו לפשר בין שני מאמרים בתלמוד הסותרים זה את זה , שכבר עמדו עליהם הראשונים ז"ל . שאלו שאלו (קידושין ל"ג:) מהו לקום מפני ס"ת ? ופגעו : מפני לומדיה עומדין מפניה לא כל שכן (וכן בירוש' מגילה רפ"ד) . ובמכות (כ"ב:) אמר רבא : כמה טפשא שאר אינשי דקיימי קמא ספר תורה וקמא גברא רבה לא קיימי . הנה פה העלה את מעלת הת"ח , ובמאמר הקודם את כבוד הס"ת (ע' רא"ש במכות) .

אמנם לדעתי יתיישבו הדברים על מכונם , כי הדברים הראשונים בא"י נאמרו , ויפה הקל וחומר מכבוד לומדי תורה לכבוד התורה בעלמה שכולנו חייבים בכבודה . אבל רבא אמר דבריו כזכר , במקום שהיו ההמונים נכערים מדעת וכדרך כל גסי נפש שאינם מהדרים פני הגדולים , כי אם בשאט נפש עוד יביטו עליהם . וגודע אמרם כבבל : מאי אהגו לן רבנן לדידהו קרו ולדידהו תנו . רבא אמר כגון הני דבי בנימין אסיא דאמרי מאי אהגו לן רבנן מעולם לא שרו לן עורבא . אמנם זוה נשתבחו הכבלים , כי את התורה היו מכבדים (שבת ק"ט:), על כן אומר רבא : כמה טפשא שאר אינשי דקיימי קמא ס"ת , וקמא גברא רבה לא קיימי ; והמה רואים , כי גם אהגו רבנן : דהתורה אמרה ארבעים יבנו ואתו רבנן בצרי להו .

וכמו שנראה כבבל בתכונת המון העם , כי אף אמנם שהיו מכבדים את התורה ,

עם כל זאת לא חלקו כבוד להחכמים — ככה ראינו, כי בלוד שנאמר על יושביה, כי הם גסי רוח ומעוטו תורה (פסחים שם וזירוש' סנהדרין פ"א), לא פזרו מהוגם לחך תלמודי חכמים וכפ"ז בנו היכלות ומקדשי תפארה. כי כשטייל רחב"ה עם ר' הושעיא בבתי כנסיותיה והתפאר: כמה ממון שקעו אבותי כאן! — ענהו: כמה נפשות שקעו אבותיך כאן! וכי לא היו בני אדם שיגעו בתורה? וריב"ל (מלוד) אמר: אור יקרות וקפאון — אלו בני אדם שיקרים בעוה"ז וקפויים לעוה"ב (פסחים ט"ו).

³⁰ אשיר בזה על אמרם: בשביל צ' דברים עמי הארץ מתים, שקורין לארון הקדש: ארנא, ולבית הכנסת: בית עם. ואינו יודע למה קראו את ארנא"ק בלשון ארמית ואת בית הכנסת טברית. ועוד הלך בלשון ביהכ"ז היתה אז גם הוראת חול, כדמתרגם (ב"מ כ"ד.) ביהכ"ס על עכו"ס. על כן אדמה, כי "בית-עם" אינו לשונם ממש, רק העתקה מאיזה מלה בלשונם.

³¹ התורגמן לא היה בכלל המקומות (ע' כדרים ל"ד: מגילה כ"ג.). וקרב בעיני, כי מה שנאמר שלשה דברים בשם ריב"ל (ברכות ט'): לעולם ושלים אדם שרשיותו עם הציבור שנים מקרא ואחד תרגום כו', היתה הכוונה ג"כ כדי לתרגם בפני ע"ה. ובה יתאימו הדברים בזה עם מה ששלחו בשמו שלשה דברים אלו: הזהרו בורידין; הזהרו בזקן ששכח תלמודו; והזהרו בבני ע"ה שמהם תלף תורה (סנהדרין ל"ו:), וע' מדרש תשא מובא עוה"ה ר"ס קל"ט. הערה: ר"ס קל"ט. הנהו ביהכ"ז ויהי ארנא

³² העם נקבאו רק בשבתות, כי כל השבוע היו טרודים במלאכתם (גיטין ס'). והדרשה שמעו בבית המדרש אחר תפלת שחרית ואז נפטרו ללכת לביהכ"ז לתפלת הנוספין (ע' ברכות כ"ה רע"ב, שם ל'). ומפני הטעם הזה נקרא הקורא בבית אחר ז' קרואים: מפטיר, לשון: מפטיר כנסיות. וז"פ גם בע"מ (ע' אפטרותא). אמנם מה שכתב שם ששיקר הקבוצ בכל השנה בשחרית, זה אינו; כי שיקר הקבוצ היה במוסף בבית הכנסת (ערה"ש ל"ב:). אך בירוש' ריש הענית שאל: ויזכיר מבערב? לית כל עמא תמן; ויזכיר בשחרית? ולפי המבואר בראש השנה, הלא מספקת התשובה הראשונה: לית כל עמא תמן; כי כל הקבוצ ברוב עם היה במוסף. ואחשוב, כי בסוכות, שאז בא"י כבר חספו כל התבואה מן השדות, נמלא העם גם בשחרית. ומל' הכרייתא (שבת קכ"ו.) מעשה באחד שירד מנגיל העליון וגסכר אלל בעל הבית כו' ערב ויה"ב, ואל תלוי שברי. יש להבין שאז נגמרה עבודתם (וע' תענית ד').

³³ נודע בכ"מ. ונקרא ביהמ"ד מטעם זה "תחומא" (ב"ב כ"א.). ופרש"ס, כי על כן נעשו מחוץ לעיר, כדי שיוכלו לבוא לשם בשבתות לשמוע הדרשות. וכן מלאנו: "יתחובין שסומכין בהן" (סנהדרין י"ד.). וכ' הרא"ש (פ"ג דמגילה) כי ישן בבית הכנסת נמלא בשדה, על כן הניחו הס"ת במקום המשתמר.

(³⁴) „חבר עיר“ נזכר בכמה מקומות ובכלן יש לפרש על איש אחד המתואר כן. כן סוף פ"ד דברכות, ע"ש. כי במקום חבר עיר יש ליבור מתפללים יחד, כי הוא ממונה על כל עניני העדה. ובחולין ל"ד. לא ילך אדם לבית האבל ובידו לגיין המתקשקש, ואם יש שם „חבר עיר“ מותר. ובתוספתא מגילה פ"ג, כהן בע"מ לא ישא את כפיו ואם הוא חבר עיר מותר.

(³⁵) ב"ב ה', פרשאה וערוינא. פירש"י שומר כלי הדין. ובערויבין פ'. הואו ערוינא, וביבמות קב"ה, פרשא זרוא. ובמגילה כ"ו. פרשא דמתא.

(³⁶) ב"מ נ"ט: כתובות י"ה. מו"ק כ"ח. — בתקעת שופר הבדילו העם ממלאכה בערבי שבתות; להודיע דבר נחוץ באיסור והיתר השמיעו בשופר, ע"ז י"ז; ביום קדשה"ח תקעו בשופר, סנהדרין מ"א; לשמתא וגדוי השתמשו בשופר, ולמטרת הענין המדובר פה.

(³⁷) ע' ספ"ק דב"ק: קיים אמרינן לימד לא אמרינן, והאמר מר גדול ת"ת שמביא לדי מעשה, ע' תוס' ד"ה והאמר, ולענ"ד יש ליטב אל נכון הסתירה; כי בבחינת החיים גדול תלמוד, אבל בבחינת המתים שכבר מתו, גדול מעשה שהוא התכלית הנרצה במאמר זה עלמנו.

(³⁸) נראה קעם שמו: „כוס של שלום“ כי אמרו (בפ' ע"פ) שעשרה כוסות של בית האבל אין בהן משום זוגות. ועוד אמרו שם: כוס של שלום מוטרף לטובה. לכן קראו גם לכוס ההוא: כוס של שלום.

(³⁹) על כל זה, ע' סוף כתובות, קידושין מ"ט: גיטין ל"ה. וע' ב"מ ק"ט: הואו שתלא כו' הב' לי שבחאי דבעינן למיסק לארעה דישראל. וע' גדרים ס"ו: (ואדמה כי בבא בן בוטא הוא, היה בזמנם ולא זה שבזמן הורדוס). לבד אלה שעלו ודעתם לחזור „דסקלקן לעילא ונחתין לתתא“ (ב"ב מ"ה), ונראה שם, כי היו מעשים בכל יום יולאים ובאים והיה נחוץ להכריז. ועלו למסחר, ללמוד תורה ולדין לבי"ד הגדול (כתובות מ"א: סנהדרין סוף ז"ב). ושליחים תמידיים לכל עניני משאם ומתנס עם חכמי א"י, נקראו „שליחי ליון“ (ביצה כ"ה). וע' רמב"ם ספ"א ממע"ש, כי מתקנת חכמים ליושבי בבל להרים מע"ש לפדותו בכסף ולהעלותו לירושלים, וע' ירוש' מע"ש פ"ד דרנב"י פדה מע"ש.

וכהתינו פרק זה, אעירך ידירי הקורא, כי מסגנון לשון רבותינו תמיד, שידענו שדקדקו הרבה בדבריהם, עלינו ללמוד דרכי ומחשבות הזמן הואו ואפילו מרמז קל. וענין זה שמונו לנגד עינינו בהתחקנו על שרשי דבריהם ז"ל. הלא כן נהגו גם רבותינו בדברי קדמוניהם. לדוגמא, ראה המאמר פ"ק דשבת: בוא וראה עד כמה פרהה עהרה בישראל; שלא שנינו לא יאכל העהור עם העמאה, אלא הזב עם הזבה. הנה

לא נאמר דנקט בדרך לא זו אף זו; כי אם למדנו מזה דרכי ישראל וטהרתו שלא היה נורך להתנחל לדבר מזה. וכוונתם על מנהג העם ולא על דין התנא. ואל יהי דבר זה קל בשעוכם גם בענינים קלי ערך, שהרי אבות העולם, המחברים הראשונים ז"ל, דקדקו גם כן להבין המנהגים והנימוסים בחיי העם התמידיים ובוה עמדו על עיקרה של ההלכה. ראה מה שכתב הרא"ש ז"ל שלהי ע"ז ז"ל: שכל רבותינו פירשו שליטת לילה פוגמת, ונראין הדברים. כי לא היה דרך לבשל בימים קדמונים בלילה כדמשמע בזמן שקבעו לק"ש בשעת שכיבה ככהניס ובענינים וכלל אדם. וביותר ז"ל הרא"ש ב"ק פ"ג אות י"ב: פועלים שנכנסו לתבוע שכרם כו' ותמיהני מדוע לא הביא רב אלפס ז"ל ברייתא זו? ואפשר דס"ל דאע"ג דבימייהו הוה שייך למהלוקת זו והיה מנהג זה נוהג בזמנם שלא היה אדם נכנס לבית חברו; אבל בזמן הזה מנהג פשוט הוא שנכנסים פועלים לבית כו' הלכך על פי המנהג המלוי בימינו ישתנה הדין כו' בדחויין שהדין משתנה בין אדם לחברו אפילו בזמן אחד שכיח פטור כו' כל שכן ששתנה הדין בחילוף הזמן כפי המנהג, עכ"ל.

הערה 12 לפרק ג'. עוד בימי הנביאים זכתה בכל להיות מרכז ליודעי בינה לעמים ושם נתנו גם השמות להדשים. מנהגי הגולה על קביעות אדירים נמסרו בקבלה (ר"ה י"ט סע"ב). אחרי חרבן ב"ש היה ר' עקיבא מעבד שנים וקובע חדשים בבבל למען כל תפילות ישראל. בזמן שחשב שם חנייה ששכנותיו הודיע לכל המקומות (ירוש' סנהדרין פ"א). וכל הימים שיצאה תורת הקביעות של השנים מא"י שלחו שלוחים ואגרות לבבל, וכלי ספק אל בית דינו של ראש הגולה, כאשר שלחו בזמן מאוחר בענינים אלו למר עוקבא (ר"ה י"ע) ומבית ראש הגולה היו מודיעים לכל. וכן היה רב גחמן ליורדי הים איך יתנהגו הם (שם כ"א). ומעת שחרבה א"י ולא נשאר שם בית דין קבוע נתנה רשות לגולה לחשוב חשבונות על פי החשבון המיוסד (רמב"ם פ"ה מקה"ה ה"ג) ומשם הודיעו לכל מושבות ישראל.

הן אמנם גם בכל משך הזמן אשר היו עיניהם נשואות רק לא"י, קרו שנים כאלה, שהיה מעשה משלוח השלוחים והאגרות מתנהג בכבודות, מפני העתות הרעות והקגרות. הן גם בימי רבי, ימים טובים לישראל, לא היה חפש בטות לענין זה. ורבי כמו שהיה נוהג בלמוד התורה בכלל שלא לעורר ולהקיץ מוזעזעו (ע' לעיל ז' 96), היה בעסק זה עוד יותר מסתיר דבר. מה גם אחרי האסון שקרה להאספה הגדולה של בית רבי שנכנסו לעבר שנה בלוד ונכנסה בהם עין רעה ומתו כלם בפרק אחד (ירוש' סנהדרין פ"א) אז עקר את בית הועד מיהודה לגליל, והיה שולח את ר"ח לעין עב לראית החדש ולהודיעו ע"י רמזים וסימנים (ר"ה כ"ה, ירוש' סוכה פ"ב, ר"ה חז"ל

לעין עב לסימנא) (*), וכן נעשה הדבר תמיד ע"י רמזים וחידות (ירוש' ר"ה פ"ג גואלנו גאולתנו, ע' קה"ע), כי ביראה עליהם מאת הממשלה. הגנו רואים, כי אחרי מות רבי נעשו פרעות גם במשלות השלוחים שלא הגיעו גם למקומות שכלו לבוא (ע' ר"ה ב"א). אמנם בימי ריו"ה התגברו הגזרות, על כן היה הכרח לשלוח שני חכמים לעבר השנה בחו"ל (סנהדרין כ"ו). והולכנו לנרף להם גם בני אדם שאינם ראויים לאספה כזאת (ראה שם, איך כשגלה רשב"ל להולכים ומוציא אח"כ בחזרתם אנשים שאין מהוגנים דבר אחס קשות והם שלפו המדרגה ממונו, עיי"ש כל הענין, ובלי ספק שזה מסופר גם בירוש' ר"ה פ"ב ה"ה, אחד סב' ההוא שהעלוהו לשיכור, הוא מן האנשים שהוכרנו, רק מה שגאמר בבבלי מדבריו ר"ל, מידי דהוה אג' רועי בקר, בירושלמי הם דבריו הש"ס). וכן מלאנו שהיה שמד בימי ר' יוחנן, והודיעו לבבל, כי לא עשו את יום הכפורים בזמנו, והיתה ההודעה גם כן ע"י חידה ורמזו דבר הלכה (חולין ק"א: עיי"ש). וזוהי אכן דברי ר' יוחנן (ירוש' עירובין פ"ג ה"ע): מי גרס לי להיות משמרת שני ימים בסוריא על שלא שמרתי יום אחד בא"י; וזה היה בשעת הסכנה, כי לולא זאת היו שלוחין ויולחין לסוריא ועשו רק יום אחד (כתובות כ"ה). אבל בימי תלמודי ר' יוחנן היה בית הועד על מכונן, ור"ה בר' אבא ז"ל לבניו לעלות לבית הועד בפרסום והידור. גם בזמן מאוחר עוד מלאנו את ר' יונה ור' יוסי חותמים בבית הועד והמה היו עוד נכבדים אלל ארסקים נייב סוריא (בירו' בכ"מ) ואולם אחרי כן נהפך לאויב ור' (ע' ירוש' מגילה פ"ג ה"ד, ששרף ס"ת בעיר אחת אהון ושלחין לר' יונה ור' יוסי, מהו לקרות בספר ברבים ואמרו אכור. כן מלאנו שם פ"א ה"ד ר' יוסי בעי אס במקום שמתכנין אל יקראו כל עיקר, את המגילה). ואז החלו לשלוח אגרותיהם ע"י רמזים כנהוג, וכמכתב ההידה ששלחו לרבא (סנהדרין י"ג). אך לא היו ימים מועטים וידיעת החשבון הקטן יתדו בבבל במקום נאמן. רמזים (א"ש פ"ג) הם ואלוהו ק"ל פ"ג י"א

אמנם לפי הנראה בתלמוד, הגיעה הידיעה ההיא לבבל עוד קודם הזמן של האמוראים האחרונים (ע' ביצה ד'). ומשם אנו למדין שלשה דברים: א) כי בימי ר' יצחק כבר ידעו בבבל קביעתה דירחא ובכל זאת עשו שני יו"ט; ב) כי בימי אבוי עוד היו מקומות בבבל שהגיעו להם השלוחין מא"י ושם עשו יו"ט אחד; ג) ולולא התכולות הכותים להולכים שולל היו עושים גם אז רק יום אחד בכל המקומות ע"פ אות המשואות. ג) כי בזמן מאוחר כבר סמכו בני בבבל על השבועותיהם

ירוש' ר"ה פ"ג ה"ה

(*) בירוש' סנהדרין שם: בעון למיעקר אוף ההן סימנא א"ל ר' סימון אין אנו מגיחין ביהודה אפילו זכר ר' סימון לשפתו (סוכה פ"ח ה"ח): ויעקרו אותה במקומות א"ר סימון אין עוקרין שלשלת יוחסין בסקימה. סימון סימון יש עוקרין ביהודה

המזרחית בהפלגה ומשל לעורר על הדמיון וגם לאחד בהם איזה מוסר השכל — ויסוד ספור זה ג"כ נאמן לפי פשוטו. הן גודע המראה הגדול, אשר יחוו עוברי ארחות ימים ונוסעי מדבר בישימון דרך, כי לפעמים יראה עמוד נורא הדורך על כמתי יס והוא בראשונה בדמות משפך היורד מלמעלה על פני הים. לעומתו יתרום מן הים המר מים רבים בתמונת משפך הפוך ובהפגשם יחד יהיו לעמוד אחד, סובב סובב כנגלל לפני סופה מפרק ומשכר שפיות, ועוברי באניה בראותם אותו יחרדו מים ומרחוק יקדישו עליו מלחמה בכלי תותח להבקיעו ולפוצצו לרסיסים. כמראה הזה יקרה גם בערבות החול; משפך אחד עק וערפל ירד ארצה ומתחתיו תתנשא גבעת חול, אז ארץ ושמים יסקו ועמוד גבוה יתקום, אשר בתנועתו החזקה יתקור עלים ויבלע בקרבו אדם ובהמה רבה, אשר יפגוש בדרכו. סבת הדבר יחשבו פגישת שתי רוחות מתנגדות וכן העליקטרי יסים פה משטרו (בל"א נקרא טיפהאן ובל' רוסיא Смерть).

כל זה ראה רבב"ח בלכתו במדבר וגם הפליו נסחבו במקום דשקי ארעא ורקיעא כהדי הדדי וגמלטו רק הם לבדם.

ויש להוסיף עוד, כי באמת הטייעא נגז את סלו של רבב"ח, כפי שגודע שהיתה נגבה משלה ידם, ולזה רמז לו רבב"ח: איבא גבני הבא? אך הטייעא מלא לו תואנה לתלות האבדה ע"י המהפכה הטבעית בים החול כרעם כנגלל.

אמנם, אם גם מילואי חידות ותורה נבקש מפי האגדה הזאת, נאמר: כי מורה ומדרך נאמן ילמדנו דרך תבונות, כי טוב תורה עם דרך ארץ, מילי דשמיא ומילי דארעא יחד; כי לא טוב לאדם רק לעלות שמים ולהרקיע לשחקים תמיד גם לא לשקוע ולשכון בעפר החומריות לבד. כן נהג רבב"ח; הקשיב בלמודים וגם מדרך ארץ לא הניח ידו. ויקר מקרהו, כי אבד את כל הונו ורכושו בענין רע וסל הלחם אלו לו. וישאל את פי מורהו ויועזו (הנמשל פה לטייעא, שהיה דרכם ללוות העוברים ושבים), מוליכו ומלווהו במדבר החיים, אולי טוב לגבר לשאת רק עול חיי המעשה ובל יקדיש עתותיו לתורה ולמחקר והיו עיניו ולבו כל הימים רק לפקח על עניני מסחרו וכל רעיוניו נתונים נתונים למלאכתו ומשלה דיוו לבלי ידה מהם נדה ולכל יתגב המחסור בביתו ושודדה נחלתו, ויענהו מורהו: לא, לא בני! אם בא חסר במשלת ידיך אל ירך לבבך, כי כן גורל מעשי בני האדם, כי „נגלל הוא שחזור בעולם" (שבת ק"א:); מסכות ומקרי חיי העולם הזה מתהפכים ומשתנים כל הימים ואין מעורר לתמורותיהם, החוק בדרכך ואל תרף; טוב תורה עם דרך ארץ ומינה לא תזוע — ארץ ושמים נשקו. וראה לשון חז"ל במקום אחר: סכותה לראשי ביום נשק — ביום ששני עולמות נושקים זה בזה, העולם הזה והעולם הבא (ירוש' יבמות פ"ט).

העולם הזה והעולם הבא (ירוש' יבמות פ"ט).

מקרא, משנה, תלמוד, הלכות, ואגדות, (צד 78).

אמר ר' יודן בר שמואל, אפילו דברי תורה נתנו במדה: מקרא ומשנה תלמוד הלכות ואגדות; יש זוכה למקרא ויש זוכה למשנה. יש לתלמוד ויש להגדה, ויש — זוכה לכלן (ויק"ר פ"ו).

עוד מימים קדמונים נחלקו תופשי התורה למחלקות שונות הנזכרות, ובספרי הברכה: חבורה של בעלי מקרא, חבורה של בעלי משנה, חבורה של בעלי תלמוד. ונבאר בזה תעודת כל אחת מן המפלגות, כי השמות הללו נאמרים ונשנים בכל מקום בתלמוד ומדרשים.

בעלי מקרא. עסק בעלי מקרא היה רק בכתבי הקדש, בקריאה הנכונה, בפסקי הטעמים והבקאות בהם, והם נקראו גם: קראים. בברייתא (קידושין מ"ט.) על מנת שאני קרא, עד שיקרא תורה ונביאים וכתובים בדיוקא. ובפסחים (ק"ז.) קראי מוסיפין. ויש מחכמי התלמוד הנקראים בתואר זה, כמו רב חנינא קרא (מגילה כ"ב.) והיה מלמד לתינוקות את המקרא. ונקראו „קראים" גם החכמים שעסקו בתרגום הכתובים ופירושם, כמו שקראו לרב ושמואל וריו"ח ולוי כמובא למעלה, ולפנים נקראו: סופרים (שריפמגעלעהרמע) כמו שנקרא עזרא הסופר. ואמרו חז"ל (קידושין ל'), מפני מה נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל אותיות שבתורה. וכן נקראו גם מלמדי תינוקות: סופרים, כמו (מד"ר ואתחנן), נכנס לביהכ"נ ושאל לסופר (כי מלמדי התינוקות למדו בביה"כ כמו שכתבנו למעלה). ומוה אמרם: סופר מברך ובור יוצא, יען מלמדי המקרא היו גם מלמדי הברכות והתפלות (עיין להלן). ובסוטה (ל'): כסופר הפורס על שמע בבית הכנסת, כי היו עוברים גם לפני התיבה.

והדעת נותנת, כי היו להם כללים ושמות במלאכת הדקדוק ובודאי גם סימני נקוד וטעמים (וכבר העירו משנת י"ב סע"ב, וברש"י ד"ה ראשי פרשיות נראה שהיו להם ספרים בנקוד וטעמים לסדר מהם). ואין כל ראיה ממה שלא נזכרו בתלמוד על איחור זמנם; כי המפלגה הזאת לא היתה חשובה כל כך. וכישיבות אף שדברו על כל הענינים גם שמחוץ להלכה, אמנם כביאורי המקראות דרך אחרת להם על פי הקבלה והמדרשות. ור"א צוה, מנעו בניכם מן ההגיון, (לפי פירש"י) מן המקרא. והתלמידים שהגיעו לתלמוד בארו להם המקראות ע"פ הדרש

(ע' יבמות ט'. מקרי ר"י לבריה ופירש לו הכתובים. וע' תענית ט'. אצל ינוקא דר"ל), ודרך הדרש היה נחשב פשטות הכתוב (ע' חולין ח': כתובות קי"א; עירובין ח'). ואחשוב, כי ר"כ שאמר בשבת: הוינא בר תמני סרי ולא ידענא שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, הכוונה על הפשטות של בית המדרש, אבל במוכן הפשטות הראשונה, ר"ל של בית-הספר, לא נסתפק מעולם. ונודעו חכמי סוריא לבעלי מקרא (ספ"ק דגיטין).

בעלי משנה. הם הבקיאים במשניות וברייתות ונקראו גם „תנאים“. לא הכניו של החכמים הקדמונים עד סוף ימי רבנו הקדוש הנקראים תנאים; אמנם לתואר תנאים שתי הוראות. בשם „תנאים“ נקראו מקבלי התורה המסורה מימות שמעון הצדיק עד רבי ור' נתן; ובשם תנאים יכנונו כל העוסקים רק במשניות וברייתות, והם: בעלי משנה. ולפי הנראה היו גם מורי המשנה לבני הנעורים, ונקראו: „מתני רבנן“. — ובזמן האמוראים היה לכל ראש ישיבה תנא אחד שהיה כגיד לפניו את משנתו בעת הלמוד והמורה היה מבקרה ומעמידה על בוריה. (פסחים ק.). הוה יתיבנא בפירקא דרב פנחס, קם תנא ותני קמיה, וגם בעת הדרשה היה התנא עומד לפני הדרוש, (ע' חולין ט"ו.) ובמדרש: מלך לשרה נעבד זה בעל משנה שסודר לפני בעל תלמוד (ויק"ר פכ"ב, ובחנם דחק שם הרד"ל). ועל התנאים האחרונים האלה נאמר: התנאים מבלי עולם, שמורים הלכה מתוך משנתם. או תנא תנא ולא ידע מאי קאמר (סוטה כ"ב). והברייתא נקראה ג"כ „משנה“, כמו (עירובין יו"ד.) אין הלכה כאותה משנה.

(ובמגילה כ"ה: אי קרא הוא — אי תנא הוא. וב"ב ח'. קרית? — שנית? רצינו: הנך מבעלי מקרא או מבעלי משנה, ונפלה קושיית העולם שם).

בעלי תלמוד. התלמוד איננו מתחיל עם האמוראים, כי זקנת התלמוד כזקנת המשנה, מאז החלו המדרשות, מאז יצאה תורה מאת הסנהדרין וחכמי תושבע"פ בכל דור ודור פירשו את התורה ואת ההלכות המסורות לתלמידיהם, כבר ראה התלמוד ראשית לו ובכלי מעשהו עבד עבודתו בכל מקצעות התורה. והמליצו חז"ל (ב"ר פ"ע), והנה באר בשרת זו סנהדרין; וגללו את האבן, שמשם היו שומעין את ההלכה; והשיבו את האבן ע"פ הכאר, שהיו נושאים ונותנים בהלכה עד שמעמידין אותה

על בוריה. הלא גם המשנה מלאה מדברי משא ומתן ולמודי י"ג מדות ומעמים ומקורים אשר הן הן מתלמוד של הראשונים, ויותר בהכריות (ע' מנחות ס"ז: יתיב רבי מרפון וקא קשיא ליה מה בין קודם לעמר כו' אמר לפניו כו' כדרך התלמוד המאוחר). אמנם על מחיר התלמוד התעשרה המשנה ותבנה ממנו ובכל דור קמו איים חדשים בים התלמוד עד אשר נסדרו המשניות ותהי המשנה לבד, ולא יספה המשנה להרחיב גבולה מנחלת התלמוד.

ובזמן המשנה, אמ"ר יהודה, היו זהיר בתלמוד (אבות פ"ד). וכן אמרה הבריתא: העוסק במקרא מדה ואינה מדה, בנמ' אין לך מדה גדולה מזו, אבל כאשר החלו עוסקי הגמרא להפריז על המדה, או דרשו להם: ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן הגמרא (ב"מ ל"ג:), וגם רב נחמן קרא על אלה שאין משגיחים על המשנה: ודבר ה' בזה.

אמנם השם "תלמוד" או "גמרא" נתן לו בימים המאוחרים עוד מובן אחר, כי הוראת המלות האלה לפנינו, היא למעמי וביאורי ההלכות והמשא ומתן (דיסקוסיאן); אבל בזמן האמוראים מובן תחת שם "תלמוד, גמרא" גם "קבלה ומסורת" (טראַדיציאן), הל"מ" או רק מרביות. ועל ידי ההוראה האחרונה מוגבל מובן "גמרא" נגד הדבורים: "סברא" להפלפול וההויה — "מקרא" להגלמד מן הכתוב. אבל "תלמוד" במובנו הרחב יכלול תחתיו כל ההוראות יחד וכל אחד לבדה (בב"ק ק"ד: "יש תלמוד קאמר מר" פירש"י מקרא, ובב"מ ל"ג: גמרא, פירש"י היא הסברא. ומצאנו לשמואל בעצמו, אומר בירושלמי פאה: אין למדין מן התלמוד, ובגדה ז': א"ש אין למדין כו' אלא מפי התלמוד, כי במלה זו מובנים שונים). כשהוא גומר את המקרא, מתחיל תלמוד ואח"כ הלכות ואגדות (מד"ר נצבים).

בעלי הלכות. אם אמנם בשם "הלכות" נבין ע"פ רוב, את החלק ההוא מן הידיעות התלמודיות הנוגע לדין ומעשה בכלל, נגד חלק ההגדה, או בהוראת למוד נגד המעשה והפעולה — בכל זאת "בעלי הלכות" הם העוסקים בסעיף ידוע מן הענינים. ונקראו: "שוני הלכות" לומדי הלל"ם (ע' פירש"י קדושין מ"ט), או הלכות פסוקות ששמעו מפי החכמים (ע' מגילה כ"ח: ובגדרים ח'. דתנו הילכתי).

(בחגיגה יו"ד. לויצא ולבא אין שלום — רב אמר, כיון שיצא אדם מדבר הלכה לדבר מקרא, שוב אין לו שלום; ושמואל אמר, זה הפורש

מתלמוד למשנה ; ור' יוחנן אמר, אפילו מש"ס לש"ס. רש"י ותוס' פרשו, מש"ס ירושלמי לבבלי. והנה לפי דעתם, יותר נכון מבבלי לירושלמי, שכן חשבו היציאה מן הכבד אל הקל ; אבל לדעתי פירושו כמו : ממסכת למסכת או מסדר לסדר (*), כי בימי ריו"ח לא נודעו עוד השמות ש"ס בבלי וש"ס ירושלמי).

בעלי אגדות. אם כי בענין זה כבר נדבר הרבה במבואות ובספרים, עם כל זאת לרגל המלאכה אשר לפנינו נאחו דרכנו בקצרה את כל אשר ראה לבי בזה. ונדבר על ששה דברים : א) מה היא הגדה ? ב) קורות האגדה. ג) זמן ומקום הדרשות. ד) הדרשנים ובעלי הגדות. ה) ספרי הגדה. ו) יחס ההגדה אל ההלכה.

מה היא הגדה ? הדרשות היקרות, אשר נשאו רבותינו ז"ל תמיד להשמיע אמרו-אל ודעת עליון ; להבין מקראי הקדש המדברים בתוכחה ובקורות אומתנו ובחירי-יה ; לרומם נפש האדם, לעורר הלבבות לתורה, למוסר ולצדקה, ולמטעת בהם יסודי האמונה — הן הן „דברי הגדה“. רבי עקיבא דרש המקראות ע"ד יום המשפט, ואמרו לו עקיבא מה לך אצל הגדה (חגיגה י"ד.) ; ארבעה זקנים נכנסו לנחם את ר' ישמעאל בדברי אגדות, ואמריהם : על הגמול הנצחי לעושי טוב (מו"ק כ"ח.) ; ר"א בן עזריה דרש בהגדה בשבח העם הבאים לשמוע הדרשה עם כל ביתם, נשים ונשי (חגיגה ג'). ; כל מקום שאתה מוצא דבריו של ר"א בנו של ר"י הגלילי בהגדה עשה אונן כאפרכסת (חולין פ"ט.), ודרשתו שם, על תכונת הענוה של גדולי ישראל ; רב היה דורש בהגדה על הגפן אשר בה שלשה שריגים, כי בה רמו על עם ישראל ועתידותיו (שם צ"ב.). וכן כל הדרשות למטרת הענינים שהזכרנו למעלה, על פי מקרא, משל ומליצה (ש"ר פ"א). והוראת מלת „הגדה“ : המף לפני קהל ועדה (אָפֶפֶענמליכער פֿאַרמראַג), על שם שנאמר : כה תגיד לבית יעקב, ונאמר : הגד לעמי פשעם, ואולם יש במלה זו גם הוראת ספור דברים (ערצאָהלונג) כאשר מצאנו : אומר לפניה דברים של הגדה ומעשים

(* ע"פ דברי המדרש (ויק"ר פ"ג) : טוב מי ששונה שני סדרים ורגיל בהם, ממי ששונה הלכות ואינו רגיל בהם, נראה שהרגילו ללמוד שני סדרים, והאיש ששנה ארבעה סדרים היה דבר נעלה (מגילה כ"ה); ע"כ י"ל שש"ס כאן ר"ת שני סדרים, שיוצא מסדרים כבדים לקלים.

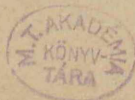
שאירעו (סוטה ז'): וכן אומר הכתוב: „שאל אביך ויגדרך“, „והגדת לבנך“ וכן נקרא ספור יציאת מצרים: הגדה. ואף אמנם רגילים אנו לכנות בשם הגדה את כל הענינים שנמצאו אצלנו מר"ל מחוץ להלכה, אבל אינו כן; כי כל יתר הענינים מלבד הנוכרים למעלה, קראו בשמות לבד: מעשה בראשית, מעשה מרכבה, תקופות וגימטריאות, משלי שועלים, שיחת שדים ושיחת דקלים (ב"ב קל"ד), או דברי דרך ארץ (גדה ע'). או מילי דעלמא (פסחים ק"ג. שבת פ"ב.), ור"מ היה דורש תלתא שמעתתא, תלתא אנדתא ותלתא מתלי (סנהדרין ל"ח):

(ב) קורות האגדה. ההגדה, אשר יסודתה באמיתיות נצחיות ואשר על כן המליצו רז"ל כי התורה קדמה לבריאות עולם — הופיעה מהררי עד לנו, מראש מקדמי עולם. בברכות האבות ובברכות ותוכחות המחוקק ע"ה, ובכל דברי התורה נשמע אמריה. ומימי דוד ושלמה, אשר גם הם נשאו מדברותיהם מול קהל ישראל, הטיפו לנו הנביאים ברוח ה' עד עזרא הסופר (ותואר: „נביא“ פירש"י מל' ניב שפתים (פרעדיגער); אבל לפנים, מרם החלו לדבר במקהלות נקרא: רואה). ואחרי נחתמו כתבי הקדש, לוקחו המה ליסוד הדרשות בימי חכמי המשנה. כן כאשר נפרצה ידיעת המשנה נארגו גם אמריה בתוך דברי ההגדה, כאשר נראה במדרשים, כמו (מד"ר נשא י"א), נחית בחסדך וגו' תמן תנינן, על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמ"ח כו'. אמנם שם „הגדה“ לא שמענו עד ימי רבן יוחנן בן זכאי, שכן כאשר באו תלמידיו לנחמו על בנו אמרו, כי למד מקרא ומשנה הלכות והגדות (אבדר"נ פפ"ד). הביבה עד מאד היתה ההגדה על העם בארץ ישראל והכל רצו לשמוע דבריה (סוטה מ'), ובימים ראו עני, בצוק העתים וחולי השעבוד, רק לקח ההגדות השיב נפשם (שהש"ר פ"ב). וכרבות המינים בארץ לחמה ההגדה מלחמות ה' ותגן בעד יסודי התורה והדת.

אמנם כבכל לא היה חוץ ההגדה נפרץ (כאשר יבוא לביטה) עד אשר התרחבה שם ידיעת התורה בכלל מימי רב וחלוא, או היתה ההגדה לכלי חפץ גם שמה ותפלס לה נתיב בבתי-הלמוד ובשערי הלכה. מן הוא וחלוא לא נאסף קולה, כי בכל דור היו לנו חכמי לב, בעלי לשון ומליצה ומכיני דברי חכמים וחידותם, אשר דברו נגידים בהגדה. אם אמנם חליפות שמלות לה, פושטת צורה ולובשת צורה, לפי מעם הזמנים

ומושגיהם בכל דור. פלגי מים ההגדה ביד הדורש החכם להטותה אל כל אשר יחפוץ; בידה האחת אבני קלע להשליך על נעוי לב וכל בוגדי בגד, ובידה השניה דבש וחלב וצרו-מרפא, להשביע נפש שוקקה ולהביא תנחומות-אל!

ג) זמן ומקום הדרשות. עתות הדרשה בהגדה היו תמידות ומקריות. בכל שבתות ומועדי ה' היתה ההגדה בפרשה הנקראת. עוד מימות עזרא החלו לתרגם התורה לפני העם ולהבין במקרא (ע' נדרים ל"ד; ובספרי פ' וקרא בו), וכן התרחב התרגום בדברי הגדה (ע' ירוש' סנהדרין ספ"ב, תרגם יוסי מעונא שמעו זאת הכהנים כו' עיי"ש). אחרי החרבן דרשו בכל שבת במקום מושב הנשיא והסנהדרין ובכל פעם דרשו גם בהגדה (ע' ברכות כ"ח. חגיגה ג'). וגם אחרי כן בזמנים המאוחרים, היה הדרוש או ראש כלה דורש בהגדה אחרי קריאת התורה מענין הפרשה או ההפטרות (ע' סוטה מ"א. אמן יהא שמייה רבא דאגדתא, שתפלה זו נתקנה אחר הדרשה). כן היו חכמים אשר קבעו להם מקום לדרוש בשבת ויו"ט ונקצו אליו מכל המקומות הסמוכים (ע' ביצה ל"ח); גם בכל יום צום דברו דברי כבושים, כי לא נקוין שנים וחוסר קיבה מטרת הצום, רק הזדכות הלכות והמחשבות (ירוש' תענית). — ואמנם לפרקים בלתי קבועים, דרשו בהגדה בכל עת התאסף העם הן למשתה ושמחה (קדושין ל"א); הן להספד אדם גדול (מו"ק פ"ג) ולתנחומי אבלים (שם, כתובות ח"ג), ובעת נפרדו העם או התלמידים מאת החכמים (ש"ר פ' סמכוני, לעיל צד 126). כן לצורך השעה בכל מקרי החיים הנכבדים, אם לשבט אם לחסד, לאסון או לששון. כמו במעשה בשני הכהנים שרחף אחד את חברו ברצם בכבש ותקע סכין בלבו (יומא כ"ג). או עמד ר' צדוק על מעלות האולם ואמר: אחינו ב"י שמעו, כי ימצא חלל וגו' ויצאו זקניך ושופטיך — אנו על מי נביא על העיר או על העזרות? געו כל העם בכביה. כן אחרי המקרה שהויקה חיה לאדם, יצא רב ודרש (ב"ק פ'). גם כאשר דרש ר' דוסתאי דמן בידי: ובנחה יאמר קומה ה' רבבות אלפי ישראל — בלי ספק אחרי מקרה אסון (ב"ק פ"ג. עיי"ש). אחרי עמדה הצלה לאיש מן הנחש, יצא שמואל ודרש: וצדקה תציל ממות; ולא ממותה משונה, אלא ממותה עצמה (שבת קנ"ו). וכן יש להבין כמה דרשות, גם באלה שלא נזכרו המעשים, ולא פרטנו מפני האריכות. — ויש מקרים, אשר ההגדה מחויבת, כמו שאומרים לפני

הסומה דברי הגדה ומעשים שאירעו בכתובים הראשונים — אשר חכמים הגידו לא כחדו כו' (סומה ז'). וכן בשבועת הדיינים, שהחובה לפתוח בהגדה אל הנשבע קודם שבועתו (שבועות ל"מ).

ויש לפרש התוארים של ר' יהודה: „ראש המדברים בכל מקום" וגם „חכם לכשריצה", כי הוא נשא מדברותיו בכל מקום ובכל שעה שרצתה נפשו. (עד"ז) נאמר על סקרמוס, כי לא היה לו בית מדרש מיוחד לחכמה וגם לא עתים קצובות; כ"א בכל מקום ובכל עת למד חכמותיו: בין העם, בין החיל, בביתו, בשוק ובאסיפות אנשים). — כן דרשו גם להורות דעת בחיי העולם לתועלת חומרית ומוסרית יחד, כמו דרשות בר קפרא בבחירת אומנות ומסחר וקנין (ברכות נ"ז) ובכלכלת הבית במאכל ולבוש (חולין פ"ד).

ד) הדרשנים ובעלי הגדות. לפנים נקראו בעלי ההגדה בשם „דרשנים", כאשר נאמר על שמעיה ואבמליון „חכמים גדולים ודרשנים גדולים" (פסחים ס"ו); חכמים וסופרים דרשנים וראשי עם (סוכה ל"ח); עד בן זומא שעם מיתתו במלו הדרשנים (סוף סומה). כן נקראו „דורשי רשומות" (ב"ק פ"ב. סנהדרין ק"ד). ומימים קדמונים היו דורשים ע"י תורגמן שהעמידו על הדורש להגיד דברים הנאמרים בנחת, לפני העם בקול רם (*), ומימות רבי נקרא המתורגמן בשם אמורא (**). ובריבוי העם דרשו ע"י הרבה אמוראים (כמו ר"ה בכתובות ק"ו). ובבבל נקראו הדרשנים רישי כלי (ע' ב"ב כ"ב. פירש"י דורש בשבתות לרבים, וע' ב"ק ק"ג. וע' חולין מ"מ. פירש"י ד"ה רישי כלי וע' רש"י ברכות נ"ו).

כבר הזכרנו, כי בא"י היתה ההגדה אהובה ומכובדה, ע"כ היו שם תמיד דרשנים נעלים. והעריכו יתרונותיהם בדמיון יפה: יש שיודע לחרוז פנינים (לאסוף ולכנוס מערכי לשון) ואינו יודע לנקוב אותם (לחקור ולחדש בחכמה), ויש יודע לנקוב ואינו יודע לחרוז, ור' לוי היה חכם בשני הדברים (שהש"ר פ' צוארך). הדרשנים נחלו שם רב כבוד (ב"ב יו"ד רע"א), ולהדורש עשו במה גדולה להמין משם דבריו (ירוש' יבמות

הוא שם נכבד. והוא אומרים הו' חזקין יודעין לנקוב אותם) (* ע' ספרי פ' ושמכת ירך עליו, פסחים ק"ז. משכיל ע"י תורגמן, קהלת רבה פ' דברי חכמים, רש"י תהלים פ"ה, וע' מו"ק כ"א. (** ירוש' ברכות פ"ד. אבדן אמוריה דרבי. והוראת המלה, כ' בע"מ של אמורא: מכרוז. אבל תואר „אמורא" להתלמודיים ע"ש אמירה.

פי"ב). ונמשכו כל הלכות לרבריהם (חגיגה י"ד, ע' קומה מ') והמשילו חז"ל את בעל ההגדה "עשיר פומבי" ואת בעל החלכה "עשיר כמוס" (ב"ב קמ"ה). והיו שם חכמים ששמו כל מעינים בעינינו אגדה ונקראו "רבנן דאגרתא" (ירוש' יבמות פי"ב). אבל דעת החכמים לא היתה נוחה מהם, ומהם שהקניטו אותם תמיד. וסבת הדבר, היות דרישת ההגדה בהפרזה על המדה נסבה לפול בשתי הקצוות; רצוני, ריבוי המחקר מסוכן מצד אחד, אשר לזאת גערו ברבי עקיבא: מה לך אצל הגדה! כי ידענו, שמסופר לדבר יקר ומוצלח מה שרבי עקיבא טייל בפרדס ויצא בשלום, בעת שהבריו הגו מן המסלה. ומצד אחר, המרבים בדרישת הכתובים עלולים להשחית מעם הכתוב הנעים או לקרוע מקראות לגזרים, כי רק להמציגים אנשי רוח נתן ה' לשון למודים לדעת לעות (כביאור בעל שרשי לבנון שנגזר משם "עת") דבר בעתו ולהביא טובה לעולם. על כן לא יפלא בעינינו, אם החכמים ההם המנאצים בבעלי ההגדה ומלעיגינם בהם (כריב"ל, ר' ירמיה ור' זירא) הנה הם בעצמם עוסקים בה בחבה יתרה (ע' ברכות ח': ב"ק נ"ה. ב"ב מ'. תענית ז', סנהדרין צ"ט). וכבר כתבנו בחברנו זה במעם קצור פרשיות התורה בקריאתה בא"י, עד שסיימו פחות משלישיתה במשך השנה, כי הוא לריבוי הדרשות וההגדות שאמרו הדרשנים בכל פרשה. *

והנה חכמי בבל לא שמו לב לדרישת ההגדה, ולא היו רגילים בה (ע' סנהדרין ק'. ע"ד. וע' יומא י"ד. כי סליק ר"ח ב"ס כו' א"ל מאן דלא ידע לפרושי קראי כו' וע' סוכה מ"ב: א"ר ששת בהדי חנא דאגרתא ל"ל, ובשבת פ"ט. מ"ט לא שכיחת כו' באגרתא). ובכל זאת החלה ההגדה גם שם למצוא אוהבים ושוחרי דרכיה. ובימי רב היה דרשן מהלל בכבל, מרי בר מר (ע' דרשותיו עירובין כ"א. וסגנונו שם בסגנון חביב באגדה) וממרת דרשתו שם הצפונה במליצתו, כי רק חלק קטן יאציל האדם לצרכי

(* וראה דברים יקרים למהר"ץ חיות ז"ל בזה במנוא לאגדה. אמנם כמה שכתב שם על הנאמר על ר"ש בר נחמני שלא היה שלש שנים בכית המדרש, יען שהיה מבעלי ההגדה ולא בא בשערי החלכה, אינו כן. כי הוא חכם גדול גם כהלכה בביהמ"ד (ע' פסחים ק"ג), אבל הטעם מפורש שם מה שנפקד מקומו, כי קראוהו "סבא" ומפני תשישות כחו חל מלבוא. ובדאי היה זקן מאד, שקרא לרב יהודה: "חברנו יהודה" אחרי מותו, והוא האריך ימים.

בדברי תורה (ע' כתובות ס"ט. ירוש' נדרים פ"ה ה"ה ובש"מ), הקשו בתלמוד איך התירו הדבר (תמורה י"ד): .

אמנם „ספרי הגדה" החלו לכתוב מוזמן קדום והכניסו בתרגומים הרבה דברי אגדה. וזכרו ספרי אגדה שהיו מצויים בידי החכמים וגם ביד כל איש (ברכות כ"ג. גיטין ס'. שבועות מ"ז). ונדוע ספר הגדה או ספר יוחסין שהוא מדרש דבה"י (פסחים ס"ב : מגילה י"ג). ואמר ר"ל, אם יאמר לי אדם יש דברי הימים בבבל כו' (סנהדרין פ"י ה"א וכמש"כ מהרצ"ח). ונראה כי ספר כזה נקרא : ספרא דאדם הראשון (ב"מ פ"ה . ובע"ז ה', אר"ל וכי ספר היה לו לאדם הראשון ? אלא שהראהו הקב"ה דוך דור ודורשיו כו'. ואולי להיות התחלת ספר היוחסין כמו בראש דה"י, אדם וגו' ע"כ נקרא כן שמו (כמו שנקרא מדרש חזית ע"ש התחלתו), ובספר זה נרשמו דברי יוחסין של כל דור, וכן מצאתי מגלת יוחסין בירושלים (יבמות מ"מ). רשימות אנשי שם מימי קדם וגם מוזמן אחרון. — ומה שדחה ריו"ח לר' שמלאי (פסחים שם) טרם התודע אליו בחכמתו, מלמוד הספר ההוא שאין למדין אגדה למעוטי תורה, הלא כל הימים דרשו בהגדה לפני נשים וע"ה ? אמנם שונה ההגדה הנאמרת מן ההגדה הנכתבת שאינה ראויה רק למבינים וחכמי לב ; מה שבדורותינו הדבר נהפוך הוא, כי רק גמי השכל ועמי הארץ ילמדו אגדה מתוך הספר (וע' נדרים מ"ט. תוד"ה ודבר זה אסור לאומרו בפני ע"ה). וגם החכמים קצפו קצף על הספרים הרבים הנכתבים בעניני הגדה בעד העם (ירוש' פ"ג דמעשרות ופמ"ז דשבת) ; כי אם דברו חכמים לשון הכאי או מליצה חידות או דברים ראויים לשעתם, הנה יבואו בידי איש

וגם אני רציתי לפרש (ב"מ ז'). פ ת ז י ר' אבהו : ובשבעה, היינו שהראה זה בספר, כי פירש"י מחוי ליה באצבעותיו דחוק כאן . וביומא פ"ז : מחוי רב יהודה באותה שעה כאותו פרק, ג"כ נכון לפרש בספר . וכן שבת ס"ו. מחוי רב איפוך . ותדע שלפי גירסת הערוך בשבועות ו' : וימתהו ליה ותאכל כל ארעא וכו', בלי ספק בספר הוא שהראה לו . — אמנם בשאר המקומות כש"ס שנמצאה לשון זו אי אפשר לפרש : „מחוי" רק ברטו ובתנועת הגוף . כמו ברכות מ"ז : מחוי ר"ח מחוי רב ששת כו' וכן במגילה כ"ח : מחוי ר"ש מחוי ר"ח . ובשבת ק"ז. ג"כ מחוי בידים : וביומא י"ט. מחוי רב בידיה קבוטל . ושם ט"ו. מחוי רב יהודה כמנגדנא, גיטין נ"ט. מחוי ר"י כבר שית כבר שבע . ובבבב"ב מ"ד : מחוי רב יהודה ענה רכובה . ע"ז מ"ג. מחוי רב אמי בין פרקי צואר . מכות כ"א. מחוי ר"ש בין פרקי דושא : ובמנחות ל"ה. מחוי פשוט מחוי כפוף . וע' הגיגה ה'. אחוי ליה כו' מאי מחוי ליה במחוג . ובב"ב קנ"ב : ומחוי ליה בירית ואישתיק .

אשר חכו לא יטעם ואזנו לא תבחן מלים ושגה בהם והעלה בידו חרם תחת המרגליות. — וראינו, כי להיות רק האגדות נכתבות, על כן הכניסו בהן גם הלכות (ע' סנהדרין נ"ו: מאגדתא דב"ר רב), וכן כתבו בתוכן גם רשימות אחרות (ע' חולין ס"ז). ולפי הנראה גם ספר בן סוירא הרחיקו מתחלה מפני כתיבתו (ע' קה"ר פ' ויותר סהמה) אחרי כן נאסר מפני הנוספות הטפלות שבאו בו (סנהדרין ק"ז). והנה נמצא שהובאו מרז"ל מאמרים קצרים בשפה צחה כידועים לכל, וכפי הקרוב היו כתובים בספרים. כמו: אם תעזבני יום ויום אעזבך (ספרי עקב). המשל אומר: אם בנערותך לא הפצתם איך תשיגם בזקנותך (אבר"ג פב"ד). אין הקמץ משביע את הארי ואין הכור מתמלא מחוליתו (ברכות ג'). אתי היתה ושלחתיה (תענית כ"ג). מהיות טוב אל תקרא רע (ב"ק פ"א: ושאלם: מי כתיב כה"ג? ר"ל גם במקרא. ובריש האומנין הובא הפסוק ממשלו). כל המריעים לו לא במהרה מטיבים לו (ב"ב י"ד). קנאת סופרים תרבה חכמה (ב"ב כ"א). וכן המאמרים שהורכבו מפסוקים כמו: כבוד חכמים ינחלו ותמימים ינחלו טוב (אבות פ"ו). מלוה ה' חונן דל ומכבדו חונן אביון (ברכות י"ח).

ו) יחס ההגדה להלכה. דרכי ההלכות וההגדות פונות כל אחת למחוז חפצה: תעודת ההלכה — המעשה, ותעודת ההגדה — לפעול על הדמיון והלבבות. אם הראשונה דבריה כמסמרות נטועים, לא תשתנה ולא תתחלף, הנה האחרונה אין מעצור למהלכה, כפי אשר יהי רוח הדורש ללכת למטרתו. על כן מציאנו תמיד אגדות חלוקות כנובע, וגם דברי חכם אחד סותר לדברי עצמו במקום אחר (ולא נמנעו לחקור גם בדבר שמפורש בכתוב, כמו נדרים ל"ב. מפני מה נענש א"א שנשתעבדו בניו ר"א כו' וריו"ח כו' ובכתוב מפורש כשמואל שם. וכעין זה גם סנהדרין ק"ד). ולא ימנע הדורש ליסוד דבריו על פי יסוד נדחה במקום אחר כמו (חגיגה י"ד): אחד לו ואחד לרוד דרע"ק, מה שהוא בעצמו חזר בו (וע' בסו"א שם). ורבותינו ז"ל הפליאו בין חלק ההלכה לחלק האגדה וכלל גדול אמרו: אין למדין מן האגדה (ירוש' פאה וע' ר"ן נדרים מ"ז). כן ידענו שיש מחלוקת בין חכמי ההלכה אם דורשים מעם המקרא (*

* אחד מן התנאים אשר טעם הכתוב להם ליסוד מוסר לבנות ההלכה הוא ר"ש בן יוחאי דרריש טעמא דקרא (ב"ס קמ"ו ובש"ס). וכן דרכו של ר"ש תמיד בכל

לדעת ולדרוש מעמי התורה. הנה בכל אלה ראינו, כי ההלכה לבד וההגדה לבד.

ואולם, לא נוכל לשים באמת גבול מבדיל ביניהן. יש נקודות רבות בהן שנוגעות זו בזו תמיד, ותחומיהן נכנסים זה בזה, עד כי לא נדע איפוא כלתה ההלכה ומתי התחילה ההגדה. כן הננו רואים, כי הן קשורות ואחוזות יחד ולא תתפרדה. כאשר שאלו על ההלכה שאין פותחין חלונות כנגד חלונות מנא הני מילי? אריו"ח מה טובו אוהליך יעקב וגו' מה ראה? ראה שאין פתחיהם מכוונים זה כנגד זה אמר ראוין הללו שתשרה עליהן שכונה (ב"ב ס.); הדרוש לענין כבוי הנר לחולה בשבת, יסד דבריו על חקרי ההגדה (שבת ל.); (וע' שבועות כ); כי לעזר ההלכה שגשמים חייבות בקדו"ה, ג"כ ההגדה). כן ראינו (פסחים ה'). החל שם לדרוש את המלה "הראשון" להלכה ומסיים כי נדרש להגדה, וכדומה. וכן נמצא להיפוך, שענין אנדיי נוסד על הלכה כמון (ידוש' הגיגה פ"ב) מצילין תיק הספר עם הספר — מצילין לאלישע בן אבויה בשביל תורתו.

על כן תלכנה ההלכה וההגדה שלובות יד ואחוזות ודבוקות יחד. ובעת הדרשה במקהלות בדברי ההלכה גלותה אליה תמיד ההגדה. כאשר היה להדרש בענין הנר הנזכר להשיב רק תשובה קצרה בשאלת ההלכה, פתח בהגדה ארוכה (ופירש"י שם, להמעימן הדבר באגדה מושכת הלב לפי שבאים לשמוע הנשים ועמי הארץ). ר"ל פתח פרשת סוטה בדברי אגדה (ריש סוטה). וכן היה דרך כל הדרשנים. רבה בר רב הונא דרש הלכה אחת והשיבו רב חסדא מדבריו; הדר אוקים רב"ה אמורא עליה ודרש: והמכשלה הזאת תחת ידיך אין אדם עומד על דבריו תורה אלא אם כן נכשל בה כו' (גיטין מ"ג.), נראה שמתחילה דרש בלי אמורא לפני התלמידים כישיבה ואחר שחזר בו זגם התכונן על השגיאה הרובצת תמיד לפתח הלמוד, דרש ברבים, בליות האמורא כנהוג ופתח דבריו בענין המוסרי (ובהדא"ג שם כתב, כי יען שדרש בפסוק דרש ע"ו אמורא, ולדעתי עשה את המסובב לסבה; כי רק בשביל הדרשה ברבים לכך פתח דבריו באגדה). — ומה יקרו דברי רבותינו (אדר"נ פ"ח): עשה לך רב כו' מעם שהניח לו במקרא סוף שיאמר לו במשנה, מעם

שהניח לו במדרש סוף שיאמר לו בהלכות, מעם שהניח לו בהלכות
סוף שיאמר לו באגדה.

אמנם כן, ההלכה היא הגוף וההגדה היא הרוח והנשמה; בחלק
ההלכה — כח הקיום (ערהאלטונגסקראפט) של העם, ובחלק האגדה
כח הגדול וההתפתחות (אויסבולדונגסקראפט); ההלכה חמר מוצק
וההגדה הנמשלת — למוס (חגיגה י"ד). חמר נוזלי מרטיב ומרוה;
ההלכה תחיה דע רק על הפרטים וההגדה מקפת וכוללת הכל, תפרוש
כנפיה במרחב-יה ועל גוי ועל אדם יחד!

שגיאות הדפוס

(המספר הראשון מורה על הצד והשני הבא אחריו על מספר השורה בצד
ההוא, והקו — במקום: צריך להיות).

צד 5 שורה 10 מ' מיותר. — 2, 6 משלי יג כא יב — משלי יג יג. — 9, 30
כנו — בניו. 8, 17. Tiridates—Tridates. — שם שורה 14 מאד מיותר. —
18, 13 המיצר — המצור. שם ש' 30 בי-כבדא — כי-זבדא. צד 19 בהערה דיומסיה —
דיומסיה דר"א בן ערך. — 2, 22 איספאהא — איספאהאן. 2, 22 ברכות כ"ז — ברכות
כ"ד. — Ursieinus—Ursieines 11, 26. — 22, 29 שארו — נשמרו. 9, 31 ביצה
מ"א — ביצה זאו. שם ש' 29 למס — ומס. 26, 34 אלנוכי — אלנוכי. 5, 15 ומאכלם
כו' עד קמ"ה: מיותר. — שם ש' 23 עירובין — עירובין. — 2, 26 מן הגרים — מן
הגוים. 8, 45 גוישין צ. גויטין ז. 5, 52 וכן חולין ע"ו — מותר. 24, 63 חולין כ"ד —
וע' חולין פ"ד. 1, 64 אנשי שקר — אנשי שקר (תענית מ'). שם ש' 23 (קיד' ע"ה יומא ט') —
(קידושין פ"א וע' סוכה ג"ג. ורמב"ם פ"ו מיו"ט הכ"א). שם הרבה מיותר. 27, 65 ובכלה —
ובכלה. — 20, 69 ויקר פ"ה גבי אבא יודן, מותר. — שם ש' 23 האשפות. —
אין — האשפות ובתוספתא: שאין. — 9, 73 נודע מן — נובע מן. — 7, 73 קרינא —
קמינא. — 13, 80 בששק — בששך. — 7, 81 מסרין — מסרין. — 29, 94 וע'
חולין ע"ו, מותר. — 30, 95 באשר יבוא להלן — וע' מכות ג: — 19, 97 כרב הדור —
כרב הדור כו' הדור. — 18, 110 הפוסקים — הפוסקים. — 1, 113 ב"ב י"ח — ב"מ
י"ח. — 24, 117 ובעירובין י"ג — ובעירובין י"ג. — שם ש' 27 לרברי אבוי — לרברי
רבא. — 1, 129 זהוכים — זוים. — 16, 136 בפרסום והידור — בפרסום והידור
(סנהדרין ע"י). — שם, בבית העזר — בבית העזר (ירושלמי סנהדרין פ"ב ה"ה). —
140, 6 (ספ"ק דגישין) — (ספ"ג דגישין). 21, 141 בירוש' פאה אין למדין מן התלמוד
כו' — כנדה ז': א"ש אין למדין הלכת מפי הגמרא וכירושלמי פאה אמר אין למדין כו'
אלא מן התלמוד.

לוח הדורות

השנים ליצירה	לשטרות לפה"נ	קיסרי רומי	הגשיאים לבית-הלל	ראשי הישיבות כא"י
ג"א תתקכא	161	מארקוס אורעלוס	ר' יהודה הנשיא	רבי
" תתקמ"ח	189	אנטונינוס (החכם)	גמליאל III	ר' אפס
" תתקנ"ד	194	סיפטימיוס סעפערוס	ר' הנינא	ר' הנינא
" תתקע"ח	219	אלכסנדר סעפערוס	ר' יוחנן ורשב"ל	ר' יוחנן ורשב"ל
" תתקפ"א	221	אלכסנדר סעפערוס	יהודה II	
" תתקפ"ו	226	גארדיאנוס		
ד"א תתק"א	240	תקסא		
" יוד	250	תקסא		
" יג	253	וואלעריאנוס		
" יט	259	תקע		
" לא	271	אורעליאנוס		
" לב	272	תקפג		
" לה	275	תקפו	גמליאל IV	ר' אבהו (קיסרין)
" מד	284	דיאוקליטנוס	ר' אלעזר בן פדת	ר' אלעזר בן פדת
" נון	290	תרא		
" נג	293	תרו		
" סב	302	תריג	יהודה III	ר' אמי ור' אסי
" סו	306	תריז		
" עב	312	תרכג	קנסטנטינוס	
" צג	333	תרמד		
" צח	338	תרמט	קנסטנציוס וגאלוס	ר' יונה ור' יוסי
" קיב	352	תרסג		חרבן הישיבות
" קיד	354	תרסה		ר' מנא (צפורי)
" קיט	359	תרע	הלל II	
" קכא	361	תרעב		
" קכג	363	תרעד		
" קכו	367	תרעה	גמליאל V	
" קמא	381	תרצב	יהודה IV	מטאודוסיוס I
" קמה	385	תרצו		
" קמט	389	תש		
" קס	400	תשיא		
" קפא	421	תשלב		
" קפה	425	תשלו	גמליאל האחרון	
" קפו	427	תשלח		
" רב	442	תשנג		

בתקופת התלמוד

מלכי פרס הכסנודים	ראשי הגולה	ראשי הישיבות בבבל	
		נהרדעא	סורא
	נהונין או ר' הונא		
	מר עוקבא	שמואל	רב
	ארדשיר I		
	שבור מלכא I		
	ענן		
	נתן	רב נחמן	רב הונא
	הורמיו I	חרבן נהרדעא ע"י בן נצר	
	בירם I		
	בירם II (בנו)		
	בירם III (בנו)	רב ששת	רב חסדא
	נרוזים I (אחיו)		
	הורמיו II (בנו)		
	(אשתו : איפרא הורמיו)		
	שבור מלכא השני II		
	מר שמואל או הונא מר		
	אבא מארי		
	מרמר ומר זוטרא		
	מר כהנא		
	ארדשיר (אחיו הקודם) II		
	שבור (בן שבור השני) III		
	בירם IV (אחיו)		
	איזדגרד I (בנו)		
	בירם גור (בנו) V		
	איזדגרד II (בנו)		
	מר בר רב אשי		

שהזמן גרמא להם. ב' חלק הספרות" יאצר ב' אוצר הכמות ישראל" תוכן מדעי כחכמת ישראל רב הכמות והאיכות עם השקפה ובקרת על ענינים העומדים ברומה של חכמות עמנו העתיקה והחדשה, עם המון מאמרים יקרים, והראשים שבהם מאמר גדול מאת רא"ה ווייס; לקורות היהודים בשלעזיא מאת ד"ר אפפענהיים. מאמר גדול על ר' מנשה בן ישראל הכתוב בעד האסיף בעת מאת הד"ר קאיווערלינג. מאמרי בקרת רבים והשקפות על כל פרי הספרות העברית בשנה החולפת (מאמרי בקרת על הספרות הרבנית). אוצר התמונות" ישית הוד'הדר על האסיף, בו תאצינה תמונות גדולי חכמי ישראל ואנשי המופת מרבני ישראל עם תולדותיהם. — חלק "ידועות הטבע" יכול ספרים ומאמרים טובים ונכבדים, בהם חס' בחינת המוחשים כתוב בסגנון נפלא; השקפה על שדה הכמות הרפואה וחדשותיה מאת ד"ר י. פרענקעל; ס' צמחי ארץ ישראל מאת עדעלשטיין. — חלק הידיעות יהיה בשנה הזאת מלא וגדוש בידיעות שמושיות מועילות מאד (הנכבד בהם מאמר גדול בשם על המדינות בן יאמר, והוא יהיה רב התועלת ומאיר עינים לכל הקוראים), ובפה מלא נוכל לאמר כי אם אמנם גם בהאסיף הא', חב' והג' היו חלקי הידיעות רבו החיוב ומועילים לכל הקוראים, בשנה הזאת יגדל ערך חלק הידיעות, כי הרבינו בדבר הזה עבודה מקורית, חקירה ולקט, הפוש ודרישה ובחינה, ועם היות האסיף מאסף ספרותי מאד-נעלה יהיה גם ספר-שמושי רב התועלת לסוחרים ואנשי מעשה. גם תוכן החלק המליצי לא יגרע. בחלק הספרים יבואו אך ספרים מקוריים ובהלך השירים יבואו אך נבחרים.

בכלל יהיה כל האסיף בשנה הזאת אריגינלי בכל חלקיו. ההעתיקה האחת הבאה בהאסיף הרביעי היא ספר הספרדים, ואמנם הספר הזה יתקבל בחמדה מאת כל הקוראים לרוב תועלתו וטוב טעמו, וגם נוכל לכנותו "אריגינלי", יען כי הואיל מחברו הד"ר קאיווערלינג להעיק עיניו על ההעתיקה המעולה ולשנות ולתקן ולהשלים בכל אשר מצא לנכון לפניו.

זאת תורת האסיף הרביעי ואפס קצה תכן עניניו אשר יקצר פה הגליון לפרסם בית מערכת האסיף עושה את שלו ואף אתם אנשי ברותנו הנכבדים עשו את שלכם, וכאשר החילות מראשית הוסד הספר השנתי הראשון והיותו מפורסם בספרותנו החדשה, לתמוך בימינו כחתימה טובה ומרובה די כלכל מחסורי ההוצאה העצומה, כן תהי רוחכם נאמנת לפעולתנו על שדה הספרות אשר אנו פועלים בעמל רב וככונה רצויה.

הספר הזה "על נהרות בבל" הוא נתון הנם אין כסף אך להתומי האסיף המקדימים להריץ לנו את המחיר בעת. ואולם אחרי כן יהיה מחיר קבוע לספר הזה לפי ערכו בשער מסחר הספרים.

מחיר האסיף הרביעי עם החשורה והמשלוח I ר"כ 50 קאפ'. ובח"ל: באשכנז 4 מארק, באוסטריא 3 פרארין, בצרפת 5 פראנק, באנגליא 5 שיללינג, באמריקא I דאלאר 30 שיללינג

H. Sokolovy — Baruaaa.

N. Sokolow — Warschau.

לדורשי האסיף ולקוראיו באמת!

הספר הזה אשר יוכל שי מאת בית מערכת האסיף לזריוס המקדימוס לשלם דמי החתימה לפני צאת האסיף לאור, איננו דורש לגמור עליו את ההלל בהקדמות והסכמות, כי הוא עד לעצמו, וכל קורא משכיל יראה כי אונו וגם חקרו פועל אמת שפעולתו אמת בחכמת ישראל. ירא הקהל וישפוט!

בהודעתנו הראשונה ע"ד האסיף הודענו כי התשורה הנכבדה הזאת תהיה נכונה בידינו בעת ובעונה אחת עם צאת ההודעה מתחת מכשח הדפוס. אמנם ההדפסה נתאחרה מעט מפני איזה סבות, ועתה הנה יצא הספר לאור והמגחה הולכת לפני האסיף אל הזריוס אשר יקדימו לשלוח דמי החתימה על האסיף לפני צאתו לאור.

הננו עמלים לכתור ולהחיש בשנה הזאת את סידור האסיף והדפסתו, ולרגל המלאכה אשר נעשתה עד היום, נוכל להחליט אל-נכון, כי בשנה הזאת יצא האסיף לאור בעתו ולא יאחר מועדו; ואת אנשי בריתנו בכל מקום שהם נבקש לכל יחכו לימים האחרונים אך ישלחו את דמי החתימה לירינו בהקדם האפשרי, כי התקבצות כל החתומים בפעם אחת בימים מעטים לפני גמר ההדפסה גורמת מעצור במשלוח הספרים, ואך בהריצם דמי החתימה לירינו לאט לאט, או נוכל לעשות דבר המשלוח ברוזות ולמלא רצון איש ואיש עצמו.

ועל דבר מעלות האסיף ויתרון ערכו נערכה פה עוד הפעם את הדברים אשר כבר אמרנו בהודעתנו הראשונה, כי נתן בו מקום רק לסופרים נבחרים ולמאמרים גדולים ונבחרים. בעת הזאת אשר מכ"ע עברים יוצאים לאור מדי יום ביומו, לא על דרך כזה תהיה תפארת ספר-שנתי, לאסוף חיל רב: מאמרים קצרים והערות, ספורים קטנים והעיתקות מלוקמות, כי כל אלה יסכנו למכה"ע היומיים ובהם יכירם מקומם. בירועות מכה"ע היומיים רב המקום למאמרים בשאלות הזמן; בחלק הספרותי — יש מקום למאמרי בקרת קטנים; בחלק הפעילי-עשאי — לספורים קטנים ונעתיקים. ולא לכך נוצר ספר-שנתי להביא גל של מאמרים רבים ושונים כאלה. הדבר הזה היה נאה לספר-שנתי בטרם היו מכ"ע יומיים לישראל, אבל עתה יש לספר-שנתי מטרחה נכבדה מזו, והיא: להגיש אל הקוראים מאמרים גדולים ושלמים, מתוקנים ומשוכללים די צרכם. את המטרה הזאת הצבנו לנגד עינינו בערכנו את האסיף הרביעי בעורת אנשי בריתנו, נבחרו סופרי ישראל.

על כן קבענו מקום ב האסיף הרביעי לספרים שלמים ונכבדי הערך אשר אפס קציהם ותוכן עניניהם הודענו בהודעתנו הראשונה. ספרו של הד"ר בערנפעלד "קורא הדרות" יהיה פנת יקרת בספרות ישראל. ספר "הספרדים" של הד"ר קאיווערלינג, הוא ספר אשר בו מדע רב וכלו מתמדים, וכן גם יתר הספרים והמאמרים אשר הזכרנו תכניהם בהודעתנו הראשונה. ואולם עוד לנו בלעדיהם ספרים ומאמרים אשר כמהם לא כאו עוד בספרי האסיף הקודמים. בראש האסיף בחלק "בינה לעתים" תבוא מערכת מאמרים ראשיים בשם הזות הכל אשר יפיצו אור בחיר על כל עניני הזמן, הליכות עולם וקורות היהדות בשנת החולפת, ומאמר גדול מאה"ק ומושבות בני"ש מה מאת יעקב גאלרמאן, מלבד יתר המאמרים